

**ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ МОЛИЯ ВА ИҚТИСОДИ
ТОҶИКИСТОН**

ХАЙРЗОДА Ш.Қ., НУРОВ М.Р.

**ТАКМИЛИ МЕХАНИЗМИ
УСТУВОРИИ
НИЗОМИ БОНКИИ
ТОҶИКИСТОН ДАР
ШАРОИТИ МУОСИР**

МОНОГРАФИЯ

ДУШАНБЕ -2023

Kitob quyidagi ko'rsatilgan
muddatda topshirilishi shart

Oldingi foydalanishlar
miqdori

--

№ 0102

ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ МОЛИЯ ВА ИҚТИСОДИ ТОҶИКИСТОН

ХАЙРЗОДА Ш.К., НУРОВ М.Р.

ТАКМИЛИ МЕХАНИЗМИ УСТУВОРИИ НИЗОМИ БОНКИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

(МОНОГРАФИЯ)

ДУШАНБЕ - 2023

ББК 65.9(2) Я73
Н -35

Бо қарори Шӯрои илмӣ-методии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон аз 24.01.2024 № 6/2.9 ба нашр тавсия карда шудааст.

Муқарризон: Номзоди илмҳои иқтисодӣ, муаллими калон Сафаров А.И., н.и.и., дотсент Ҳалимов Л., Сармуфтаҳасии назорати асъори Департаменти захираҳои баналмилалии Бонки миллии Тоҷикистон Ғ.А. Усмонов

Муҳаррир: Абдуллоева М.

Муаллифони: Хайрзода Шукрулло Курбоналӣ, Нуров Махмадназар Раҷабалиевич
Масъалаҳои актуалии қарздиҳии низоми бонкӣ ба самаранокии истеҳсоли кишоварзӣ (**Монография**) – Душанде 2024

Дар шароити иқтисоди бозорӣ яке аз масъалаҳои муҳим дар сатҳи давлат таъмини рушди низоми бонкӣ ва бо ин роҳ дастгирӣ бахши воқеии иқтисодиёт ба ҳисоб меравад. Дар давраи иқтисодиёти бозорӣ ва тағйирёбии равандро ва муносибатҳои иқтисодии ҷомеаи имрӯза низоми бонкӣ ҳамчун як низоми таҳаммулпазирӣ фишорҳои иқтисодӣ ва муҳарриқи пешбарандаи рушди иқтисодиёти ҳар як давлат маҳсуб ёфта, ҳамзамон, ба ҷаъмқунӣ, ба ҷаъмқунӣ ва ба шаҳрвандони қорхонаву муассисаҳои истеҳсоли ғайриистеҳсолӣ ва ба шаҳрвандони алоҳида хизматрасонӣ менамояд. Низоми бонкӣ сохтори марказонидшудаи бахши институтҳои молиявӣ буда, ба ҷаъмқунӣ, тақсим ва азнавтаскиммқунӣ сармоияи пулӣ машғул мебошад. Вобаста ба ин, механизми асосии назариявӣ ҷаъмқунӣ бонкҳо дар сатҳи ҷомеа ташкили дурусти муомилоти пулӣро дар байни субъектҳои гуногун ва алоҳидаи иқтисодиёт дар заминаи талабот ва имконоти мавҷуда ташкил менамояд ва тавассути бонкҳо пайдарпайи ҷараёни муносибатҳои пулӣ таъмин карда мешавад. Нашри монографияи мазкур барои тақвияти минбаъдаи таҳқиқотҳои илмӣ ҳамчун маводи иловагӣ қумак менамояд.

М 0605010204-66 - 2022
М501(12)-2015
ISBN 978-99975-0-279-7

© Хайрзода Ш.К., Нуров М.Р. 2024

МУНДАРИҶА

МУҚАДДИМА.....	4
БОБИ 1. ҶАЊБАҲОИ НАЗАРИЯВИЮ МЕТОДИИ ТАШАҚҚУЛИ УСТУВОРИИ НИЗОМИ БОНКӢ.....	5
1.1. Масъалаҳои ташаққули низоми бонкӣ ва аҳамияти иқтисодии он дар ҷомеа.....	5..12
1.2. Механизми ташаққули низоми бонки Тоҷикистон дар шароити иқтисодиёти давраи гузарии.....	13...23
1.3. Омилҳои асосии устуворӣ, босуботӣ ва пардохтпазирии бонхон тиқоратӣ.....	24...40
БОБИ 2. ТАҲЛИЛИ РУШДИ НИШОНДИҲАНДАҲОИ НИЗОМИ БОНКИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ВА МУАММОҲОИ ОН.....	41
2.1. Таҳлили устувории нишондиҳандаҳои низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	41...54
2.2. Қарздиҳии низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва муаммоҳои иқтисодии он.....	55...68
2.3. Таҳлили нишондиҳандаҳои алоҳидаи низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва муаммоҳои он.....	69...80
БОБИ 3. ТАҲИЯИ МЕХАНИЗМИ ТАЪМИНИ УСТУВОРИИ МУТОБИҚШАВАНДАИ ТАШКИЛОТҲОИ ҚАРЗӢ ДАР ТОҶИКИСТОН.....	81
3.1. Баҳодиҳии низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити номувозинунагии иқтисодиёт.....	81...91
3.2. Масъалаҳои асосии солиқгардони нишондиҳандаҳои низоми бонкӣ дар шароити баландшавии хавфҳои бонкӣ.....	92...106
3.3. Гуногунорантсозии ҷаъмқунӣ ташкилотҳои қарзӣ ҳамчун омилҳои таъминии устувории мутобиқшаванда.....	107...115
ХУЛОСА ВА ПЕШНИҲОДОТ.....	116...119
РУЙҲАТИ АДАБИЁТҲОИ ИСТИФОДАШУДА.....	120...122

DENOV TADBIRKORLIK
VA PEDAGOGIKA
INSTITUTI ARM
№ 4243

МУҚАДДИМА

Бонхҳо ва дигар ташкилотҳои қарзӣ ҳамаҷун институтҳои миёнарав дар ташкили муносибат байни харидору фурӯшанда ва истехсолкунандаю истеъмокунанда иштирок намуда, бо ин роҳ даромади худро таъмин ва талаботи мизочони худро вобаста ба шаклҳои гуногуни амалиёт ва хизматрасонӣ қонеъ мегардонанд. Бонхҳои тижоратӣ дар натиҷаи фаъолияти миёнаравӣ байни субъектҳои гуногуни иқтисодӣ то як андоза маҳдудиятҳои норасоии захираҳои пулро дар дигар субъектҳо бартараф месозанд.

Таъриба ва таҳаввулоти солҳои охир собит намуд, ки низоми бонкӣ ҳамаҷун қисми таркибӣ ва ҷудонашавандаи иқтисодиёти миллий махсус ёфта, омилҳои асосии қонеъ гардонидани талабот дар қонеаи иқтисодӣ мебошад ва тавассути мутамарказ кардани сарчашмаҳои зиёди пулӣ ва дар заминаи ин, қонеъ кардани талаботи рӯзафузунӣ доимотағйирбанди сатҳи истеҳсолот ва эҳтиёҷоти тамоми кишри қонеа хизмат мерасонад. Пешрафти қонеаи иқтисодӣ, дар маҷмуъ аз ҳолати хуби устуворӣ ва иқтидори моллиявӣ захиравии низоми бонкӣ вобастагии зиёд дорад.

Таъсири буҳрони молиявии ҷаҳонӣ, нооромӣ дар як қатор кишварҳои шарикӣ стратегияи Тоҷикистон, равандҳои идоракунии нодуруст дар умуми низоми бонкӣ боиси бамаротиб коҳиш ёфтани шумораи бонхҳои тижоратӣ ва дигар ташкилотҳои қарзин ғайрибонкӣ гардид, ки ин ҳолат аз муаммодор гардидани вазъи низоми бонкии кишвар гувоҳӣ медиҳад. Дар давоми 5 сол шумораи бонхҳои тижоратӣ ва дигар ташкилотҳои қарзӣ дар ҳоли муфлисшавӣ қарор гирифта, аз 134 адади соли 2015 ба 71 адад дар соли 2021 расид, ки зиёда аз 50%-и ин шумораро ташкил медиҳад. Аммо, шумораи воқеии ташкилотҳои қарзин аз ҷиҳати молиявӣ ноустувор хеле зиёд буд.

Бинобар ин, зарурати дар баробари масъалаҳои устувории низоми бонкӣ ва методҳое, ки қаблан вучуд доштанд, онҳоро боназардошти ҳолати воқеии имрӯзаи бонхҳо тақмил дода, бо ҳамин тарз роҳи таъмини устувории онҳоро нишон дода, таҳқиқоти ҷидди илмиро тақозо мекунад. Аз тарафи дигар, низоми баҳодиҳии сатҳи муаммоҳои низоми бонкӣ то ба ҳол, вобаста ба он ки иқтисодиёт доимо дар ҳоли тағйирёбӣ қарор дорад, мушаххас нест. Ҳамаи ин гуфтаҳо боиси интиҳоби мавзӯ, мақсад ва вазифагӯзорӣ дар таҳқиқоти мо гардиданд.

БОБИ 1. ҶАНБАҲОИ НАЗАРИЯВИЮ МЕТОДИИ ТАШАККУЛИ УСТУВОРИИ НИЗОМИ БОНКӢ

1.1. Масъалаҳои ташаккули низоми бонкӣ ва аҳамияти иқтисодии он дар қонеа

Аз давраи пеш то ба имрӯз бонхҳои тижоратӣ дар қатори олитарин нафсиёти муктадирӣ ҳаёти инсоният арзи ҳастӣ карда, дар тобеити фаъолияти худ ба иқтисодиёт ва ҷамъият хизмат намулданд. Дар ҳамин асос таърихи фаъолияти бонкӣ аз асри VII пеш аз мелод оғоз гардидааст ва он дар иқтисодиёт то ба имрӯз вазифаҳои асосии худро вобаста ба талаботи сатҳи қонеа ба таври ғуногун иҷро намуда, то ба замони мо омада расидааст.

Дар асоси баъзе аз ҷузъиёт ба таври умум эътироф карда мешавад, ки ҳагто дар он замон баъзе аз муассисаҳои ба ташкилоти қарзӣ монанд дар Ҷобулистон мавҷуд буданд, ки ин як инъикоси равшан дар роҳи дарёфти нишонаҳои аввалини бонкӣ дар қонеа мегардад. Ҳагто дар он замон аввалин бонкнотҳое мавҷуд буданд, ки дар баробари тилло дар муомилот қарор доштанд. Ҷунин ҷузъиёт нишон медиҳад, ки дар Юнони қадим пулвизаскунандагон аввалин нафароне буданд, ки муомилоти пулро аз шакли баргер ба шакли пулӣ расониданд. Онҳо тангаҳои дар дасти аҳоли муҷудбударо иваз намуда, охиаста-охиаста бо мурури замон барои ниғадошт ва таъминоти бехатарӣ пул қабул мекарданд, то як муассисаи махсус ҷиҳати таъмини ниғодошти бехатарии пулҳо ташкил карда шавад. Гуфтан мумкин аст, ки аввалин пардохтҳои ғайринақдӣ, инчунин, қараёни қарзидҳӣ ва ҳисоббарбаркунӣ ба ҳисобҳои мизочон дар ҳама ҷо ва дар ҳамин замина анҷом дода шуданд, ки ба қисмати асосии амалиётҳои бонкӣ ва ба нишонаҳои пайдоиши он хос буданд. Яъне, аввалин амалиёти ҳисоббарбаркунӣ дар ҷунин шароит амалӣ карда шуд. Ғайр аз ин, маъбадхонаҳои қадимаи Юнон аз пасандозҳое, ки дар онҳо нигоҳ дошта мешуданд, ба таври худ ва шартҳои ба он давра хос қарз меоданд.

Аллакай дар асри II пеш аз мелод, дар як қатор минтақаҳо, ба монанди Тебес, Гермонтис, Мемфис ва Сиена бонхҳои подшоҳӣ амал мекарданд, ки фаъолияти онҳо аз ҳисоби қамъоварии андозҳо ва даромади қорхонаҳои давлатӣ ба роҳ монда шуда, бештари захираҳои пулӣ онҳо низ аз ҳамин сарчашма ташаккул меёфтанд ва пул барои эҳтиёҷоти ҷамъиятӣ, масалан, долани маош ба сарбозон сарф мешуд.

Дар Рими қадим, Менсария (Mensarii) ва Аргентария (Argentarii) бо қараёнҳои фаъолияти бонкӣ машғул буданд, ки бештар ду амали асосиро иҷро мекарданд:

- якум, мутахассиси ба ин бонк даъватшуда ба мубодилаи тангаҳо машғул буд.

- дуом, дигар мутахассисон оид ба ҷалби маблағҳо ва додани қарз, инчунин, интиқоли пул байни шаҳрҳо машғул буданд.

Ҳамин тавр, дар асрҳои миёна охишта талабот ба хизматҳои бонкдорон ба таври назаррас меафзуд, зеро дар муомилот тангаҳои мухталиф буданд, ки бояд барои савдо иваз карда мешуданд. Асосан дар ҳамин замина калимаи "банк" пайдо шуд, аз номи нуктае, ки дар он ҷо ивазкунандаи пул нишастааст. Banco, ки аз забони италийӣ тарҷума шудааст, маънои "сатил", "меъз"-ро дорад. Аллакай дар он вақт банкироҳо на танҳо дар муодила, балки дар идоракунии ҳисобҳои муштариён, инчунин, пардохтҳои ғайринақдӣ ва истифода бурдани онҳо ба самтҳои қобили қабул машғул буданд.¹

Маълум аст, ки калисои католиқӣ ба ҷамъоварии фоидаҳои муқобилат мекарданд, аз ҳамин хотир ҷараёни фазолият, ташкил ва рушди бонкдорӣ дар асрҳои миёна афзалияти аксар ба худ касб намурад. Поп Александри III дар соли 1179 дар Шурои Латерии сеюм ихор дошт, ки онҳое, ки ба амалҳои бонкӣ ҷамъоварии пул, додани қарз ва ғайра тавачҷуҳдоранд, бояд аз масири муқаддас ва масеҳӣ маҳрум карда шаванд.

Ҳамин тарик, бонкдорон дар Фаронса - зери Луис Сент ва Филиппуси зебо ва дар Англия - зери Ҳенри III бо тамоми ҷузыиётиҳои ба онҳо ҳос зери таъкиб қарор доштанд. Ҷолиб он аст, ки баъзан бонкдорҳои бадағға қарлашуда ҳукуки бозгаштро ба кишвар бо ягон дорой меҳариданд ва ин барои ҳукумат сарчашмаи даромади онҳо гардид.

Дар Италия бошад, дар солҳои 1460-ум бо ном «Montes pietatis» аввалин банк пайдо шудааст, ки ҳамчун муассисаи махсусгардонидашуда ҷиҳати ҷамъоварии хайриҳо ва ба эҳтиёҷмандон пешниҳоди қарз бо фоидаҳои муайян, ки танҳо барои пушонидани хароҷоти онҳо дода мешуд, амал мекард.

Дар ҳамаи давра яқе аз аввалин бонкҳои шарикӣ дар Ҷумҳурии Генуя таъсис ёфтааст, ки вазифаи ҷамъоварии андозҳои муайяно бо мақсади маблағгузори бештари ҷанҳо дар Алҷазир ва Тунис соли 1147 ба дӯш гирифтааст. Он то соли 1816 давом кард ва дар байни дигар хизматрасониҳо пасандозҳои шахсонаи воқеиро қабул мекарданд. Аввалин бонки давлатӣ Vanzo della Piazza de Rialto буд, ки бо қарори Сенати Ҷумҳурии Венеция дар соли 1584 таъсис дода шудааст. Сипас соли 1609 дар Амстердам бонк кушода шуд, ки он бо ҷорӣ кардани мафҳуми «Флорин бонк» маъруф гардида, воҳиди пулро бар вазни муайяни нуқраи ҳолис баробар мекард, ки дар он ҳама тангаҳои қабулшуда ба таври овоз иваз карда мешуданд.

Вобаста ба ин, олими англис Уилям Петерсон дар он замон фазолияти Бонки Амстердамро кашф карда, яқ қатор меъёрҳои заруриро ба амал овард, ки

таъсисоти онҳо бонкро лозим нест, ки барои пардохти уҳдадориҳоиаш дар худ 100% захираи воқеии металлҳои қиматбаҳо дошта бошад.

Тибқи лонхон Петерсон, дар соли 1694 Бонки Англия, аввалин бонки энтитет, ки маъсули баровардани пулҳои қоғазӣ буд, таъсис дода шуд. Сармояи он бо қонунҳои қиматнок ба роҳ монда шуда буд ва он таъмини амнияти пулҳои бароварданиро бар зимма дошт.

Табриқи бонкдорӣ дар Россия бошад, аз асри 17 ин ҷониб идома дорад. Дар Псков соли 1665 аввалин шакли ташкилоти қарзӣ барои тоҷирон пайдо шуд. Тахти империяи Анна Ивановна қарзҳо бори аввал аз сикказанӣ ба фоидаи муайян дода шуданд. Аввалин ташкилотҳои қарзини Россия ба маънои муосир дар соли 1754 дар самти Елизавета Петровна - Бонкҳои Қарзӣ дар Санкт-Петербург ва Маскав ва Бунёди Савдо дар Санкт-Петербург пайдо шуданд.

Ҳангоми ҷамъбасти ташаккул ва рушди ибтидоии бонкҳо ва низомии бонкӣ, гуфта метавонем, ки аз миёнаҳои асри XVIII ҳамаи бонкҳои таъсисдодашуда рушди сусти институтсионалӣ ва тичоратӣ доштанд ва танҳо барои намоёндогони синфҳои болоӣ тарҳрезӣ шуда буданд. Ашрофони он замон аксар вақт қарз мегирифтанд ва муносибати саривақтии пардохти қарзҳои ба онҳо додашуда боиси муфлис шудани бисёр ташкилотҳои қарзини давлатӣ гардид. Бояд қайд кард, ки давлат аз аввал сармояи ташкилотҳои қарзиро ҳамчун манбаи маблағгузори хароҷоти худ арзёбӣ менамуд.

Ин амал то миёнаҳои асри XIX - то пайдоиши бонкҳои тичоратӣ, ки ентитети пулии худро бо дигар принципҳои асос гузошта буданд, идома ёфт. Дар Россия фазолияти амонати бонкҳои тичорати навтаъсис аз аввали солҳои 80-ум ва 90-уми асри XIX ошкор карда шудааст. Ҳангоми таъсиси бонкҳо бояд мулоҳида кард, ки пул ё дорони нақдӣ ба он баробар дар яқоягӣ бо суратҳисоби ҷории Бонки Миллӣ на камтар аз 10% уҳдадориҳои бонкиро ташкил медод. Яқе аз манбаҳои асосии амалиёти амонатӣ ин бевосита Бонки давлатӣ ба ҳисоб мерафт, ки пасандозҳоро қабул карда, дар тӯли солҳои (1885-1914) пасандозҳои бонкҳои тичоратӣ ба андозаи 11,1 маротиба ва сармояи онҳо 7 маротиба афзоиш ёфт.

Ҳамзамон аз солҳои 30-юм то 80-уми асри XX дар Иттиҳоди Шуравӣ давлат яқ низомии бонкҳои махсусро ташкил ва тақмил дод. Ба бонкҳои махсусгардонидашуда Внешторгбанк, Агропромбанк, Жилсотсбанк, Стройбанк ва Сбербанк дохил мешуданд. Ҳар яқ бонк низомии мураккабро бо шабакаи васеъ муаррифи мекард. Дар солҳои 80-ум қисми зиёди бонкҳои махсусгардонидашуда ба бонкҳои тичоратӣ табдил дода шуданд. Дар робита ба қонунҳои Иттиҳоди Шуравӣ ва баъдан Россия дар бораи бонкҳо ва бонкдорӣ, ки соли 1990 қабул шудаанд, низомии бонкҳои тичоратӣ тадриҷан рушд карда истодаанд. Аз ин рӯ, оғози таъсиси яқ низомии муосири бонкӣ дар Россия

¹ История банковского дела [электронный ресурс] URL: https://www.banki.ru/wiki/bank/istoriya_bankovskogo_dela (дата обращения: 25.02.2020)

метавонд солҳои 80-уми асри XX ҳисобда шавад. Мухтавои асосии ислоҳоти тақсироти ғайриқонун ва тижорати низоми бонкии кишвар ва ташаққули бахши бонкӣ ҳамчун як муассисаи нави иқтисодӣ бозорӣ буд.

Маълум аст, ки аз охири солҳои 70-ум то ба имрӯз дар замина аз 70 кишвари ҷаҳон, аз ҷумла давлатҳои дар ҳоли рушд қарордошта, кишварҳои рушдбанда ва кишварҳои дорои иқтисоди гузарии бухрони системавӣ бонкӣ ба амал омада, дар бозори давлатҳо ба таври тақрирӣ рух доданд. Дар кишварҳои пешрафта бухронҳои бонкӣ, аз ҷумла дар ИМА (1984-1991), Ҷопон (1995), Фаронса (1991-1993), Зеландияи Нав (1987-1990), Кореяи Ҷанубӣ (1997) ба мулоҳида мерасиданд. Дар аксар кишварҳои Амрикои Лотинӣ бухронҳои харобиовар ба қайд гирифта шуданд (дар Аргентина, Коста-Рика, Мексика - се бухрон дар Бразилия, Венесуэла, Чили - ду маротиба, дар кишварҳои Осиёи Ҷанубӣ-Шарқӣ (солҳои 1980 ва 1990), қариб дар ҳамаи давлатҳои Африқо. Кишварҳои дорои иқтисодиёти давранӣ гузарии (Россия, Гурҷистон - соли 1998), инчунин, бухрони системавӣ бонкиро аз сар гузарониданд.

Хусусиятҳои зиёди бухрони низоми бонкӣ мавҷуданд, аммо дар маҷмӯъ онро бадшавии босуръат ва паҳншудани (ба гуфти қисқонсони Бонки ҷаҳонӣ, ҳадди ақал 2% даромади миллий) сифати омилҳои номусонди макроиқтисодӣ, институтсионалӣ ва танзимкунанда, сифати дороиҳои бонкӣ муайян кардан мумкин аст. Хусусан, бухрони бонкӣ аз он шаҳодат медиҳад, ки шумораи зиёди ташкилотҳои қарзӣ ва аксаран низоми бонкӣ вазифаҳои асосии табиқӣ додани пасандозхоро ба сармоягузори иҷро карда наметавонанд.²

Ба андешаи И. Ковзанадзе, дар асри 19 шикасти бонхҳо хисороти хоси иқтисодӣ ва иҷтимоиро ба бор овард, аммо кишварҳои Ғарб дар солҳои 1930 бо бухрони низоми бонкӣ дучор шуданд. Барои рафъи ин вазъ ва дар оянда пешгирӣ намудани пайдоиши бухрони низоми бонкӣ дар кишварҳои пешрафта низоми мукаммали танзимкунанда таъсис дода шуд. Ба он ҷаҳорҷубаи маҳсуси конунгузории танзими бонкдорӣ, масъалаҳои муфлисшавӣ ва барҳамдихии бонхҳо; нозирон барои кам кардани хатари амалиёти бонкӣ қисман бо маҳдуд кардани рақобат таҳия карда шуданд: таъсиси як мақоми маҳсуси молиявӣ (масалан, Бонки марказӣ), ки дорои маблағи кофӣ ва вақолати дахлдор барои дахлат ба ғайриқонун бонхҳои алоҳидаро бо мақсади пешгирӣ бухронҳо дошта бошад. Ба тавфайли низоми ҷорӣ танзимкунанда дар кишварҳои пешрафта аз соли 1930 то ибтидои солҳои 1980 дар системаи бонкӣ ягон мушқилӣ ба вуҷуд наомадааст.³

² Ковзанадзе, И. Системные банковские кризисы в условиях финансовой глобализации [Текст]//И.Ковзанадзе // Вопросы экономики. - 2002. - №8. - С. 81-88.

³ Ковзанадзе, И. Системные банковские кризисы в условиях финансовой глобализации [Текст]//И.Ковзанадзе // Вопросы экономики. - 2002. - №8. - С. 81-88.

Натанович И. Ковзанадзе чунин қайд менамояд, ки «бонхҳои аввалин, тақсироти ғайриқонун ва тижорати низоми бонкии кишвар ва ташаққули бахши бонкӣ ҳамчун як муассисаи нави иқтисодӣ бозорӣ буд.

Маълум аст, ки аз охири солҳои 70-ум то ба имрӯз дар замина аз 70 кишвари ҷаҳон, аз ҷумла давлатҳои дар ҳоли рушд қарордошта, кишварҳои рушдбанда ва кишварҳои дорои иқтисоди гузарии бухрони системавӣ бонкӣ ба амал омада, дар бозори давлатҳо ба таври тақрирӣ рух доданд. Дар кишварҳои пешрафта бухронҳои бонкӣ, аз ҷумла дар ИМА (1984-1991), Ҷопон (1995), Фаронса (1991-1993), Зеландияи Нав (1987-1990), Кореяи Ҷанубӣ (1997) ба мулоҳида мерасиданд. Дар аксар кишварҳои Амрикои Лотинӣ бухронҳои харобиовар ба қайд гирифта шуданд (дар Аргентина, Коста-Рика, Мексика - се бухрон дар Бразилия, Венесуэла, Чили - ду маротиба, дар кишварҳои Осиёи Ҷанубӣ-Шарқӣ (солҳои 1980 ва 1990), қариб дар ҳамаи давлатҳои Африқо. Кишварҳои дорои иқтисодиёти давранӣ гузарии (Россия, Гурҷистон - соли 1998), инчунин, бухрони системавӣ бонкиро аз сар гузарониданд.

Хусусиятҳои зиёди бухрони низоми бонкӣ мавҷуданд, аммо дар маҷмӯъ онро бадшавии босуръат ва паҳншудани (ба гуфти қисқонсони Бонки ҷаҳонӣ, ҳадди ақал 2% даромади миллий) сифати омилҳои номусонди макроиқтисодӣ, институтсионалӣ ва танзимкунанда, сифати дороиҳои бонкӣ муайян кардан мумкин аст. Хусусан, бухрони бонкӣ аз он шаҳодат медиҳад, ки шумораи зиёди ташкилотҳои қарзӣ ва аксаран низоми бонкӣ вазифаҳои асосии табиқӣ додани пасандозхоро ба сармоягузори иҷро карда наметавонанд.²

Ба андешаи И. Ковзанадзе, дар асри 19 шикасти бонхҳо хисороти хоси иқтисодӣ ва иҷтимоиро ба бор овард, аммо кишварҳои Ғарб дар солҳои 1930 бо бухрони низоми бонкӣ дучор шуданд. Барои рафъи ин вазъ ва дар оянда пешгирӣ намудани пайдоиши бухрони низоми бонкӣ дар кишварҳои пешрафта низоми мукаммали танзимкунанда таъсис дода шуд. Ба он ҷаҳорҷубаи маҳсуси конунгузории танзими бонкдорӣ, масъалаҳои муфлисшавӣ ва барҳамдихии бонхҳо; нозирон барои кам кардани хатари амалиёти бонкӣ қисман бо маҳдуд кардани рақобат таҳия карда шуданд: таъсиси як мақоми маҳсуси молиявӣ (масалан, Бонки марказӣ), ки дорои маблағи кофӣ ва вақолати дахлдор барои дахлат ба ғайриқонун бонхҳои алоҳидаро бо мақсади пешгирӣ бухронҳо дошта бошад. Ба тавфайли низоми ҷорӣ танзимкунанда дар кишварҳои пешрафта аз соли 1930 то ибтидои солҳои 1980 дар системаи бонкӣ ягон мушқилӣ ба вуҷуд наомадааст.³

² Ковзанадзе, И. Системные банковские кризисы в условиях финансовой глобализации [Текст]//И.Ковзанадзе // Вопросы экономики. - 2002. - №8. - С. 81-88.

³ Ковзанадзе, И. Системные банковские кризисы в условиях финансовой глобализации [Текст]//И.Ковзанадзе // Вопросы экономики. - 2002. - №8. - С. 81-88.

хар гуна чазохо пешбинӣ шуда буданд. Аммо ин чазохо ҳам танҳо баъд аз 60 фонд баромадани метъер амалӣ мешуданд.⁶

Дар баробари амалиётҳои қарзӣ банкҳои қадимтарин охиста-охиста дигар амалиётҳоро ҳам иҷро мекарданд. Барои осонгардонии ҳисоббарбаркуноҳои банкҳои қадима ҳатто билетҳои банкӣ (bank-note) мебароварданд, ки дар баробари дигар пулҳои қиматнок дар муомилот буданд. Ҳатто муаллифе чунин баён кардааст: "Гарчанде банкҳои қадим бо амалиёти векселӣ машғул набошанд ҳам, аммо ҳаҷми қарзӣ бо мурочиати пардохт ба банкдор вучуд доштанд". Яке аз банкҳои қадимтарин дар Лондон соли 1694 ба вучуд омадааст. Ин якумин банк мебошад, ки бо ҳуҷуми пурраи ҳуқуқӣ ва корпоративӣ ташкил карда шудааст. Инчунин, ин банкҳо ҳамаҷун ширкати саҳомӣ мефаҳмиданд. Шумораи саҳомони ин банк ҳеле зиёд шуда, дар он сармояи калон ғун шуд. Ин ҳолат имкон дод, ки ин банк шӯъбаҳои худро кушода, инчунин, дигар банкҳои худро назорат намояд. Баъдтар ин банк то банкҳои миллий расид, оқибат банкҳои давлатии Англия гардид. Дигар банкҳо бошанд, ба банкҳои Англия пайравӣ намуда, ташкил гардиданд. Ҳатто дар Штатҳои Муттаҳиди Амрико аввалин банк соли 1791 дар намунаи банкҳои Англия ташкил гардидааст.

Гарчанде ки маҳдудиятҳои давраҳои пеш барои ташаққул ва рушди банкҳои имконият намедод, бар заммин ин, дар он давра нуктаҳои саррофон амал мекарданд ва дар онҳо пулҳои садафӣ, чармӣ, сикҳаҳои тиллоӣ, нахустин тангаҳои оҳанӣ-филизӣ мавҷуд буданд.

Нахустин банкҳо, аз рӯи ақидаи як қатор олимони таърихшиносу иқтисодӣ, дар шароити тараккиёти мануфактурагии капитализм, дар шаҳрҳои алоҳидаи Италия (Венетсия, Генуя) мутобиқ ба асрҳои XIV-XV пайдо шудаанд. Маҳз дар ин ду шаҳри Италия банкҳо соҳиби бинои маҳсуси худ шуда, нахустин маротиба дар пештоки худ навиштаҷоти «de banco de Italia»-ро ҷой доданд, ки ин низ дар шароити муосир яке аз шартҳои ташкили банкҳои муосир мебошад. Назар ба ақидаи олимони, банк ҳамаҷун институтҳои маҳсуси хочагии молӣ на дар раванди зиёдагии муносибатҳои молиро пулҳои хочагии ҷаҳон пайдо шудааст, балки дар он даврае пайдо шудааст, ки барои танзими муомилоти пулӣ ва доираи васеи амалиётҳои қарзӣ шабакаи муассисаҳои маҳсусардонидашуда зарур буд. Банк дар он марҳилаи рушди қарз пайдо шуд, ки бе ёрии васеи он ғайриқиммати корхонаҳои сармоягузорӣ ғайримкон буд. Дигар қисми мутахассисон бар он ақидаанд, ки банкҳо дар марҳилаи ҳеле пештар - дар давраҳои феодализм пайдо шудаанд. Ҳамин тариқ, аз гуфтаҳои

⁶ Грачева, М.В. Банковская система в развитых странах: некоторые проблемы цифровых технологий [Текст] / М.В. Грачева. - М.: Ось-89, 2003. - С. 47.

банкҳо бармеояд, ки пайдоиши банкҳо на як ё ду садсола, балки зиёдтар аз ду ҳазорсола дар бар мегирад.

Мувофиқи маълумоти В.З. Черняк, банкҳои аввалин дар шароити мануфактурӣ, яъне дар давраи пайдоиши истеҳсолоти капиталистӣ, дар асрҳои XIV-XV дар шаҳрҳои Италия (Венетсия ва Генуя), ки маркази савдои Аврупо буданд, пайдо шудаанд. Зарурати исботи маъсалаи мазкурро қалимаи итолиёӣ «банко», яъне «Миз» барои бо тартиби иваз намудани пул ва анҷом додани амалиётҳои пулӣ барои савдо ҳосбуда муайян мекунад.⁷

Қисми дигари олимони бар он ақидаанд, ки банкҳои аввалин дар давраҳои пештар аз капитализм, яъне дар давраҳои феодализм ба вучуд омадаанд. Мувофиқи ақидаи онҳо, дар давраи пайдоиши феодализм аллакай талабот ба хизматрасониҳои банкӣ ва хизматрасониҳои миёнаравӣ дар пардохтҳо пайдо шуда буд.

Тибқи маълумоти таърихӣ, аввалин банкҳо соли 1694 дар шакли банкҳои давлатӣ дар Британия пайдо шудаанд.

Қалимаи «банк» аз қалимаи итолиёнии «banco» гирифта шуда, маънояш (тарҷумааш) «миз, курсӣ, ҷои ивазкунии» мебошад. Дар бозорҳо ва марказҳои савдои Италия мизҳое буданд, ки дар болаёшон тангаҳои гуногун ҷида шуда буданд. Дар назди ин миз шахсе нишаста, тангаҳои як намудро ба намули дигар иваз мекард. Яъне, ин одам вазифаи мубодилаи пулро иҷро мекард ва ин миз «банко» ном дошт. Мафҳуми банк аз ҳамин ҷо пайдо шудааст. Ин гуна пулҳои ивазкунииҳо мо дар Мисри Қадим низ дида метавонем, ки онҳоро «трапезид»-ҳо меномиданд (Трапезид - миз).

Қайд кардан зарур аст, ки сарзамини тоҷикон низ аз рӯи якҷояи бонбонҳои таърихӣ сарзамини асосии муомилоти пулӣ ва низоми бонкдорӣ буд. Аз рӯи як қатор бонбонҳои равандҳои таърихшиносу дар самти таърих, тамаддун, фарҳанг, миллат, ёдгориҳои таърихӣ, аз он ҷумла дар самти бонбонҳои пулӣ давлати тоҷикон синиҳои ягона ва намуна дар микрос ҷаҳон, аз лиҳози доштани пулу муомилоти пулӣ, бонку бонкдорӣ ва дигар унсурҳои ба ин самтҳо ҳос яке аз аввалинҳо буда, аксари давлатҳои пешрафта ин таърибаро дар самти муомилоти пулико бонкдорӣ аз миллати тоҷик ва давлати тоҷикон омӯхтаанд. Асоси ин гуфтаҳо ҳамаҷун далел дар давраи Сомониён дида метавонем, ки чунин муомилот ва амалиётҳое, ки дар таърихи давлатҳои пешрафта қайд намудем, ба ҷашм мерасад. Мувофиқи ақидаҳои академик Б. Ғафуров, дар давлатдорони Сомониён 1 дирами нуқтагӣ ба 24 фелс баробар буд, ё ин ки

⁷ Черняк, В.З. Банк и банкиры [Текст] / В.З. Черняк. - М. Финансы и статистика, 1998. - С. 1-5.

тангаҳои дирам, мусабӣ, мухаммадӣ ва гитрифино бо тангаҳои «исломӣ» иваз мекарданд, ки ба асрҳо 3 – 4 пеш аз мелод рост меомад.⁸

Дар ҳошияи ҳамаи ин гуфтаҳо вобаста ба мурури замон нуктаи назари олимони соҳа дар масъалаи ташаккули низоми бонкӣ бо назардошти тамомӣ унсурҳои фарогирӣ он афзоиш ёфт. Дар масъалаи ташаккул ва сохти низоми мукаммали бонкӣ нуктаи назари олимони мазкур, ба монанди Л.Г. Ефимова, О.И. Лаврушин, К.Р. Тагирбекова, Л.В. Крилова, И.В. Ларинова назаррасӣ мебошад.

Аз ин гуфтаҳо бармеояд, ки аввалин бонҳо дар асоси амалиёти ивазкунии пули як давлат ба пули давлатӣ дигар пайдо шуданд. Яъне, дар асоси амалиёти мубодилаи асъор аввалин нишонаҳои пайдоиши бонкхоро ошкор кардан мумкин аст. Ҳамзамон, қайд кардан ба маврид аст, ки сарчашмаҳои пайдоиши аввалин бонҳо бармегардел ба маъбадхонаҳо ва он манотике, ки дар он ҷо муомилоти пулӣ дар шаклҳои гуногун барвақтар сураг гирифтааст. Ҳамин тавр, вобаста ба рушди бонҳо дар шаклҳои гуногун низоми бонкӣ ташаккул ёфт, ки он шакли васеътари бонкхоро дар ҷомеа инъикос менамояд. Дар давраҳои минбаъда баъди васеъ шудани доираи фаъолияти бонҳо ва пайдо шудани бонҳои гуногун бо таъйиноти ба худ хос низоми бонкӣ ба вуҷуд омад, ки дар доираи он андеша ва тафсириҳои мухталиф ҷой доранд.

Низоми бонкӣ, ҳамчун соҳаи муҳимтарин, ки манфиатҳои иқтисодии ҳамаи субъектҳои ҳоҷатин халқро фаро мегирад, дар рушди муносибатҳои сармоягузорӣ, амонатгузорӣ, пардохт ва муомилоти байни агентҳои иқтисодӣ нақши бузург дорад. Нокмӣ низоми бонкӣ дар иҷрои вазифаҳои худ робитаҳои иқтисодиро дар кишвар фалаҷ ва ба амнӣ иқтисодӣ таҳдид мекунад.⁹ Ин вобастагии вазъи иқтисодӣ ва аксар вақт сиёсиро аз вазъи фаъолияти бонкӣ муайян мекунад.

Таҳлили илмӣ фаъолияти низоми бонкӣ бо максимали таъминӣ устуворӣ ва самаранокӣ он ҳамчун омилҳои муҳимми рушди устувории иқтисоди миллӣ, пеш аз ҳама, маълум кардани моҳият, сохтор ва қонуниятҳо, инчунин, принсипҳои ташаккул ва рушди онро дар назар дорад. Вобаста ба таҳлилҳои аниқомгардида ва паҳушиҳои илмӣ дар сатҳи иқтисодӣ низоми бонкӣ хусусияти системавӣ дошта, он аз Бонки марказӣ, бонҳои давлатӣ, бонҳои тижоратӣ ва дигар ташкилотҳои қарзӣ ғайрибонкӣ иборат мебошад, ки онҳо

⁸ Гафуров, Б.Г. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асрҳои миёна ва давраи нав [Матн]/Б.Г. Гафуров. – Душанбе: Адиб, 2008. – С.200.

⁹ Хайрулло, Ш.Қ. Рушди низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити бесуботи молиявӣ (Назария, методология, амалия): дис. док. иқтисодӣ: 08.00.10 [Матн]/Хайрулло Ш.Қ. – Душанбе, 2021. – С. 37.

дар бораи сармояи пулӣ амал намуда, вазифа ва амалиётҳои мавҷудаи худро рағбатмандонад.

1.4. Меъониҳои ташаккули низоми бонкии Тоҷикистон дар шароити иқтисодиёти давран гузарини

Иқтисодиёт ва алоқамандии он бо дигар соҳаҳои муҳими ҷамъиятӣ аз давран афзунӣ ибтидоӣ яқингарро пурра намуда, ҷараёнҳои гуногунро таъсир, фарогирӣ як қатор масъалаҳо ва ҳодисаҳо, ба монанди ҷоннокшавӣ, ҷӯрӣ, қочқондӣ, таваррум, бухрони иқтисодӣ, бухрони сиёсӣ мешавад. Иқтисодиёт бо дигар соҳаҳои иқтисодӣ ҷамъиятӣ алоқамандии зич дорад ва аз ин соҳаҳои фаъол ва таъсиррасон ба вазъи устувори иқтисодӣ ин низоми бонкӣ буда, он метавонад авзон иқтисодиёт ва истеҳсолотро куллан дигаргун созад. Дуруст қайд гардидааст, ки даҳсолаҳои иқтисодиёти Тоҷикистон қисми тарбияи ҳоҷатини халқи собиқ Иттиҳоди Шуравӣ ва тахти назорати қатъии ҷаҳон буд. Аз ин солҳо номуқтисобии тараққиёти соҳаи алоҳидаи истеҳсоли истеҳсолоти ҷумҳуриро, вобаста аз савдо бо ҷумҳуриҳои дигар ва таъсирҳои технологияҳои кушадна мерос гузошту халос.¹⁰ Ҷӣ тавре ки қабл гардида, албатта, ҳамаи ин масъалаҳои номбаргардида низ пурра ба низоми бонкии кишвар ва таъсис дарабаданди он алоқаманданд. Ҳатто нуктаи назари асосии олимони иқтисодшинос бар он аст, ки пеш аз он ки ба иқтисодиёти ягон давлат ва то ҷӣ андоза устувор будани он баҳогузорӣ карда шавад, бояд қабл аз ҳама, ба низоми бонкии он диққат дод. Низоми бонкӣ ҳамчун як соҳаи фаъоли иқтисодиёт ҳодисаҳои гуногунро таърихро аз сар гузаронидааст ва он дар таъриби бонкдорӣ ба таври дақиқ собит шудааст. Фаъолияти бонкӣ баъдбарпаҳу буда, дорои як қатор имкониятҳои рушд ва таъсиррасонӣ ба иқтисодиёт мебошад. Новобаста аз ин, дар баробари хусусиятҳои мусбат доштани низоми бонкӣ дар самти рушди иқтисодиёт, ҳамчунин, мавқеи бонҳо дар ташкили рушди муносибатҳои иқтисодии ҳар як давлат, ки бо пул ифода карда мешавад, назаррас аст. Дар самти дастгирии иқтисодӣ бонҳои давлатӣ тижоратӣ ҳамчун омилҳои устувори иқтисодиёт дар масоили боварии аҳоли ба шумор мераванд.

Имрӯз дар иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон Бонки миллии Тоҷикистон, бонҳои давлатӣ, бонҳои тижоратӣ ва дигар ташкилотҳои қарзӣ ғайрибонкӣ ҳамчун муҳарриқи асоси пешбарандаи иқтисодиёт амал мекунанд, аз ин лиҳоз, онҳо метавонанд таваассути танзим ва дуруст ҷӣ ба ҷӣ гузаштани маблағҳои пулӣ дар самтҳои афзалиятноки истеҳсолот, ба монанди истеҳсолоти афзалиятдор, тижорат, хизматрасонӣ ва як қатор масъалаҳои дигар устувориро

¹⁰ Рухимов, Ш.М. Ҷенаки арзиш востан харида фуруш [Матн]/Ш.М. Рухимов/ Аҳбори Бонки миллии Тоҷикистон. – 1999. – №1 (14). – С.2.

таъмин намоянд. Гуфтан мумкин аст, ки бонкҳои тичоратӣ ҳамчун ҷулаи фаъоли иқтисодиёт метавонанд тавассути дастгириҳои молиявӣ дар иқтисодиёти кишвар мавқеъ ва таъсири низоми бонкӣ дар иқтисодиёт ба даст овардани кишвар мавқеъ ва таъсири низоми бонкӣ дар давлатӣ дар Тоҷикистон сатҳи рушди ҳамаи соҳаҳо, бо сабаби дигаргун будани ҷараёни идоракунӣ иқтисодиёти давлат, яъне иқтисодиёти планӣ ё нақшаӣ талабот ба сатҳи ҳисматрасонӣ бонкӣ ва дар умум, низоми бонкӣ он қадар зиёд набуд. Маъмулан баъди соҳибистиқлолӣ ва гузаштан аз низоми иқтисодиёти нақшаӣ ба низоми нави иқтисодӣ - иқтисоди бозорӣ, яке аз талаботи асосии низоми иқтисодӣ бонкӣ буд. Дар низоми иқтисодиёти бозорӣ дар баробари дигар самтҳои афзалиятноки марбут ба ин низоми бонкӣ дар ташкилотҳои қарзӣ ғайрибонкӣ яке аз бахшҳои фаъоли он ба ҳисоб меравад.

Истиқлоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон пояи асосии раванди давлатдорӣ маҳсуб ёфта, дар он баробари ташкили сохторҳои муҳими иқтисодӣ, ташкили низоми муқаммалӣ бонкӣ яке аз падидаҳои муҳим дар таҳми рушди афзалиятҳои иқтисодии мардум ва давлат нақши муҳим бозид. Ба роҳ мондани низоми муқаммалӣ бонкӣ дар Тоҷикистон ин як қадами устувор дар роҳи иқтисодиёти бозорӣ мебошад. Дар давраҳои вазинтарини аввали ба давлатӣ, ба тақмили низоми пулиро бонкии дуруст диққати маҳсус дода шуд. Қобили қайд, ки Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар ташаққули низоми пулиро бонкии мамлакат ва рушду муқаммалгардонии он нақши қалидӣ доранд.

Сарвари давлати тоҷикон ханӯз аз рӯзҳои аввали ба мақоми роҳбарии кишвар интиҳоб шуданашон бо дарки амиқи муҳимияти соҳаи маъмур ба сиёсати мустақили пулиро қарзӣ ва ташкили низоми бонкӣ дар раёндӣ дигаргунҳои асосӣ мамлакат, сарфи назар аз мушқилот ва монеаҳо, мунтазам пайгирӣ менамоянд.

Илова бар ин, аз байн рафтани алоқаҳои тичоратно иқтисодӣ, ҳалладор гардидаи ҳисоббаробарҳо бо собиқ ҷумҳуриҳои Иттиҳоди Шӯравӣ, қатъ боло рафтани нархҳои воридотии энергетика, молҳои истеъмолӣ иқтисодиёти мамлакатро фалаҷ кард ва ба ҳоҷагии халқ миллиардҳо доллари ИМА зарар овард.

Бо мақсади ислоҳи вазъ, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бо дарки воқеият ва қамолӣ маъмулӣтшиносӣ маъсалаи ба муомилот баровардани пули миллиро ба миён гузоштанд. Дар асоси пешниҳоди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон

дар ҷараёни 7-уми апрели соли 1995 рубли тоҷикиро ҷун нахустин пули миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян намуда, Комиссияи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон онд ба ҷорӣ намудани пули миллий ташкил кард. Ба муомилот дар алоқани пули миллий рубли тоҷикӣ дар микёси иқтисодиёти давлат ин асоси устувор ва ҳадафрас дар тамоми сохторҳои иқтисодии давлат, аз он ҷиҳат низоми бонкӣ буд.

Қайд кардан зарур аст, ки вобаста ба зарурати соҳа дар бисёр адабиёти иқтисодӣ маъсалаи ташқиқшаванда ва муаммоҳои низоми бонкӣ аз якҷаҳд раёни ва нуқтаи назар ташқиқ гардидааст. Ин равишҳо ва таҳқиқҳо нишон медиҳанд, ки низоми бонкӣ дар қадом шакл ба вуҷуд омада, аз қадом унсурҳои сохторӣ маҳсус иборат аст.

Дар маъсалаи низоми бонкӣ Г.Г. Коробова қайд менамояд, ки дар соҳаи бонкдорӣ думумин равиши маҳдуд ақсаран истифода мешавад, ки дар он ба низоми институтҳои низоми бонкӣ таҷҳо ниҳолҳо-муассисаҳо дохил мешаванд, ки ин норасонҳо низоми бонкиро ҳамчун маҷмуи институтҳо ифода менамояд.¹¹ Ин раёни, институтҳои низоми бонкӣ ҳамон унсурҳои мебошанд, ки аз он низоми бонкӣ ташаққу ёфта, онро санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ танзим менамояд ва ба он онро ташқиқотҳои қарзӣ ба он баробар дохил мешаванд.

Дар дигар маврид вобаста ба ин Л.Г. Ефимова қайд менамояд, ки низоми бонкӣ маҷмуи ташқиқотҳои қарзӣ, мақомоти идоракунӣ ва ташқиқотҳои инфрасохтори бонкӣ мебошад, ки дар дохили он вазифаҳои муштасқил ва муттаҳидшавӣ буда, онҳо қолранд ба таъри худрушдӣ ба муштасқимнамоӣ амал намоянд.¹² Ҷунин низоми фарогирӣ ва амалқардӣ бештари институтҳои доро мебошад.

Дар як маврид вобаста ба таърифи низоми бонкӣ О.И. Лаврушин як қатор тартибнамоҳо ба низоми бонкӣ шомил менамояд, ки онҳо аз бонкҳо, инфрасохтори бонкӣ, қонунгузории бонкӣ ва бозори бонкӣ иборат буда, бо муштасқии васеи беруна ҳамқорӣ зич доранд.¹³

Ба андешаи мо, низоми бонкӣ ин доирани институтҳои нақшаӣ буда, дар он бонкии марказӣ, бонкҳои давлатӣ ва тамами бонкҳои тичоратӣ, инҷунин, ташқиқотҳои қарзӣ молиявӣ амал намуда, тавассути санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, ки дар дохили як давлат қабул гардидаанд, танзим қарда мешаванд.

Ғайр аз ин, профессор Ш. Раҳимзода ҷунин қайд менамояд, ки «қисми асосии низоми қарзӣ институтҳои нақшаӣ низоми бонкӣ ташқиқ медиҳад.

11 Коробова Г.Г. Банковское дело. Учебное пособие [Текст]/Г.Г. Коробова. - Москва: Экономист, 2008. - С.29.

12 Ефимова Л.Г. Понятие и структура банковской системы Российской Федерации [Текст]/ Л.Г. Ефимова // Банковское право. - 2007. - №2. - С.37.

13 Лаврушин О.И. Банковская система в современной экономике. Монография [Текст]/ под ред. О.И.Лаврушина. - Москва: Кнорус, 2011. - С.39.

Низомии бонкӣ ҳамаҷун маҷмӯи бонкҳо маблағҳои муваққатан озоди аҳолии шаҳсони ҳуқуқи роҷамъ намуа, онҳоро ба ниёзмандон бо шартҳои муайян ба қарз медиҳад»¹⁴. Дар таҷрибаи ташкил ва фаъолияти мукаммали низомии бонкӣ, ки аз вазифаҳои гуногун иборат мебошад, нуктаи назари олимони соҳа гуногун арзёбӣ гардидааст, ки аксаран хусусияти ба ҳам наздик доранд.

Қайд кардан зарур аст, ки низомии бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо назардошти тамоми мушкилоти ҷойдошта ва таҳлили омилҳои дохилои беруна ба иқтисодиёти Тоҷикистон барои солимгардонии авзои иқтисодӣ, вазъи макрониктисодӣ, вазъи сиёсӣ, танзими дурусти сиёсати пулино қарзӣ, заминаҳои мусонд барои ташкили фаъолияти соҳибқорино истеҳсоли, афзалиятҳои рушди низомии бонкӣ ба тадриҷ фароҳам оварда шуданд. Дар ин лаҳзаҳои ҳассос ва душвор пойдевори устувор ва бозгирӣ модии низомии бонкӣ пулино бонкӣ дар асоси ташаббусҳои созандаи Пешвои миллат гузошта шуданд.

Илова бар ин, дар дигар маврид ба тавсифи Б. Ҷураев низ розӣ шудан мумкин аст, ки ӯ чунин қайд менамояд, «низомии бонкӣ гуфта, фаъолияти Бонки марказӣ, бонкҳои тиҷоратӣ ва дигар ташкилотҳои қарзиро меноманд, ки дар бозори қарзӣ амал намуда, ба ҷобачогузорӣ ва азнавтасимкунӣ сармози пулӣ машғул мебошанд»¹⁵. Ҳамзамон, дуруст қайд гардидааст, ки низомии бонкӣ дар тараққиёти ҳамаи соҳаҳои хоҷагии халқ нақши сазовор ва қалибӣ дорад ва амалиёти махсуси худро иҷро мекунад, ки он амалиёт дар таъмини раванди тақрористеҳсол нақши муассир дорад.¹⁶ Тараққиёти соҳаҳои гуногуни иқтисодӣ аз вазифаҳои муассири низомии бонкӣ вобаста буда, ин вазифаҳо дар шаклҳои харҳела ва бо ҳадафҳои гуногун амалӣ карда мешавад. Ҳамин аст, ки Ю.Л. Мусифуллина дар таҳқиқоти илмӣ худ вазифаҳои танзимгарӣ, иттилоотӣ, нархгузорӣ, беҳдоштӣ, миёнаравӣ, таъминкунии низомии бонкиро муайян ва асоснок мекунад.¹⁷

Аз рӯйи рӯйдодҳои муҳими таърихӣ дар низомии бонкӣ ва сиёсати пулино қарзии мамлакат то имрӯз 5 марҳалаи асосӣ паси сар шудааст, ки бозгӯи нишондиҳандаҳои рушди соҳаи низомии пулино бонкӣ мебошад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баъд аз соли 1991 марҳалаҳои рушди низомии пулино бонкӣ ба солҳои 1995-2000; 2001-2005; 2006-2010; 2010-2015 ва 2015-

¹⁴ Раҳимзода, Ш. Муомилоти пулӣ ва қарз. Китоби дарсӣ [Матн]/ Ш. Раҳимзода. - Душанбе: Эр-Граф, 2018. - С. 393.

¹⁵ Ҷураев, Б.М. Пул ва бонк. Вазои таълими [Матн]/ Б.М. Ҷураев. - Душанбе, 2008. - С.180.

¹⁶ Махшудов, С.Ҷ. Фаъолияти бонкӣ. Вазои таълими [Матн]/ С.Ҷ. Махшудов. - Душанбе, 2021. - С. 202.

¹⁷ Мусифуллина, Ю.Л. Формирование и развитие банковской инфраструктуры в условиях рыночных отношений (на материалах Оренбургской области). Автореферат на соиск.уч.степ.к.э.н. по спец. 01.00.01.- экономическая теория [Текст]/Ю.Л. Мусифуллина. - Оренбург, 2007. - С.9.

1991 ҷудо карда мешавад. Одатан дар ин марҳалаҳои муҳими рушди низомии пулино бонкӣ гузариш аз як давра ба давраи дигар қадами тоза ва устувор бо роҷи нишондодҳои инноватсионӣ мебошад.¹⁸

Таъинист, ки дар шароити рушди босуръати ҷаҳонишавии равандҳои иқтисодӣ ва воридшавии кишварҳои ҷаҳон ба ин раванд сохтори идоракунии ва вазъи иқтисодиёт, аз ҷумла бонқдорӣ ҳар як мамлакат на танҳо аз самаранокии соҳаи иқтисодии он, балки аз вазъи иқтисодиёти кишварҳои шарикӣ иқтисодии тиҷоратнаш вобаста аст.¹⁹

Ҳамзамон, О.И. Лаврушин вазифаҳои зерини низомии бонкиро пешниҳод мекунад, ба монанди ҷамъоварии маблағҳои муваққатан озод ва пасандозҳои шафариандон ва ташкилотҳо, ташкил ва нигоҳ доштани раванди объективӣ ва муштариҳои тақсимоти маблағҳо, қарзҳои ба иқтисодиёти миллий, азнавтасимгардонии рушди он, пешниҳоди василаи кафолатноки пардохт.²⁰

Дар асоси таҳлил, андеша ва пешниҳодҳои гуногуни олимону таълимонсон, мо ба ҳулосае омадем, ки низомии бонкӣ дорои вазифаҳои асосии зерин мебошад: миёнарав будан байни қарздиҳанда ва қарзгиранда, инчунин, байни фурушанда ва харидор, батанзимдарории ҳаҷми пулӣ дар муомилотбуда, ҷамъкунии ва азнавтасимкунӣ сармози пулӣ.

Дар сатҳи низомии бонкӣ, ба андешаи мо, чунин вазифаҳо фарогири тамоми масъалаҳо, амалиёти ва хизматрасонии бонкӣ мебошад. Ба ифодаи ҳамаи таҳлилу андешаҳои зикргардида, ташаккул ва густариши низомии бонқдорӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон, тибқи сарчашмаҳо ҳафз аз солҳои 1885 оғоз гардида, рушди ботадриҷи он ба давраи замони истиклолият рост меояд.

Аз ин лиҳоз, масоили устуворӣ ва пардохтпазирии бонкҳои тиҷоратӣ дар шароити имрӯза яке аз ҳадафҳои асосӣ ва стратегии давлат дар самти татбиқи сиёсати идораи фаъолияти устувор ба ҳисоб меравад. Аз нуктаи назари илмӣ таърих аз давраи ташаккул то ба ин рӯз бонкҳои тиҷоратӣ ҳагарҳои гуногун ва бӯхронҳои шадиди молиявиро аз сар гузаронидаанд, ки дар шароити имрӯза онҳоро ҳамаҷун таъриба меҳисобанд ва он аз омилҳои гуногуни дохилои беруна вобаста аст.

Ба ҳамаи асос дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкили низомии бонкии мукаммал баъд аз соли 1925 оғоз гардида, то замони имрӯза якҷанд ҳодисоти

¹⁸ Рушди низомии бонкӣ дар 25-соли Истиклолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе: Нектор принт, 2016. - 294 с.

¹⁹ Раҳимзода, Ш. Иқтисодиёти бонқдори ва рушди онҳо дар шароити ҷаҳонишавӣ [Матн]/Ш. Раҳимзода/Маҷмӯаи маҷлоти конференсияи илмӣ-амалии Ҷумҳурияи дар мавзӯи «Роҷи таъмини устувории низомии бонкӣ дар шароити муосир», 31-уми майи соли 2019. - Душанбе, 2019. - С.6.

²⁰ Лаврушин О.И. Банковская система в современной России. - Москва: Кнорус, 2011. - С.43. под ред. О.И.Лаврушина. - Москва: Кнорус, 2011. - С.43.

иктисодию таърихӣ, ба монанди бухрони иқтисодӣ, таваррум, муфлисшавӣ ва монанди инҳоро аз сар гузаронидааст. Ба андешаи мо, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низоми бонкии мукамил ва устувор баъд аз қабули қонунҳои соҳаи бонкӣ ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ аз соли 1991 ва 1998 шурӯъ гардида. Аз замони соҳибистиклолӣ то солҳои 1998 сабаби зиёд будани шумораи бонкҳо беназардошти рушди иқтисодиёт аз мушкilotи бухронӣ, таварруми пул, низоми пули ноустувор, бухрони иқтисодӣ, қасоддашавии иқтисодиёт ва ғайра иборат буд. Баъд тавассути талошҳои Роҳбарияти олии давлат ва ба эътидол овардани вазъ ва дар муомилот қорӣ кардани зоҳиди нави пулӣ - пули миллии устувори иқтисодиёт, аз он ҷумла низоми бонкӣ ба назар расид.

Феълан ҳадафи асосии давлат аз ду самти асосӣ иборат аст, ки ин яқум, устувори низоми бонкӣ ва дуҷум, роҳҳои аз бухрон баровардан аст. Устувори фаъолияти бонкҳои тичоратӣ дар шароити мушкilotи молиявӣ бисёрфункционалӣ буда, аз ҳар як аъзои хайати роҳбарии идоракунӣ масъулияти баландро талаб мекунад, ки то чӣ андоза ба амалиёту хизматрасониҳои бонк талабот ҳаст ва он ба қадом андоза дар сифати хизматрасониҳои худ навоарӣ намулдааст. Бояд қайд намуд, ки дар шароити таҳлиди омилҳои мазффи беруна ва зиёд гардидаи хатарҳои бонкӣ рушди устувори низоми бонкӣ бо дарназардошти омилҳои мушаххас дар як ҳолати устувор ва муқаррарӣ нигоҳ дошта шуд.

Дар таъсиси низоми пулию бонкӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон дар қатори дигар давлатҳои пешрафта бесолика буда, ташаққул ва заминаҳои густариши он вобаста ба раванди таъсиси соҳти фаъолияти давлат дигаргун гашта, то ба замони имрӯз омада расидааст. Баъд аз соли 1885 низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи ҳукмронии Ҷумҳурии Тоҷикистон баъд аз таъсиси Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон оғоз ёфта, марҳалаҳои ҳуқуқии ташаққул ва рушди он, ба ақидаи мо, шаш давраи асосиро дар бар мегирад, ки давраҳои мазкур фарогир то замони истиклолият мебошанд.

Давраи якум ин қассаи Узди қарзидхӣ - таъсис соли 1885 дар шаҳри Хуҷанд.

Давраи дуюм, нахустин муассисаи бонкии Тоҷикистон-намоёндагии Бонки давлатии Иттиҳоди Ҷамоҳири Шуравии Сотсиалистӣ (ИҶШС) дар шаҳри Душанбе моҳи июли соли 1925 ташкил гардида, ки ба Идораи Оснӣи Миёнабудаи Бонки давлатии ИҶШС дар шаҳри Душанбе таъдил дода шуд.

Давраи сеюм моҳи октябри соли 1934 Идораи Бонки Давлатии ИҶШС дар ш. Душанбе ба тобеияти бевоситаи Бонки давлатии ИҶШС гузашт ва ба худ номни Идораи Тоҷикистони Бонки давлатии ИҶШС-ро гирифт.

Давраи чаҳорум соли 1935 бо 24 шӯъба ба қорҳонаи шахсонӣ ҷудоғона хизматӣ бонкӣ мерасонд.

Давраи панҷум соли 1942-1987, ки афзоиши шӯъбаҳои Бонки давлатӣ то ба 42 на дар соли 1987 бошад, ба 59 адад расонида шуданд. Аз соли 1959 то соли 1987 дар ҷумҳурии асосан 3 бонк - Идораи ҷумҳуриявии Бонки Давлатии ИҶШС, Идораи ҷумҳуриявии Бонки соҳтмони ИҶШС ва Бонки амонатгузори фаъолият мекарда.

Давраи шашум соли 1987 дар асоси Қарори Комитети Марказии Ҳарбии Коммунистии Иттиҳоди Шӯравӣ ва Шурои ИҶШС тахти рақами 821 аз 17 июли соли 1987 ислоҳоти бонкӣ гузорида шуд, ки ин ислоҳот заминаи бозтаномии асосии таҷрибаи таъсиси низоми бонкӣ баъд аз пош хӯрдани ИҶШС дар замони истиклолият гардида, ки дар ҳамаи замина баъд аз соли 1991 низоми бонкии даврони соҳибистиклолӣ дар заминаи ислоҳоти низоми бонкии соли 1987 ташкил карда шуд.

Давраи 7-ум, баъд аз соли 1991 густариши рушди соҳаи низоми бонкии кишварро заминаҳои қонунгузори ташкил медиҳад ва фаъолияти бонкҳо ва дигар ташкилотҳои қарзӣ амал мекунанд. Саҳифаи аввали таъсиси низоми бонкӣ аз соли 1991 аз тарафи Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар асоси Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон» бо қарори худ аз 28-уми июни соли 1991 тахти рақами 322 Бонки миллии Тоҷикистонро таъсис дод. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон» дар замони соҳибистиклолӣ аввалин заминаи ташаққули равандиҳои ҳуқуқии фаъолияти бонкӣ ба ҳисоб мерафт.

Албатта, дар он лаҳзаҳои душвор қонуни мазкур гурра фаъолияти ташкилотҳои қарзиро дар зери меъёрҳои худ танзим карда наметавонист, аз ин лиҳоз, барои гурра фаро гирифтани фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ дар ихотаи қонунҳои амалкунандаи соҳавӣ Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи бонкҳо ва фаъолияти бонкӣ» аз 23 майи соли 1998 тахти №648, ки аз 6 боб ва 47 моқола иборат буд, қабул гардида²¹.

Қабули қонуни мазкур дар соли 1998 ба соҳаи низоми бонкии кишвар тағйироти ҷиддӣ ворид намуд. Зеро ҳамаи он бенизомии қонун дар раванди таъсиси иҷрои амалиётҳо аз тарафи бонкҳо бамияномада аз байн бардошта шуданд. То соли 1998 беназардошти шароити иқтисодии давлат шумораи бонкҳои тичоратӣ 28 ададро ташкил дода, ба тадриҷ афзоиш пайдо мекарданд, ки ин ба иқтисодиёти давлат ва сатҳи некуаҳолии мардум таъсир мерасонд.

Баъди қабули қонуни мазкур ва мутобиқ кардани фаъолияти бонкҳо бо меъёрҳои он якбора шумораи бонкҳои тичоратӣ аз 28 адад ба 12 адад расид, ки ин ба пузӯр шудани фазои низоми бонкии кишвар то андозае мусоидат намуд.

²¹ Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи бонкҳо ва фаъолияти бонкӣ» аз 23 майи соли 1998 № 648. - С. 79.

Қисми зиёди бонксии тижоратие, ки ба ин меъёрҳои қонун ҷавобгу наўданд, муфлис эълон шуда, аз миён бардошта шуданд.

Дарвоқеъ, конунгузориин соҳаи бонкӣ ва дурустии он маҳаки асосии рушди низоми бонкӣ ба ҳисоб мэравад. Соҳаи конунгузориин Ҷумҳурии Тоҷикистон аз низоми санатдхон конунгузорӣ ва меъёри танзими фазолияти бонкӣ иборат аст. Асоси конунгузориин бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистонро Конун «Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон» ва Конун «Дар бораи бонкҳо ва фазолияти бонкӣ» ташкил медиҳад.

Қонун «Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон» мақоми ҳукуки Бонки миллии Тоҷикистон, усулҳои ташкили он, вазифаҳои асосӣ, ҳамкорӣ бо мақомоти ҳокимияти давлатӣ, мақсад ва воятаҳои асосии сиёсати пулиро қарзӣ, усулу тарзҳои танзиму назорати бонкӣ, тартиби таҷдиди сохтор ва барҳам додани ташкилотҳои қарзӣ, ташкили гурдиши пул ва ҳисоббаробарӣ ва дигар вазифаҳои ваколатҳои Бонки миллии Тоҷикистонро мӯайян мекунанд.

Дар Қонун «Дар бораи бонҳо ва ғайрибонӣ» мафҳуми бонк ва ташилотҳои молиявии ғайрибонӣ, ҳамаҷунин, низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон, феҳристи амалиёти бонӣ, усулҳои муносибати мутақобилаи бонҳо бо муштариеён ва давлат, тартиби ташкили бонк, бақайдгирӣ ва иҷозатномадиҳӣ барои ғайрибонӣ он (аз ҷумла бонҳо бо иштироки сармояи хориҷӣ), асос барои бозбонии иҷозатномаи анҷом додани амалиёти бонӣ, мафҳуми «сирри бонӣ», усулҳои ҳисобдорӣ ва ҳисоботдиҳӣ, тартиби тафтиши аудиторӣ муқаррар карда шудааст. Танзими ҳукукии ғайрибонӣ, ҳамаҷунин, аз тарафи Кодекси гражданинӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон, қонунҳои дигар ва санадҳои меъёрии Бонки миллии Тоҷикистон амалӣ карда мешавад. Дар айни замон аз ҷониби Бонки миллии Тоҷикистон санадҳои меъёрие қабул гардида, амал менамоянд, ки ба тартиби бақайдгирини бонҳо ва иҷозатномадиҳии ғайрибонӣ бонӣ тааллуқ дошта, меъёрҳои ҳатмин ғайрибонӣ онҳо ва тартиби истифодаи мучозот ба бонҳоро дар ҳолати вайрон намулдани талаботи қонунгузрини бонӣ, аз ҷумла тартиби бозбонии иҷозатнома, тартиби анҷом додани ҳисоббаробарии ғайрибонӣ муқаррар месозанд ва дигар масъалаҳои ғайрибонӣ бониро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба танзим медароранд.²²

Ҷиҳати танзими тамоми равандҳои фаролияти бонкӣ ва фарогирии ҳама бахшҳои иқтисодиёи ҷамъиятӣ, ҳалли мушкилоти дар ин самт ҷойдошта дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаролияти бонкӣ» шаш маротиба дар моддаҳои алоҳида ва зербандҳои дахлдори қонуни мазкур тағйирот ворид карда шудааст, ки нояи фарогирии соҳаро мустақкам месозад, ки тағйироти мазкур дар санаҳои зерин ворид карда шудааст: Қонун №623 аз 21.07.10с.

22 Шархи низоми молияви [манбаи электронӣ]
<https://nbt.tj/about/legislation.php>, (санаи мурочиат: 11.06.2020) - URL:

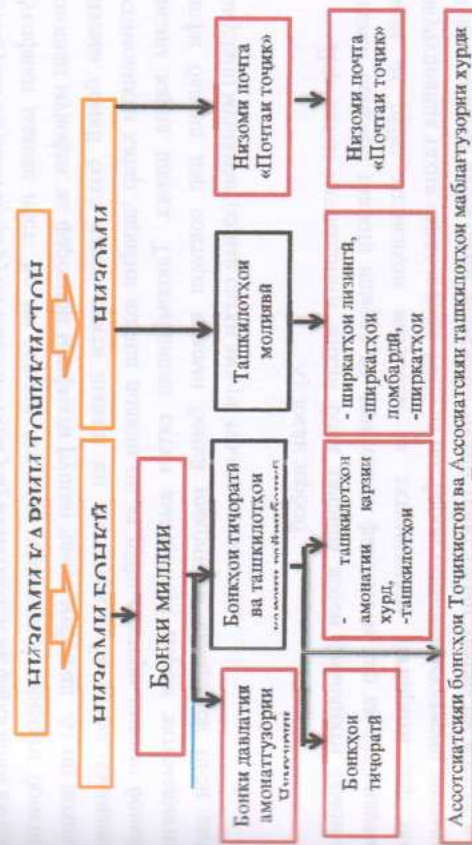
20

Қонун №782 аз 26.12.11с, Қонун №1029 аз 12.11.13с, Қонун №1549 аз 3.08.18с,
Қонун №1154 аз 27.11.14с, Қонун №1626 аз 20.06.2019с.²³

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бонк - ташкилоти қарзие, ки мақсади асоснаш гирифтани фоида буда, дорои сармояи оинномавии барои он муқарраркардан ба ин миллии Тоҷикистон ва ҳукуки иҷрон на камтар аз се амалиёти зерин:

а) амонат ва пасандозҳо, додани қарз, кушодан ва пешбурди сургатсибҳои бонкӣ мебошад; (Қонун №782 аз 26.12.11с.) Албатта, таъсис ва ташкили фаъолияти бонкӣ аз рӯйи таърифи мазкур дар вобастагӣ ба фарогирии наънаҳои умумииктисодӣ мувофиқи мақсад мебошад ва ин ба бонҳо то як андоза ба ҳалли масъалаҳои рӯзмарраи иҷтимоию иқтисодӣ мусондат намуна, аз ҷиҳати таъмини гирифтани даромадҳои ҷутарафоро фароҳам меорад.

Мутобиқи молдаи 1 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти банкӣ» низоми банкии кишварро Банки миллии Тоҷикистон ва ташкилотҳои дигари молиявиро карзӣ ташкил медиҳанд, ки ба таъсиси шабакаи ғайбӣ низоми банкии аксар давлатҳои муваффақ монанд аст.²⁴ Аз ин лиҳоз, сектор ва заминаи ҳукуки таъсиси таркиби низоми банкии Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар сохтори низоми карзӣ дар расми 1.2.1. мушоҳида кардан мумкин аст.

Расшии 1.2.1. Сохтори таркибии низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон²⁵.

¹¹ Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ғайриқонунии бонкӣ», 19 майи соли 2009 №524.

¹⁴ Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон» 03.08.2018, №1548. – С. 3.

Рахимзода, Ш. Муомилоти пулӣ ва қарз. Китоби дарёя. [Мағн]/ Ш.Рахимзода, - Душанбе: Эр-граф, 2018. - С.93-94.

Аз рӯйи расми мазкур маълум мегардад, ки барои рушди тамоми бахшҳои муҳимтарини иқтисодиёти давлат таъсиси низоми қомилан фарқкунандаи бонкӣ, ки ҳама ҷабҳаҳоро дар худ фаро гирад, мувофиқи мақсад мебошад.

Бар замми ин, фаромӯш набояд сохт, ки дар сохтори фаъолияти низоми бонкӣ, ки доираи фаъолияти он беохир ва ҳеле васеъ аст, ҳаҷарҳои марбут ба он амалиёт вобаста ба самт ва сатҳи зиёд аст, ки он дар навобати аввал, аз пардохтпазирӣ ва бозоргирии он вобаста мебошад. Агар то чӣ андоза доираи иҷрои амалиётҳои бонкӣ зиёд бошад, ҳамаи қадар эҳтимолияти ба вуҷуд омадани ҳаҷар низ меафзояд. Дар китоби дарсии Шариф Раҳимзода “Муомилоти пулӣ ва қарз” низоми бонкӣ ҳамчун маҷмӯи бонкҳо шарҳ дода шудааст, ки маблағҳои муваққатан озоди аҳолиро ҷаҳсонӣ ҳуқуқи ҷамъ намуна, онҳоро ба ниёзмандон (ҳукумат, шаҳсонӣ воқеан ҳуқуқӣ) бо шартҳои муайян ба қарз медиҳад. Ғайр аз ин, дар сатҳи кишварҳои низоми бонкӣ аз бонкҳои эмиссионӣ (бонкҳои марказӣ) ва ғайриэмиссионӣ (тиҷоратӣ) иборатанд.²⁶ Дар шакли дигар Б.М. Ҷураев чунин қайд менамояд, ки низоми бонкӣ гуфта, қулли ташиқилотҳои қарзиро меноманд, ки дар бозори қарзӣ амал карда, бо ҷамъкунии ва тақсимкунии сармояи пулӣ машғул мебошанд.²⁷

Ба ақидаи мо, чунин сохтори низоми бонкӣ дар шароити имрӯзаи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯйи имкониятҳои умумиқисодӣ ва фарогирӣ аҳолии мувофиқи мақсад нест. Бо ин мақсад зарурати ташкили як низоми бонкии қомилан мувофиқ ва фарогирӣ манфиати рушди ҷомеа мебошад. Аз ин лиҳоз, низоми бонкӣ бояд тавре сохта шавад, ки дар сурати ба вуҷуд омадани эҳтимолияти ҳаҷар ҷараёни қарз додани он аз рӯйи сохтори низоми бонкӣ тақсим карда шавад. Тақсимбандии сатҳи амалиётҳои дорои эҳтимолияти ҳаҷарӣ баланд дар сохтори низоми бонкӣ имконияти самаранок паси сар намудани мушқилотро дар сатҳи зарурӣ таъмин менамояд.

Хулосаи зербоб

Дар сатҳи иқтисодиёти миллий бояд таҷриба асоси фаъолияти тамоми низоми бонкиро ташкил намояд ва стратегияи фаъолияти ҳар як ташкилоти қарзӣ аз рӯйи ҳодисаҳои иқтисодӣ ва эҳтимолияти тағйироти дар он ба вуҷудоянда таҳия карда шавад. Ғайр аз ин, барои таъмини беҳатарии низоми бонкии кишвар вобастагии захираҳои пулӣро онро ҳарчи тезтар ба воситаи омилиҳои беруна қарз дода, рушди пешрафти онҳоро ба иқтисоди миллий ва дигар омилҳои дар он ҷойдошта бояд зиёд намуд.

²⁶ Раҳимзода, Ш. Муомилоти пулӣ ва қарз. Китоби дарсӣ. [Матн]/ Ш. Раҳимзода. – Душанбе: Эр-граф, 2018. – С.93-94.

²⁷ Ҷураев, Б.М. Пул, қарз ва бонк [Матн]/ Б.М. Ҷураев. – Душанбе: Ирфон, 2006. – С. 70.

Маълум аст, ки яке аз сабабҳои асосии қоста гардидани қобилияти пардохтпазирӣ дар низоми бонкии кишвар ин шаҳодат аз вобаста будани он ба омилиҳои беруна мебошад. Дар сурати ба чунин ҳолат расонидани низоми бонкӣ ба пуррагӣ сатҳи устуворӣ, босуботӣ ва пардохтпазирӣ бонкҳои пардохтпазир дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таъмин карда метавонем. Вобаста ба таъмини баррасишаванда ба таври мушаххас таҳқиқоти илмӣ анҷом дода мешавад. Масъалаи баррасишавандаҳо ба таври фишурда олимони таълимӣ ва таҳқиқоти илмӣ мо масъалаи мазкурро вобаста ба имкониятҳои рушди низоми бонкӣ ва омилҳои ба он таъсиррасон мавриди баррасӣ қарор дода, марҳала ва имкониятҳои рушди низоми бонкиро таҳлил намудем.

1.3. Омилҳои асосии устуворӣ, босуботӣ ва пардохтпазирии бонкҳои тичоратӣ

Дар шароити иқтисоди бозорӣ яке аз мушкилоти асосие, ки низоми бонкҳои ағна замони ба он мувоҷеҳ мебошад, ин пардохтпазирӣ мебошад, ки мушкилот бо якҷанд мушкилоти дигар пайвастагии зиҷ дорад. Таҳаввулоти замони имрӯза нишон медиҳад, ки таркиби нишондиҳандаҳои тағйирёбандаи низоми бонкӣ ба сатҳи амнияти низоми бонкӣ вобастагии зиҷ дорад, ки заминаи асосии он устуворӣ ва ҳалли мушкилоти ҷойдошта дар ин низоми мебошад. Масъалаҳои устуворӣ, босуботӣ ва пардохтпазирии низоми бонкӣ дар ҳар як давлат ҳамчун масъалаи муҳим ва ҳалталаб зерӣ таваҷҷуҳи доимӣ қарор дорад. Воқеан, устувории низоми бонкӣ ва унсурҳои муҳими алоҳидаи он фарогирӣ мушкилот ва ҳатарҳое мебошанд, ки аз ҷониби бонкҳо, ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ хангоми бо мизочони сатҳи гуногун анҷом додани амалиётҳои пулино қарзӣ ба вуҷуд меоянд ва бояд тибқи имконоти низоми бонкӣ пешгирӣ қарла шаванд. Ба ҳамин хотир, дар тидқиқоти бисёр олимони хориҷӣ ва ватанӣ масъалаҳои устуворӣ ва босуботии низоми бонкиро маҷмуан бо як қатор консепсияҳои ба ҳам монанди: устуворӣ, босуботӣ, пардохтпазирӣ, мувозинат ва эътимодноқӣ алоқаманд мекунад.

Дар масъалаи мазкур М. Алимардонов қайд менамояд, ки «Ҳаёлияти муътадилӣ ҳар як бонки тичоратӣ ин ҳаёлияти гурмаҳсули тамоми соҳаҳои иқтисодиёти ҷумҳурӣ мебошад».²⁸

Дар доираи ҳамин гуфтаҳо, қайд қардан ба маврид аст, ки масъалаи устувории иқтисодиёт ва низоми бонкӣ ба ҳам алоқамандии зиҷ дошта, онҳо таваассути яқдигар метавонанд рушд ёбанд ё ба яқдигар таъсири манфӣ ё мусбат расонанд. Ғайр аз ин, як қатор муаллифони ин масъалаҳоро дар шаклҳои гуногун арзёбӣ намуна, мушкилоти босуботиро баррасӣ мекунад ва дар рафти амалқард дар ташаккул ва таҳлили ҳолати молиявии худ ба масъалаи босуботӣ баргаштӣ медиҳанд. Дар ҳамин замина, қобилияти хурро дар мавқеи афзалиятнок ва нисбатан осебпазир шудани ҳаёлияти бонк хангоми бухронҳо ва бомуваффақият паси сар қардани ин бухронро нишонди босуботии ҳаёлияти худ дар арсаи иқтисодиёт мешуморанд. Дар таҳқиқоти худ мо зухуроти босуботиро дар динамикаи мусбати маҷмуи маҳсулоти дохилӣ аз ҳисоби ҳиссаи афзалиятноқи доронҳои низоми бонкӣ дар ин сатҳ, ба монанди сатҳи беҳорӣ бо таъсири мутақобилан низоми бонкӣ, ҳаҷми сармоязуворӣ ва қарзидҳӣ, ибтидои сатҳ ва сифати хизматрасониҳо ва қобилияти таъмини амнияти ҳаёлияти худ дар шароити душвори бухронӣ мебошад.

²⁸ Алимардонов, М. Гузориши машварат [Матн]/М. Алимардонов/Ахбори Бонки миллии Тоҷикистон. - 2002. - №2 (32) - С.2.

Ике аз механизмҳои асосии масъалаи устуворӣ таваассути стратегияи таъминоти мавқеи бонк дар бозори қушоди бонкӣ имконпазирӣ қардид, ки таъминоти ҷойдоштаро ислоҳ менамоянд. Устувории қомилан доимӣ ва ҳаёли амнияти дар сатҳи баланд пешгирӣ намудани пастваии воситаҳои қардон, ки дар шароити ҳиссаи мутлақӣ бозор аз ҳисоби амалиёт ва хизматрасонӣ, таъмини таъминоти сатҳи маъмуи қаромадноқӣ ва ғайра мебошад. Дар шароити ҳозираи таъминоти масъалаи ҳаёлияти босубот ва устувории бонкҳои тичоратӣ на танҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, балки дар тамоми ҷумҳуриҳои мустақил алоҳидаги зиёд пайдо мекунад. Ба ақидаи профессор Н. Ашуров «Ҳолати таъминоти бонкҳои тичоратӣ дар ҷумҳури яке аз масъалаҳои ақуалии назариявӣ ва амалии иқтисодиёти миллий ба шумор меравад».²⁹

Устувории бонкҳо на танҳо сиёсати мавҷудияти онҳо, балки стратегияи таъминоти ташкилотҳои қарзӣ мебошад. Аз пешравии ҳаёлияти бонкӣ дар таъминоти гузаронидани ислоҳоти иқтисодӣ вобастагии зиҷ дорад. Бонкҳо ҷузъи асосии иқтисодиёти мамлакат буда, яке аз бахшҳои асосии иқтисодиёт ба шумор мераванд. Вазияти молиявии бонкҳо ва иқтисодиёт бо ҳам пайвастаанд. Пешравии ҳар яке онҳо аз ҳамдигар вобастаанд.

А.А. Белиев устувориро ҳамчун қобилияти низоми дар гузаштан аз таъминоти саршудаи босуботӣ ба ҳолати собит маънидор қардаст.³⁰ Вобаста ба ин, ба таври маъмулӣ пешравии бонкҳо қиқати афзун гаштани маблағгузориҳо қардид, ба пешравии иқтисодиёт мусоидат мекунад. Аз ин рӯ, давлат қиқати устувор ҳаёлият намудани бонкҳо манфиатдор аст, зеро муфлисшавии бонки тичоратӣ аз муфлисшавии дигар қорхонаҳо ба қуллӣ фарқ мекунад.³¹

Дар ин қараён бонкҳоро зарур аст, ки назари хурро оид ба мақсадҳои стратегӣ ва риояи меъёрҳои ҳаёлияти худ, усулҳои муосир ва ҳаёли инқиронии бонк таваассути басандагии сармоияи худӣ ва воситаҳои таъминқардашуда ислоҳ кунанд. Ҳалли ин ва дигар ихтилофҳо дар доираи таъминқардаҳои глобалӣ метавонад бонси ташаккули модели нави низоми бонкӣ қардад, ки таъсифи рушди устувории низоми бонкиро дар худ фаро гирад. Устувории бонки тичоратӣ - қобилияти дар шароити иқтисоди бозорӣ ва таъминоти бозори бонкӣ ва иҷрои саривақтии уқдаториҳои молиявии онҳо зохир меқардад.

Асоси устувории ҳар як ташкилоти қарзиро дар бозори бонкӣ, пеш аз ҳама, мустақилияти он аз марҳилаи аввали ҳаёлиятташ дар бар мегирад, ки он

²⁹ Ашуров Н. Идора қардани ҳатари бонк. Васоити таълима [Матн]/ Н.Ашуров. - Душанбе, 2013. - С.50-51.

³⁰ Белиев, А.А. Системотологияи тарғиботи: учебное пособие [Текст]/ А.А. Белиев. Э.М. Қоротқов. - М.: Инфра - М. 2000. - С.54.

³¹ Ашуров Н. Идора қардани ҳатари бонк. Васоити таълима [Матн]/ Н.Ашуров. - Душанбе, 2013. - С.50-51

фарогирӣ тамоми уҳдадорӣҳои худ ва пардохт намулдани онҳо, новобаста аз вазъи иқтисодӣ кишвар, мебошад. Дар шароити имрӯза вобаста ба муҳити берунаи ғайрибонкӣ устувории бонкро аз рӯйи иҷрои уҳдадорӣҳои саривақтии он баҳо додан мумкин аст. Дар ҳама шароит таъмини раванҷҳои доимии хизматрасонии бонкӣ ин дастовардҳои пайвастаи бонк дар сатҳи ғайрибонкӣ берунан он маҳуб меёбанд. Дар таъмини устувории низоми бонкӣ ин маъсалаи таъмини пойгоҳи захиравӣ бонкҳои тижоратӣ яке аз маъсалаҳои асосӣ мебошад, ки ба ин маъсала бонкҳои тижоратӣ ва дигар ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ аҳамияти аввалиндараҷа медиҳанд. Оид ба тақмили ғайрибонкӣ бонкҳои 3.М. Мусоева қайд менамояд, ки «Тақмили ғайрибонкӣ бонкҳо ва муайян намулдани самтҳои асосии инкишофи онҳо яке аз маъсалаҳои асосии ҷомеаи иқтисодӣ мебошад»³². Аз тараф, муҳлат ва ҳаҷми маблағҳои ҷалбшуда, ҳамчунин, аз захираҳои худии бонк, сохтори ғайрибонкӣ онҳо, натиҷаи ғайрибонкӣ бонкҳои тижоратӣ, аз ҷумла зиёд намулдани имконияти маблағгузорӣ ба иқтисодиёти кишвар ва васеъ кардани доираи хизматрасонӣ, ки ба муштарӣи бонк расонида мешавад, вобастагии калон дорад.

Аз нуктаи назари терминологӣ «устувор» ва «босуботӣ» маъсалаҳои доимӣ дар сатҳи иқтисодиёти кишвар, аз он ҷумла дар низоми бонкӣ мебошанд. Ин маъсалаҳо дар сатҳи макро аксаран бо муътадиллосии иқтисодиёт баррасӣ карда мешаванд, ба мисли пешгирии коҳишҳои рушди иқтисодиёт, муттаҳидшавӣ ва нигоҳ доштани нишондиҳандаҳои ғайрибонкӣ макроектсодӣ дар сатҳи муайян ва тақмили самтҳои афзалиятҳои иқтисодиёт мебошад. Аксаран ба эътидол овардани иқтисодиёт тавассути ҷораҳои пешбининамудаи барномаи муътадиллшавӣ, ки аз тарафи худӣ низоми бонкӣ таҳия мегардад, ба даст оварда мешавад.

Ба андешаи мо, дар раванди ғайрибонкӣ бонкҳои тижоратӣ яке аз маъсалаҳои асосии устуворӣ ва босуботии ғайрибонкӣ бонкҳо ин, пеш аз ҳама, маъсалаи сиёсати пулно қарзии давлат ва маъсалаи устувории қурби пули миллий мебошад, ки ин марҳалаи муҳим дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баъд аз соҳибистиклӣ дар 3 марҳала бо назардошти ислохоти пулӣ ба амал омад, ки дар сомон додани авзои низоми бонкӣ, ки дар як ҳолати бенизомӣ қарор дошт, мусондат намуд.

Дар давраи соҳибистиклӣ яке аз қадамҳои нахустини таъмини устувории низоми бонкӣ дар дохили мамлакат ин қабули қонунҳои соҳаи бонкӣ, аз он ҷумла, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи бонкҳо ва ғайрибонкӣ» дар соли 1998 буд, ки то ин замон танзими низоми бонкӣ аз тарафи мақомоти ваколатдор, аз он ҷумла Бонки миллии Тоҷикистон душвор

ва мутобиқи меъёрҳои муқаррарнамудаи ин қонун ҳар бонке, ки ба талаботи қонун қонуни қабулгардида ғайрибонкӣ набояд, расман аз байн бардошта мешуданд, ки ин амал ба сифати ғайрибонкӣ бонкҳо ва сатҳи устувории онҳо мусондат намуд. Воқеан, тадбирҳои самарабахш дар соҳаи низоми бонкӣ як шартӣ муҳими барқарорсозии бонкҳо ва иқтисодиёт маҳсуб меёбанд.

Ҷалбиҳо ва қабули санаду қонунҳо оид ба муътадиллосии низоми бонкӣ қарор дар марҳилаи барқарорсозии ҳолати низоми бонкӣ бо таъсири таъини шаҳравандӣ зарур ва муҳим буд. Аз ин лиҳоз, ба андешаи мо, муътадиллосӣ ҳамчун ҷораи пешгирӣ аз ҳолатҳои бухронӣ дар сатҳи иқтисодиёт, аз он ҷумла бахши бонкӣ лозим аст. Дар соҳаи бонкӣ, дар ҳама парент маъсалаи қонунгузорӣ ва мукамаллини фарогирӣ онҳо ба устувории таъминоти қарзии афзалият медиҳад ва онро дар рушди иқтисодиёти кишвар заминаи месозад. Воқеан қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ғайрибонкӣ» ва як қатор қонуну дастурамалҳои соҳавӣ дар рушди барқарорӣ низоми бонкӣ ва ҳалли муаммоҳои он мусондати амик менамоянд.

Дарвоқеъ, устувории низоми бонкӣ дар бозори байнибонкӣ аз устувории муҳити дохилии ҳар як бонку ташкилоти қарзии вобаста аст, ки атрофи он асосан пешниҳоди олимони дохилии хориҷӣ зиёд мебошад ва ин маъсалаҳо вобаста ба нишондиҳандаҳои алоҳида дар сатҳи қонун баҳо менамоянд. Дар пояи ин гуфтаҳо, ба ақидаи донишманд И.В. Ларионова «Устуворӣ - ин ҳамагон чизест, ки дар ягон падидаи номатлуб бо сифат ва устувории он доимо бонкӣ менамояд, яъне дар раванди ғайрибонкӣ ба сун пешравӣ таъбир меёбад. И.В. Ларионова бар ин бовар аст, ки босуботӣ як мафҳуми умумист ва босуботӣ асоси муътадиллӣ мебошад. Устувории низоми бонкӣ, ба ақидаи Ҷ, қобилияти тобоварӣ ба таъсири беруна ва дохилии, нигоҳ доштани таъминот ва эътимод бо мурури замон аст.³³ Барои мустаҳкам кардани маъкеи худ, вай мафҳуми тавозуни устуворро истифода мекарда, ки ин низоми «пас аз таъсири қуваҳои беруна ва дохилии ба маъкеи баробарӣ бармегардад»³⁴.

Дар тадқиқоти ағҷомдодаи мо маъсалаи мазкур дар сатҳи қонунгузорӣ ғайрибонкӣ мебошад. Ба андешаи мо, устуворӣ, таъри ки пештар қайд шуд, маъсалаи умумииктисодӣ мебошад, ки на ба ғайрибонкӣ пайвастаи худ, балки ба ҳарикат ва рушди иқтисодиёти давлат ва муносибатҳои иқтисодии он, инчунин, ба баланд шудани ҳосилиҳои меҳнат ва аҳолии қобили меҳнат ва рушди бонароми бозори байнибонкӣ нигаронида шудааст. Устуворӣ ҳамчун асоси рушд ба босуботӣ, пардохтпазирӣ ва роқбатпазирӣ дар зери таъсири омилҳои

32 Ларионова, И.В. Стабильность банковской системы в условиях переходной экономики: диссертация на соиск. уч. степ. доктора экон. наук: 08.00.10. [Текст] / И.В. Ларионова. - М., 2001. - С. 30.
34 Ҷамолӣ ҷо.

дохилию берунӣ асос меёбанд. Босуботини доимӣ дар рушди низоми пешрафти таваассути нигоҳ доштани қобилияти мавқеъгирини бонк дар бозори бонкӣ барои таҷдиди сифатҳои амалиёт ва хизматрасониҳои худ бо роҳи доимӣ мебошад.

Ба таври дигар, иқтисодчӣ А. Бобоев рушди низоми бонкиро дар мақолаи худ ба таври зерин ифода менамояд. Рушди бонкҳо, истехсоли мол ва таъдуди дар шакли ба ҳам алоқаманд ва дар ҳамбастагӣ буда, ташкили инфрасохтори бонкҳо дар рақобати бозорӣ, омилҳои истеҳсолот, тобоварии рақобати бонкҳо яке аз масъалаҳои асосии ислоҳот ба ҳисоб меравад.³⁵ Дар сатҳи илмӣ муайян намудани мафҳумҳо дар масъалаи ҳолатҳои устуворӣ барои раванди шиносӣ ва мушаххаснамани аҳоли бо низоми бонкӣ муҳим аст. Ба андешаи мо, дар ин ҳолат устуворӣ ва босуботӣ, ки бо ҳам алоқамандии зич доранд, муносибати пурра ва дар баъзе маврид қисми онро ифода мекунанд ва ин мавқеи онро дар зерин сабаб ва натиҷа қарор дода, устуворӣ ва босуботиро ҳамчун натиҷаи пардохтпазири рақобатпазирӣ ифода менамояд. Ҳамчунин, таъмини устувории низоми бонкӣ маънои қомилан бартараф намудани мушкilotи мавҷудани бонкӣ мебошад. Раванди устуворӣ ва рушд танҳо дар сурате имконпазир аст, ки босуботӣ вучуд дошта бошад.

Албатта, муқоисаи босуботӣ ва пайдорӣ на танҳо баҳси муҳтавои истилоҳот аст, гарчанде ки он ҳам муҳим аст, таҳсиле, ки аз ҷониби мо гузаронанда мешавад, на танҳо хусусияти назариявӣ дорад, балки маънои муайяни амалии ин мафҳумҳоро дар сатҳи низоми бонкии кишвар инъикос менамояд. Агар босуботӣ ба нигоҳ доштани иқтисодии захиравӣ равона карда шуда бошад, пас устуворӣ ба рушди фаъолияти бонк бештар мувофиқ аст. Дар амали фаъолияти низоми бонкӣ ва амалкарди алоҳидаи онҳо ин маънои онро дорад, ки иқдосҳои ҳар як ташкилоти қарзӣ бод ба нигоҳ доштани вазъи нуфузу эътибори худ ва рушду тақмили фаъолияти бонкҳо низ дар заминаи рушди иқтисодиёт равона карда шаванд. Аз нуктаи назари вазифаҳо ва принсипҳои низоми бонкӣ, дар маҷмӯъ ҳар як ташкилоти алоҳидаи қарзӣ, таъмини устуворӣ муаммои муҳимтар ва аминтар мебошад, ки бо таъмини рушди муттасили низоми бонкӣ дар заминаи ҳалли мушкilotи умумии иқтисоди миллӣ вобаста аст.

Аз рӯи пажӯҳишҳо маълум аст, ки босуботӣ худ аз худ пайдо намешавад. Ба андешаи мо, устувор будан маънои мувофиқ будани фаъолияти бонк бо дорониҳои имконпазирӣ худро дорад. Агар бонкҳо бар ҳилофи мақоми онҳо, ба фаъолияти дигаре, ки ба моҳияти он номувофиқанд, машғул гарданд, онҳо ба ин ё он сатҳи ҳатар мувоҷеҳ шуда, фаъолияти худро дар доираи захираҳои меъёри ноустувор мегардонанд. Аз ин рӯ, дар марҳилаи ҳозира вақте

³⁵ Бобоев, А. Рушди низоми бонкӣ: мушкilot ва дурнамо [Матн]/А. Бобоев //Бонкдори дар Тоҷикистон. 2011. - №11 (28). - С39.

ки барқароршавии камбудӣҳо ва норасониҳои низоми бонкӣ ба назар мерасад, зарур аст, ки ҷораҳои пешгирии бухронӣ дар соҳаи бонк таҳия карда шаванд.

Бояд устувории низоми бонкӣ ва унсурҳои низоми бонкӣ таъдил ёбад. Ин хусусан масъалаҳои марказӣ дар сатҳи тамоми низоми бонкӣ таъдил ёбад. Ин хусусан дар намензари рушд накардани як қатор ташкилотҳои қарзӣ, ки шомили низоми бонкӣ, ноқиёи будани фаъолияти онҳо бо стандартҳои Базелӣ ва монанди инҳо ба назар мерасад. Маълум аст, ки дар самти низоми бонкӣ бо қабул кардани як қатор қонуни санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ то ҳол дар Ҷумҳурии Тоҷикистон фаъолияти ин низоми бонкӣ фарогир нашоудааст. Аз ин лиҳоз, барои фарогирии тамоми самтҳои фаъолияти бонкҳо дар қонуниҳои амалкунандаи соҳа ҳамасола тағйироту иловаҳо ворид карда мешаванд.

Воқеияти аини низоми бонкӣи кишвар ва таъсири манфии омилҳои дохилию хориҷӣ ба ин низоми, қошиш ёфтани қобилияти пардохтпазирини ташкилотҳои қарзӣ, дуруст пешбинӣ накардани фаъолияти бонкҳо бо рушди низоми иқтисодиёт ва тағйироти дар он бавучудонда, кам будани меъёри захираҳои худӣ, кам будани баҳши давлатӣ дар сармоияи бонкҳо ё бонкҳои алоҳида рушди иқтисодиёро қоста гардонидна, қалби сармоягузориҳои ватанию қоричиро ба миён меоварад ва сафарбарсозии ҷараёни захираҳои молиявиро ба иқтисодиёти кишвар қошиш медиҳад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баъд аз инқидат гирифтани давраи дуҷуми бухрони молиявӣ соли 2014 дар иқтисодиёт ба низоми бонкӣ як қатор монеахоро ба миён овард.

Маълум аст, ки ба ҷараёни устуворӣ ва босуботии низоми бонкии кишвар як қатор мушкilot таъсири манфӣ расонид, ки он ба баланд шудани меъёри қарзи хизматрасонӣ ва дар натиҷа боиси кам гаштани сатҳи талаботи низоми бонкӣ гардид. Ҳамчунин, масъалаи зиёд шудани андозҳо ба бонкҳои тижоратӣ ва дигар ташкилотҳои қарзӣ яке аз мушкilotи асосист, ки ба фаъолияти соҳибқарӣ таъсири манфӣ расонидна, дар ниҳоят рушди иқтисодиёро қоста мегардонад.

Ба андешаи мо, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон зарур аст, ки аз тарафи ташкилоти қарзӣ дар сатҳи умумии низоми бонкӣ бояд нақшаи мушаххаси "Устуворгардонии иқтисодии захиравӣ ва методҳои зиддибухронӣ" таҳия гардад. Аз рӯи таҷрибаи замони соҳибистиклолӣ маълум аст, ки дар масъалаи муносибатҳои байни-бонкӣ ё ҳамқарбонҳои мутақобила як қатор мушкilot, ба монанди набудани машваратҳои ягонаи қарӣ байни бонкҳои тижоратӣ барои ҳалли мушкilotи яқҷоя; вучуд надоштани эътимоди қомил байни бонкҳо, нобаробар рушд кардани бозори байнибонкӣ ва монанди инҳо то ҳол ҳамчун мушкilotи асосӣ боқи мондааст, ки ин масъала бояд ҳарчи тезтар роҳи ҳалли худро пайдо намояд. Норасоӣ дар назарияи ташкили бонкҳои махсусгардонидашуда барои зарурати милликунони бонкҳои соҳавӣ, ба назари

мо, дар шароити имрӯзаи Тоҷикистон мувофиқи мақсад мебошад ва дар ин замина мутабоқгардонии фишангҳои сисёати пулиро қарзӣ ин муносибатҳоро дар низоми бонкӣ бояд фаро гирифта, мушкilotи мавҷударо ҳаллу фасл намояд ва ба рушди иқтисодиёт монеа эҷод накунад.

Устуворӣ дар ҷанбаи таъмини босуботӣ ва пардохтпазирӣ рақобатпазирӣ бори дигар зарурати омӯзиши маҳсуси омилҳо ва дарафти воситаҳои мушаххасро нишон медиҳад, ки самаранокӣ ташкилотҳои қариро баланд мебардоранд ва ҷиҳати амалишавии ҳамаи онҳо фаъолияти мутамаказ зарур аст. Аз тарафи дигар, устуворӣ мушкilotи таъмини босуботии низоми бонкиро, дар маҷмӯъ пура намерасонад. Зеро бояд ба масъалаҳои бозорғирӣ, пардохтпазирӣ ва бозорғирӣ аҳамияти ҷиддӣ дода шавад.

Таъмини устуворӣ на танҳо ба босуботӣ, балки ба қонунии мувозинат ва дигар саналҳои метёрино ҳуқуқӣ асос меёбад. Дар асарӣ қоршиноси соҳа дуруст қайд карда шудааст, ки «Мувозинат» ҳамчун истилоҳи «баробарии қувваҳо, нест кардани мутақобилаи ду қувваи муқобил; осоншати ҷисм аст, вақте ки қувваҳои он аз паҳлӯҳои гуногун амал мекунанд; осоншати ҷисм қохш пайдо мекунанд». Аз нуктаи назари терминологӣ маълум мешавад, ки «мувозинат» бо ҳолати муайяни истироҳат - ҳамчун «ҳолати ғайрифъолӣ», «беқувватӣ» ва ҳолати ором «алоқаманд аст».³⁶

Ҳамзамон, мувозинат на танҳо «ҳолати истироҳат» аст, балки ҳамчун як ҳислати ҳаракат, ки дар онҳо объектҳо «дар ҳамбастагии мутақобила» ҳастанд ва «онҳо ба ҳамдигар амал мекунанд» Аз тарафи дигар, ҳуди ин ҳаракат набояд мутлақ бошад. Агар ҳаракат «несту нобудкунӣ ду қувваи муқобил» бошад, ба назари мо, субот ба назар намерасад. Устуворие, ки ба тавозун асос ёфтааст, дорои ҷунун сифатест, ки қобилияти рақобат ва ба душворӣ тоб оварданиро ифода мекунанд. «Устуворӣ», «мувозинат» маънои мустаҳкам, доимӣ не, балки дар ҳаракат аст, ки дар он хусусиятҳои объективӣ нигоҳ дошта мешаванд. Назарияи мувозинат дар илми иҷтимоӣ мафҳумест, ки «шарҳ додани равантҳои рушд ва фаъолияти ҷомеа ё унсурҳои онро дар асоси принципҳои мувозинат, ки аз илми табиат гирифта шудааст» дар бар мегирад.³⁷

Мутафаккирони аврупоӣ ин назарию ҳамчун назарияи ғайол истифода бурда, ҷомеаро ҳамчун як низоми тавозун мешуморанд. Дар асарҳои худ, Фурие ғояи тавозунро барои тамоми олам беҳамто меҳисобид. Аз охири солҳои 30-юми асри гузашта ин консепсия дар ниҳоят дар назарияи мувозинати динамикии шакл гирифт. Илми муносири иқтисодӣ на танҳо имкон медиҳад, ки дар низоми таҳлили муносибатҳои ҷамъиятӣ истифодаи ғояҳои мувозинат,

балки ғайолони истифода бурдани он мувофиқи мақсад бошад. Масалан, назарияи мувозинати пешниҳод ва тақлифот ба таъри васеъ маълум аст. Дар низоми иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз он ҷумла дар низоми бонкӣ маълуми мувозинат дар тақсими баробарии равантҳои амалиёт ва муаммаласонӣ бо тақсими захираҳо аз рӯи дороиҳо боназардошти хавфҳо бояд амалӣ карда шавад.

Ба ақидаи Л.И. Абалкин, пешрафт дар рушди иҷтимоӣ ҳамчун механизми ин шавии марҳилаи устувории низомиҳои таҳаввулбанда нисбати таъсири омилҳои беруна мебошад.³⁸

Дар робита бо арзиши захираҳои бонкӣ дар доираи пешниҳоди қарз ва нобастагии он аз сарчашмаҳои пайдош ҳамчун вобастагии динамикии баррасӣ мешавад, ки аз қонуниятҳои қарз, қонуни мувозинат дар байни захираҳои онҳо шуда ва аз нав тақсимишуда дар асоси пардохт мебошад.³⁹

Дар доираи ақидаҳои назарияи мувозинат наметавонад тамоми маҷмӯи равантҳои рушди иҷтимоиро шарҳ диҳад. Дар доираи қонуниятҳои мувозинат масъалаҳои пардохтпазирӣ ва бозорғирӣ инъикоси пура намерасад ва ин марҳалаҳо дар бонкҳо фаъолияти гуногунсоҳаро боназардошти тақсими гуногуни захираҳо ва имтиёҳои амалиётҳои хизматрасонӣ дар бар мегирад ва ин масъалаҳо бояд бо пешниҳодҳои зерин мукамал карда шаванд:

- дар мундариҷаи тавозун ба назар гирифтани мавқеи ҷойгиршавии бонк бо назардошти муҳити атрофи он;

- дар робита ба устуворӣ ба инобат гирифтани масъалаҳои ликвидноки ва пардохтпазирӣ;

- амалкарди самаранок ва дорои имтиёз дар ҳолатҳои душвори бухронӣ ба омилҳои афзалиятноки иқтисод;

- паҳлуи сифатии равантҳои хизматрасонии саривақтӣ ва дар ҳолати мутаваззин таъмин намудани талаботи мизоҷон.

Дар шакли маъмултарини худ тавозуни низоми бонкӣ худро ҳамчун амалии омӯрӣ дар зерин нишондиҳандаҳои натиҷавӣ зоҳир мекунанд.

Дар зери мувозинат, ки фарогирин он бояд аз устуворӣ, босуботӣ, ликвиднокии, пардохтпазирӣ, бозорғирӣ ва рақобатпазирӣ иборат мебошад, ҳамагарафа мавриди омӯзиш қарор дода шавад. Дар низоми бонкдорини Ҷумҳурии Тоҷикистон ифодаи арзӣш ва аслии рақобатпазирӣ аз ҳамаи муваффақиятҳои тавозуни бонк, ба монанди устуворӣ, босуботӣ, ликвиднокии, пардохтпазирӣ, бозорғирӣ иборат аст.

³⁶ Курс переходной экономики [Текст] // Под ред. акад. Л.И. Абалкина. — М.: Финстатинформ, 1997. — С.281.

³⁷ Деньги, кредит, банки [Текст] // Под ред. О.И. Лаврушина. — М.: Финансы и статистика, 1999. — С.177.

Дар шароити имрӯза масъалаҳои босуботӣ, устуворӣ, рақобатпазирӣ ва пардохтпазирӣ яке аз унсурҳои асосие мебошанд, ки мувозинати фазолияти минбаъдаи бонкро дар миқёси иқтисодиёт мувофиқи талаботи иқтисодиёти бозорӣ муаррифӣ намуна, инчунин, нигоҳ медоранд.

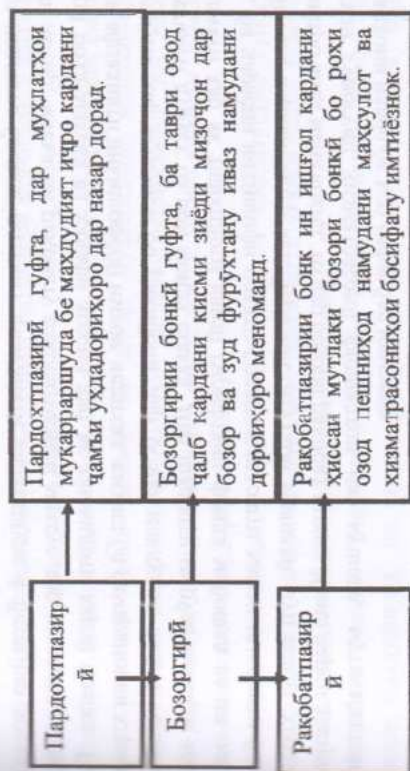
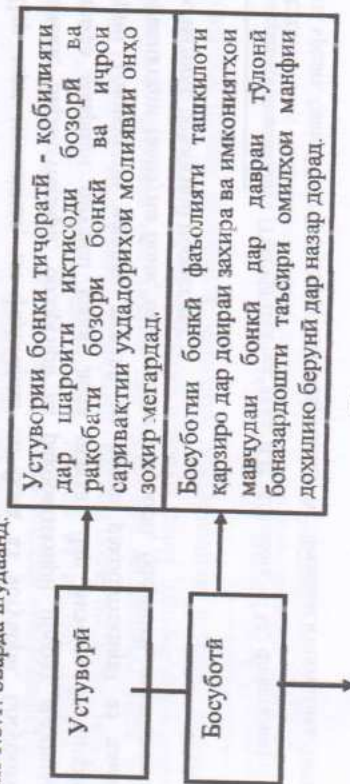
Масоили пардохтпазирӣ дар бонҳои тичоратӣ тибқи талаботи шароити имрӯза аз омилҳои гуногуни хусусияти манфио мусбаддошта вобастагӣ дорад. Барои бонҳои тичоратӣ пардохтпазирӣ ва риояи меъёрҳои он унсурҳои асосӣ ба ҳисоб меравад, ки дар маркази диққати сохторҳои асосии бонкӣ қарор дорад. Чуноки муштарӣён ба масъалаи устуворӣ ва қобилияти пардохтпазирии бонк дар сағҳи бозор диққати аввалиндараҷа медиҳанд.

Дар шароити имрӯза баҳои бонкӣ бевосита ба рушди иқтисодӣ алоқамандии зиёд дорад ва он ҳамчун муҳарриқи пешбарандаи иқтисодиёт ба ҳисоб меравад. Аз ин лиҳоз, масъалаи рақобатпазирӣ дар низоми бонкӣ ҳамчун омилҳои асосии танзим ва рушди муносибатҳои бонку мизоч дар бозори бонкӣ аз ҳисоби ишғоли ҳиссаи зиёди амалиёт ва хизматрасонӣ ба ҳисоб меравад.

Ба андешаи мо, дар шароити муосир масъалаи арзёбии дурусти нишондиҳандаҳои устувории низоми бонкӣ ҷиҳати мушаххасоти ҳалли мушкилоти ҷойдошта шартӣ зарурӣ мебошад.

Одатан, дар тақмили масъалаҳои устувории низоми бонкии кишвар яке аз нишондиҳандаи ва масъалаҳои асосӣ ин рақобат мебошад, ки ба воситаи он то кадом андоза устувор будани ҳар як ташкилоти кερзӣ арзёбӣ ва инъикос мегардад. Аз ҳамин лиҳоз, дар ҳама давру шароит рақобатро яке аз муҳарриқҳои асосии пешбаранда ва ташкилдиҳандаи шакли дурусти он ё он соҳа баён менамоянд. Дар доираи ин масъала олимони дохилию хориҷӣ, ҳамчунин, олимони машҳури соҳа ба ин масъала диққат додаанд. Вобаста ба ин, олимони машҳури соҳаи иқтисод К. Маркс, И. Шумпетер, Фон Хейк рақобатро ҳамчун омилҳои муҳимтарини рушди тамоми соҳа, аз он ҷумла фазолияти соҳибкорӣ меҳисобанд.

Тафсири арзёбии мафҳум ва масъалаҳои устувории низоми бонкӣ дар расми 1.3.1. оварда шудаанд.

Расми 2.1.2. Тафсири назариявии омилҳои устувории низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Сарчашма: таҳияи муаллиф.

Мувофиқи ақидаи К. Маркс рақобат – ин шакли антогонии мусобикаи иқтисодӣ ва муборизаи байни соҳибкорон барои шароитҳои бехтари сармоягузорӣ бо мақсади ба даст овардани фоидаи зиёд мебошад.⁴⁰

И Шумпетер рақобатро чун дигарон мубориза намехисбад, балки ин мусобикаи нав бо кӯҳна, ки имрӯз ё фардо нав кӯҳнаро гузашта, бологар мешавад.

Фон Хейк рақобатро раванди кушода меҳисбад. Ҳангоми вучуд доштани рақобат шароитҳои самараноки истеҳсоли маҳсулот, маълумоти нави истеҳсолот оид ба захираҳо, технология ва ояндабинҳои дар бораи шароитҳои ношукори ҷамъият ба миён меояд.

Дар асоси таҳлил ва муқоисаи гуфтаҳои боло ҳулоса баровардан мумкин аст, ки рақобат ин мусобикаи шаффоф бидуни таъсири омилҳои манфӣ байни истеҳсолкунандагон, соҳибкорон, бонҳои тичоратӣ ва дигар ташкилотҳои қарбни ғайрибонкӣ ва дигар ширкатҳои хизматрасонӣ мебошад.

Асосан рақобат (аз калимаи латинӣ «conspicentia» «зиддият, ба ҳамдигар бархӯрдан») ҳамчун ҳодисаи иқтисодӣ ин мубориза, талоши фурушандагон ва харидорон Ҳангоми паҳннамоеи маҳсулот, мубориза байни истеҳсолкунандагон ва истеҳсолкунандагонии молҳои ҳудудона мебошад.

Дар доираи фазолияти низоми бонкӣ рақобат, дар маҷмӯъ тамоюл ва раванди дигар дорад. Дар низоми бонкӣ рақобат на ҳамчун мубориза, балки он амали муваффақона аз ҳисоби афзалиятҳои зиёди амалиёти хизматрасонӣ дар асоси талаботи рӯзфзони мизочон мебошад. Дар кадом самте, ки рақобат

⁴⁰ Маркс, К. Капитал. Том третий [Текст] / К. Маркс. – Москва: Издательство политической литературы, 1978.

вучуд нашошта бошад, он самт фаъолияти карахтшуда ё бетағйир дорад. Аз ҳамин хотир, масъалаи рақобату рақобатпазирӣ махсус дар шаронги иқтисоди бозорӣ бояд мақсад ва ҳадафи асосии ҳар як ташиқилоти қарзӣ бошад. Танҳо ҷунун афзалияти инкишофӣ имкон медиҳад, ки онд ба самаранокии қарорҳои қабулшуда дар муқоиса бо рақибони дар бозор мавҷудан бонкӣ тадиқоти маркетингӣ дуруст ба роҳ монда шавад. Дар шаронги имрӯза мақсади асосии фаъолияти ҳар як ташиқилоти қарзӣ гирифтани фоида мебошад ва ин пеш аз ҳама, ба қараёни инкишофи соҳаҳо бодарназардошти ҳамаи имконоти бозори бонкӣ таъс қардан зарур аст. Зеро институтҳои молиявӣ, ҷун қоида, хароҷоти амалиётро зиёд менамоянд, то дар бозори рақобат имкон ёбанд барои дастрасии шаклҳои гуногуни хизматрасонӣ филиалҳои нав кушода, мутахассисон ва кормандони навро ба қор сафарбар намоянд.

Раванди дигаре, ки ҳангоми рушди бахшҳои гуногун пайдо мешавад, ин бонкҳои бузург махсулооти бештари пасандозӣ, пардохтӣ ва қарзиро пешниҳод намуда, дар бозор тавассути омӯзиши дақиқ роҳандозишуда мебошанд. Бо ҷунун тарз, рақибони бузург кӯшиш менамоянд, ки дар бозори бонкӣ ҳамаи имкониятҳои дар даст бонкҳо ва ташиқилотҳои қарзӣ хурд мавҷудбударо азони худ намоянд.

Ба андешаи мо, дар ин масъала рақобати бонкӣ ин рақобати доимии бонкҳо аз ҳисоби ишғоли ҳиссаи афзалиятноки бозор баҳри мустаҳкам намудани мавқеи худ дар бозори байнибонкӣ мебошад.

Субъектҳои рақобати бонкӣ хусусияти гуногун доранд, зеро аксарияти хизматрасониҳои бонкӣ ба осонӣ ивазшавандаанд, бинобар ин, дар рақобати бозори молиявӣ на танҳо бонкҳо, балки дигар ташиқилотҳои молиявӣ қарзӣ ғайрибонкӣ иштирок мекунанд.

Дар бозори рақобати хизматрасонии бонкӣ, ки аз он даромад мегиранд, бояд пеш аз ҳама, ба сифат, нархи хизматрасонӣ ва сатҳи даромаднокии он боназардошти сатҳи талабот диққат бояд дод. Ба ғайр аз ин, бонк бояд имкониятҳои алтернативии ҷобачокунии маблағро, ҳамчун маблағгузорӣ ба фонди сармоягузорӣ, ба кооперативӣ қарзӣ, ба фаъолияти муштаракӣ ҳоҷатӣ, ба моли ғайриманкул, ба хариди қозғҳои қиматнок тавассути миёнаравони касбӣ дида барояд. Вале азбаски роҳҳои маблағгузорӣ бисёр аст, бинобар ин, субъектҳои рақобати бонкӣ ҳам сершумор аст.

Яке аз принципҳои асосии иқтисоди бозорӣ дар ҳама шароит ин, пеш аз ҳама, мавҷуд будани рақобат мебошад. Аз ин лғоз, ҳар як субъекти ҳоҷагидорӣ, қорхонау ташиқилотҳои қарзиро зарур аст, ки фаъолияти рақобатпазир дошта бошанд. Фаъолияти рақобатпазир ин нишондиҳандаи васеи фаъолияти инноватсионӣ ва дорони имкониятҳои васеъ аз рӯйи сифат ва нархи амалиёту хизматрасонӣ мебошад. Вобаста ба хусусияти фаъолияти бонкҳои

тиҷоратӣ ва ташиқилотҳои қарзӣ ғайрибонкӣ дар бозори байнибонкӣ рақобатро ба гуруҳҳои зерин ҷудо қардан мумкин аст:

Рақобати дохилисоҳавӣ - ин рақобати байни бонкҳо дар дохили кишвар, инчунин, рақобати байни бонкҳо ва дигар муассисаҳои молиявӣ-қарзӣ мебошад, ки дар бозори бонкӣ хизмати молиявӣ мерасонанд. Ин намуни рақобат дар бозори дохилии молиявӣ вучуд дошта, он бо раванди ғайр-ол ва қараёни инкишофӣ худ фарқ мекунанд;

Рақобати байнисоҳавӣ - рақобати бонкҳо бо институтҳои гуногуни молиявӣ, ширкатҳои тиҷоратӣ, қорхонау ташиқилотҳо ҷиҳати ҷалби таваҷҷуҳи онҳо ба амалиёт ва хизматрасониҳои бонк мебошад;

Рақобати бозорӣ - рақобати бонкҳо бо ҳамаи субъектҳои бозор барои захираҳои маҳдудшуда, на танҳо пулӣ, балки ҳам меҳнатӣ, зеҳнӣ, моддӣ, ташиқилӣ, техникаӣ, табиӣ ва ғ.

Ҳамин тавр, соҳаи рақобати бонкӣ бо бозори хизматрасонии бонкӣ маҳдуд қарда намешавад, вале ба бозори молиявӣ, инчунин, ба дигар бонки захираҳо, мол ва хизматрасонӣ паҳн қарда мешавад.

Ҷиддияти муборизаи рақобат дар бозор бонкҳоро маҷбур месозад, ки қувваҳои худро муттаҳид намуда, дар лоиҳаҳои муштарак иштирок кунанд. Бинобар ин, вобаста ба дараҷаи тамаркуз (концентрация) рақобатро ба инфиродӣ ва гуруҳӣ ҷудо намудан мумкин аст. Дар рақобати инфиродӣ бонкҳо як ба як рақобат мекунанд. Дар рақобати гуруҳӣ иттиҳодияҳо рақобат мекунанд - гуруҳҳои бонкӣ, ҳолдингҳо (ширкатҳо), гуруҳҳои молиявӣ соҳавӣ, синдикатҳои (иттиҳодияҳои) қарзӣ, консорсиумҳо (мушорикатҳо), инчунин, дигар иттиҳодияҳо бо иштироки бонкҳо. Рақобати гуруҳӣ ин шакли инкишофёфтаи муборизаи рақобат мебошад. Вай мувофиқи он ки ҷӣ тавр имкониятҳои рақобати инфиродӣ ба охир мерасад, пайдо мешавад. Бо вучуди ин, рушди рақобати гуруҳӣ маънон қатъ гардидаи инфиродиҳо надорад, махсусан агар иштирокчиёни иттиҳодияҳо ақаллан қисми мустақилияти худро нигоҳ доранд.

Дар асоси гуфтаҳои боло, дар низоми бонкии кишвар байни ташиқилотҳои қарзӣ ғайрибонкӣ ва бонкҳои тиҷоратӣ рақобат, умуман қам дида мешавад, ки ин ба пешрафти низоми бонкӣ ва рушди иқтисодиёти кишвар қам таъсир мерасонад. Қариб дар низоми бонкӣ рақобати соҳавӣ ва байнисоҳавӣ дида намешавад. Дар низоми бонкии кишвар танҳо рақобати бозорӣ мавҷуд аст, ки ин ба рушди фаъолияти бонкҳо аз ҳисоби рақобат қам таъсир мерасонад.

Дар низоми бонкдорони муосир омилҳои асосии рақобатпазирӣ дар баробари ҳиссаи афзалиятноки бозор аз ҳисоби нархи хизматрасонӣ, сифати хизматрасонӣ, инноватсия дар раванди амалиёт ва хизматрасонӣ боз омил ё нишондиҳандаҳои дигар низ мавҷуданд, ки қурра рақобатпазирии бонкҳо

инъикос менамоянд. Дар асоси таҷриба бонки рақобатпазир ҳамон бонке ҳисобида мешавад, ки агар пардохтпазир бошад.

Ба таври дигар, аз рӯи формулаи зерин ба рақобатпазирии бонкҳои тичоратӣ ё рақобатпазир будан аз рӯи формулаи зерин баҳо додан мумкин аст:

$$L + P = B \quad (1.1)$$

Дар ин ҷо:

L – маънои доштани маблағи зарурии дар суратқисоб ё қобили пардохт будан.

P – пардохтпазирӣ ё пардохтпазир будан.

B – бозорғирӣ ё бозорғир буданро дорад.

Дар низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамон бонксое рақобатпазир буда метавонанд, ки агар ликвиднок ва пардохтпазир бошанд. Дар ин сурат бонк ё ташкилоти қарзии ғайрибонкӣ бозорғир ва рақобатпазир шуда метавонад. Дар низоми имрӯзаи бонкӣ зиёда аз 80 адад бонку ташкилоти қарзӣ бе назардошти филиалу марказҳои хизматрасонии онҳо фаъолият менамоянд, ки на ҳамаи онҳо ба талаботи формулаи мазкур ҷавобгӯ мебошанд. Вобаста ба таҳқиқи пешниҳодҳои мо дар масъалаи мазкур В.Ф. Гарбузов дар низоми бонкӣ бонкро ҳамчун механизми асосии рақобат ва дорои хусусияти иқтисодӣ ва соҳибқорибуда, ҳамчун шахси ҳуқуқӣ дар асоси иқтисодномаи махсус ва бақайдгирӣ амалкунанда шарҳ додааст.⁴¹

Агар мо эътироф кунем, ки бонкдорӣ ва амалиёту хизматрасонии бонк оид ба анҷом додани амалиётҳои мебошад, ки моҳияти он ва дигар вазифаҳои принсипҳои ғайрирасонро инъикос менамояд, пас ноил шудан ба ҳадафҳои устувори онҳо аҳамияти махсус пайдо мекунад. Тасодуфӣ нест, ки қаблан қонуни Олмон муайян кардааст, ки се амалиёти мақоми бонкро ифодакунанда бояд асоси ғардиши иқтисодии онро ташкил диҳанд, аз ҷиҳати ҳаҷмашон бояд дар фаъолияти умумии бонк ҷағдариш дошта бошанд.⁴²

Дар асоси таҷрибаи бонкдори Ҷумҳурии Тоҷикистон мушаххас аст, ки низоми бонкии мо низ дар асоси қонунҳои амалкунанда дорои ҷунин хусусиятҳо мебошад.

Мувофиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти бонкӣ», бонк – ташкилоти қарзие, ки мақсади асосиаш ғирифтани фоида буда, дорои сармояи оинномавии барои он муқарраркардаи Бонки миллии Тоҷикистон ва

⁴¹ Финансово-кредитный словарь [Текст] / Гл. ред. В.Ф. Гарбузов: В 3-х т. - М.: Финансы и статистика, 1986. - С.151.

⁴² Живалов, В.Н. Понимание устойчивости функционирования коммерческих банков: автореферат дисс. на соиск. уч. степ. канд. экон. наук. [Текст] / В.Н. Живалов. - М., 1997. - С.12.

ҳуқуқи иҷрои на қамтар аз се амалиёти зерин: ҷалби амонат ва пасандозҳо, додани қарз, қушодан ва пешбурди суратҳисобҳои бонкӣ мебошад. (Қонун №782 аз 26.12.11с.)⁴³

Ба андешаи мо, бонк ин муассисаи универсали буда, фаъолиятро дар доирои метёрҳои қонун ба роҳ монда, иҷрои амалиётҳои аз рӯи феҳристи иҷозатдодашуда қарда, мақсади он ғирифтани фоида дар асоси принсипҳои муайян мебошад. Ҷунин илова ба қонунгузории соҳаи бонкӣ имкон медиҳад, ки хусусиятҳои фаъолияти ташкилоти қарзӣ ба таври мушаххас ифода ёбад ва масъалаҳои тақсими барибори баробари дастгирии соҳаҳои афзалиятнок дар тақдирҳои фаъолияти ҳамаҷонибаи бонкӣ ва ҳадафҳои асосии он дар иқтисодиёт самаранок гардад.

Ба андешаи мо, дар шароити имрӯза ба бонкҳо имконият фароҳам овардан ҷиҳати рушди фаъолияти саноатӣ ва кишоварзӣ, ки аз нуктаи назари тақсими рақобатпазирии онҳо муҳим мебошад, ҷунин тавсия дода мешавад, ки ҳамзамон, равандҳои муштараки он дар ҳамкорихон судманд муқаррар қарда шуда, тақсими тақдирҳои қарзиро сармоягузори низоми бонкӣ дар ҳадди 60% ба ин соҳаҳо сафарбар қарда шавад. Дар ин замина низ эътиҳод ақсар вақт ба устувори бонкҳо вобаста аст ва ин тасодуфӣ нест, зеро байни ин равандҳо ҷунин умумӣ ва махсус ҳамавақт вобаста ба шароит ва тағйирот вучуд дорад.

Дар ҳамин замина як хусусияти пуриктидори истилоҳи «бозғимод»-ро муваққис С.И. Ожегов ҷунин шарҳ медиҳад: 1) бозғимод; 2) пойдор, несту нобуд, вазнин, саҳт; 3) ҳуб қор қардан; 4) доимӣ, қорӣ, ба муҳлати дароз, муваққис ғарҳзӣ қарда мешавад; 5) бонсрор, устувор, бе қуръат, бе афтидан, аз ҷараёни ноҷизе барқарор шудан.⁴⁴ Ҳамаи ин истилоҳот дар таркиби амалиёту хизматрасонии бонкӣ, ҳамзамон, дар фаъолияти ҳамаи онҳо хусусияти амалӣ дорад.

Имрӯз, воқеан, дар низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо сабаби таъсири манфии омилҳои дохилино берунӣ ба ҷараёни пардохтпазирии тамоми ташкилотҳои қарзӣ ва муфлис шудани як қатор бонку ташкилотҳои қарзӣ масъалаи эътиҳоди боварӣ масъалаи асосӣ махсус мебад. Зеро эътиҳод олатан бо устуворӣ ва босуботи ташкилотҳои қарзӣ саҳт алоқаманд аст. Истифодаи истилоҳи устуворӣ бо истилоҳи эътиҳоднокӣ ҳеле одилона аст. В.Дал қалимаи бозғимодро ҳамчун додани умеди ҳақиқӣ; вафодор, бозғино, қавӣ, устувор; ба ҷӣ ва ба қӣ таъя қардан мумкин аст, шабоҳат долааст, ки то як андоза ба қолати айнии низоми бонкии кишвари мо мувофиқат мекунад. Истилоҳи

⁴³ Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти бонкӣ» аз 12.26.11, №782.

⁴⁴ Ожегов, С.И. Толковый словарь русского языка. - 4-е изд., доп. [Текст] / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. - М.: Аванта, 1999. - С.944.

устуворӣ ба мафҳуми дар шароити душвортарини рақобат ё мушкilotи умуминиктосодӣ муқовимат кардан мутобикати дуруст дорад.

Сарфи назар аз монандии истилоҳҳо ҳардуи онҳо ба мафҳумҳои қавӣ ва пуриктидор мутобикат мекунад ва онҳо аз ҳамдигар фарқ мекунад, аз ин рӯ, ба мафҳумҳои бонкӣ муътамад ва бонки устувор биязе нозуқиҳои худро ворид мекунад, ки тафсири онро нишон хоҳем дод.

Дар айни замон мувофиқи мақсад аст, ки тасаввуроти эътимоднокии бонк аз нуктаҳои назари гуногун ва самаранок бояд як ҳадафи қавӣ дошта бошад. Фаъолияти низоми бонки бозътимод бошад, аз нуктаи назари муштариёни бонк баҳо дода мешавад ва дар бозори байнибонкӣ яқсон набува, балки дар шаклҳои гуногун амал менамояд. Лекин ин мафҳуми эътимодноки аз нуктаи назари ҳар як бонк каме фарқ дорад. Масалан, дар ин ҷо ҳама омилҳо аз нуктаи назари саҳомон ва мизочон равшан нест. Саҳмдорони бонк, ки сармояи худро ба бонк месупоранд, боварӣ доранд, ки бонки онҳо ҳамчун механизми фондаовар барои сармоягузорӣ самтҳои афзалиятнок дошта, тавассути сармоягузорӣ ба дигар соҳаҳои иқтисодӣ ғайрифондаовар мегардад ва ин разанд ба таври доимӣ муқоиса карда мешавад. Умуман, онҳо ба бозгашти қоғири саривактии сармояшон манфиатдоранд. Мавқеи дигар дар он аст, ки қормандони бонк, ки ба қори доимӣ дар ин ташкилотӣ қарзӣ машғуланд, хоҳиши гирифтани музди баландро доранд. Ба ақидаи онҳо, бонки бозътимод чунин бонкест, ки ба онҳо имкони эътимод ба қори доимӣ ва маоши баландро медиҳад.

Ғайр аз ин, бонки бозътимод аз ҷониби саринститути ғамоми ташкилотҳои қарзӣ - Бонки миллии Тоҷикистон, ки як ниҳоди умумибонкист, ҳам манфиатҳои шахравдон ва ҳам сармоягузори ва низоми бонкиро дар ҳама шароит ба назар мегирад. Бонки бозътимод аз мавқеи давлатӣ нигоҳ доштани тавозуни манфиатҳои ҳарду ҷониб ва муштариёни онҳоро таъмин мекунад. Бонки бозътимод бонкест, ки мизочон ба таври доимӣ аз он эътимод доранд ва рӯиёи манфиатҳои муштариён ва сармоягузори таъмин мекунад, ки ба татбиқи манфиатҳои сармоягузори ва тичорат мусоидат менамояд ва аз рӯи принциплҳои шарикӣ муносибатҳои ба манфиати рӯшди иҷтимоӣ сиёсати пешгирӣташро роҳандозӣ мекунад.

Ба фикри мо, бонки устувор ва дорони унсурҳои ба он хос як консепсияи бунёдӣ мебошад. Агар бозътимод на ҳама вақт бонки устувор бошад, пас бонки устувор ҳамеша бозътимод аст. Аз мавқеи муштари, шумо метавонед умедвор бошед, ки бонк шуморо ғайриб намедихад, аз мавқеи сармдор ё қорманди бонк, шумо метавонед барои амалӣ кардани манфиатҳои худ манфиатдор бошед, аммо ин маънои онро надорад, ки ин умед бо суботи воқеи қорманди алоқаманд аст. Бонки бозътимод уҳдадорҳои худро дар назди муштари иҷро карда

метавонад, агарчанде ки ин ҳамчун меҳаки устувории он мебошад ва метавонад ғайридаро кам кунад ва ҳатто зиён оварад.

Дар ин маврид тасодуфӣ нест, ки биязе муаллифони ҳағмоми таҳлили фаъолияти низоми бонкӣ на ба эътимоднокии истилоҳ, балки ба устувории истилоҳ муроҷиат мекунад. Ҳамин тавр, дар қори Ю.Н. Живалов қайд гардидааст, ки «Устувории бонки тичоратӣ, ин қобилияти бонк дар шароити динамикии бозор вазифаҳои худро ба таври возеҳ ва самаранок иҷро мекунад, «қолати амонати шахсони ҳуқуқӣ ва воқеи ва уҳдадорҳои онро дар назди муштариёни таъмин мекунад».⁴⁵

Қанбаи мусбати ин таъриф, ба фикри мо, дар он аст, ки устувории бонк ҳамчун асоси эътимодноқ таъмин карда мешавад. С.И. Ожогов, ба таври васеъ «муътамад»-ро ҳуб қор мекунад, моҳиятан ҳағи байни хоҳиши дидани объект ё нақидаро ҳамчун ҳолати саҳту қавӣ, қавӣ ва воқеи, ҳолати воқеи он меҳисобад.⁴⁶ Ҳусусияти ҳолати воқеи низоми бонкӣ бештар, ба фикри мо, бо истилоҳи муътадил ва босубот вобаста аст.

Бо ҳама монандӣ консепсияҳои устуворӣ ва босуботӣ мавҷудияти мушакил доранд, зеро онҳо на ҳағша ҳағмон падидахоро дар мавқеи бонк таъсир мекунад.

Аз нуктаи назари мизочон, мувофиқат бо шарикӣ, истифодаи мафҳуми эътимоднокии бонк бештар аст, аммо аз нуктаи назари макроиктисодӣ, ба ақидаи мо, истилоҳи бонки устувор ҳамчун мафҳуми муқаммал истифода карда мешавад, зеро ин ба нуктаи назари мизочон каме мушкил ва бегона мебошад ва мизочон бештар бонки бозътимодро наздиктар медонанд. Воқеан, дараҷаи ин босуботӣ метавонад гуногун бошад, аммо ин саволи дигар аст, мо дар таҳлили назарияи худ ба он бармегардем. Ҳусусиятҳои баррасишудаи устуворӣ, босуботӣ, пардохтпазирӣ, бозоргирӣ ва рақобатпазирии бонкҳо ба мо имкон медиҳанд, ки яқчанд ҳулоса барорем.

Пеш аз ҳама, гуфтан зарур аст, ки барои таҳлили ҳағбастагии устуворӣ, босуботӣ, пардохтпазирӣ, бозоргирӣ ва рақобатпазирӣ арзёбии мундариҷаи рағандҳо ва таъсири омилҳои, ки дар дохил ва берун аз низоми бонкӣ рух дорад, истифода гарданд, маъсалаи зарурӣ мебошад. Зеро таҳлили чунин маъсалаҳо ба ифшои рағандҳо қори наздиктар месозанд ва барои аниқ муайян кардани маънои онҳо дар сағқи таъмини устувории бонкҳо ба воситаи бештар гардондани сифати нишондиҳандаҳо ғазои бештари фаъолияти бонкҳо сола метардонад. Бозори бонкӣ беҳудуд буда, дар он таъсири омилҳои дохила ва

⁴⁵ Живалов, В.Н. Повышение устойчивости функционирования коммерческих банков: автореферат дисс. на соиск. уч. степ. канд. экон. наук. [Текст]/В.Н. Живалов. - М., 1997. - С.12.

⁴⁶ Ожогов, С.И. Толковый словарь русского языка - 4-е изд., доп. [Текст]/С.И. Ожогов, Н.Ю. Шведова. - М.: Аванта, 1999. - С.944.

беруна бештар мушохида мегардад ва онҳо метавонанд вазъи устувории бонкро бо роҳи коста гардонидани қобилияти пардохтпазирӣ он зиёд намоянд. Одатан омилҳои устувории бонкро дар бозори бонкӣ аз доштани сармояи кофӣ ва иҷрои саривақтии уҳдадорӣҳо баҳо додан мумкин аст. Сармояи кофӣ метавонад бонкро дар як давраи муайян аз вазъияти осебпазирӣ раҳо бахшида, нуфузи онро дар бозори бонкӣ ғайр аз устувории онро таъмин намояд.

Мо гуфта метавонем, ки ифшои чуқур истилоҳҳо барои талоши таҳлили сифати аслии нишондиҳандаҳо масъалаи муҳими пардохтпазирӣ ва дар натиҷа, устуворӣ мебошад. Дар таҳқиқи масъала таҳлили муқоисавии терминологӣ ҳамеша ибтидои ифшои муҳтавои ин раванд мебошад.

Аммо чуқур ба назар мерасад, ки гузарини ҷаҳони муосир ба модели устувори низоми бонкӣ тағйироти куллиро дар масъалаи рад кардани ғояҳои мавҷуда бораи танзими муносибатҳои пулӣ ва таҳияи равишҳои нави идоракунӣ бонкиро тақозо мекунанд. Дар ин ҳолат, бонкдорӣ набояд аз таҷдид ва рушди бозорҳои ҷудогона баррасӣ карда шавад.

Бонкҳо мачбуранд назари худро оид ба мақсадҳо ва меъёрҳои фаъолияти худ, усулҳои идоракунӣ бонкҳо ва воситаҳои ғайримонетарӣ худи ва ҷалбкардашуда ислоҳ кунанд. Ҳалли ин ва дигар ихтилофҳо дар доираи равандҳои глобалӣ метавонад боиси ташаққули модели нави низоми бонкӣ бошад, ки таъсири рушди устуворро дорад.

БОБИ 2. ТАҲЛИЛИ РУШДИ НИШОНДИҲАНДАҲОИ НИЗОМИ БОНКӢИ ҚУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ВА МУАММОҲОИ ОН

2.1. Таҳлили устувории нишондиҳандаҳои низоми бонкӣи Қумҳурии Тоҷикистон

Дар таҷрибаи пешбурди фаъолияти иқтисодии давлат бонкҳо ва низоми бонкӣ дар ҳама давру замон бо ташаққул ва рушди муносибатҳои иқтисодии ҷамъиятӣ ва пешбурди равободии доимии субъектҳои иқтисодӣ, махсусан дар муносибатҳои тижоратӣ иқтисодӣ мавқеи махсус ва аввалиндараҷа дошта, таъсири онҳо ташаққули рушди заминаҳои мусонди иқтисодӣ ва густариши равандҳои молиявӣ муомилаҳои пулӣ ба роҳ монда мешавад. Қобили зикр аст, ки аз давраи ташкили муносибатҳои одитарини мубодила ва ташаққули равандҳои муомилаҳои пулӣ мувофиқи талаботи ҳама давру замон зарурати ташкили низоми бонкӣи муқаммалро ба миён овард. Вобаста ба ин, аз давраи рушди муносибатҳои ҷамъиятӣ дар соҳаи тижорату истеҳсолот зарурат ва аҳамияти ташкили бонкҳо торафт зиёд мегардад. Дар сатҳи иқтисодиёт бонкҳо таъсири иҷрои вазифаҳои гуногуни худ аҳамияташонро дар рушди танзими бахшҳои муҳими иқтисодӣ нишон дода, як қатор имтиёзҳои қосимати рушд доранд, пешниҳод менамоянд.

Ба ин хотир, масъалаи таъмини устувории низоми бонкӣ дар ҳар як давлати мустақил вазифаи асосии ҳукумати он таъассути сохторҳои дахлдор махсус мебошад. Ба масъалаи устувории низоми бонкӣ ва зарурати таъсиррасонии он ба иқтисодиёт баъди мустақилият ба даст овардани Тоҷикистон аҳамияти аввалиндараҷа дода шуд. Новобаста аз ин, таъсири омилҳои дохилӣ берунӣ боиси коста гардидани фаъолияти бонкӣ гардида, пардохтпазирӣ онҳоро дар иқтисодиёт коста гардонид. Чуноне таҷрибаи нишон медиҳад, солҳои охир самаранокии фаъолияти бонкӣ кам шуда истодааст. Бисёр вақт бонкҳо ба идораи ноуҳдабароенаи хавфҳо, қосимати сифати хизматрасонӣ, фаъолияти коррупсионӣ айбдор мекунанд.⁴⁷

Вобаста ба ин андешаҳо, гуфтан мумкин аст, ки дар сатҳи бозори бонкӣ танҳо самаранокии ҳамаи бонкҳо қосимати ғайрӣ аст, ки пешбурди фаъолияти идоракунӣ онҳо беназардошти нишондиҳандаҳо қаблан низ нодуруст буда, онҳо муфлис гардидаанд. Метавон гуфт, ки дар айни замон бо мушқилооти ҷойдошта низоми бонкӣ ягона низоми фаъол дар сатҳи иқтисодиёти давлат мебошад, ки вазифаҳои худро новобаста аз таъсири омилҳои беруна иҷро менамояд.

Одатан ноустувор шудани низоми бонкӣ ба ноустувории иқтисодиёт ва иҷтимоиёти ҳар як давлати алоҳида оварда мерасонад. Аз ин лиҳоз, масъалаи

⁴⁷ Хайрзода, Ш.К. Рушди низоми бонкӣи Қумҳурии Тоҷикистон дар шароити босуботи молиявӣ: дис. док. иқтисодӣ: 08.00.10 [Матн] / Ш.К. Хайрзода. - Душанбе, 2021. - С. 97.

дарёфти рохҳои имконпазирӣ рушди низоми бонкӣ дар маркази диққати Ҳукумати мамлакат ва Бонки миллии Тоҷикистон қарор гирифта, барои таъбиқи амалии ин мақсад тамоми ташкилотҳои қарзӣ ва ширкатҳои маҳсули алоҳидаи соҳавӣ ҷалб гардидаанд. Ғайр аз ин, барои дарёфти механизм ва рохҳои устуворгардонии низоми бонкӣ бод фарогирии равандҳои қонунии устуворгардонӣ фароҳ буда, ҳар як механизми пешбинигардида фарогирии тобеияти қонунҳои амалкунандаи соҳа, аз он ҷумла Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон» ва Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ғаволияти бонкӣ» ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ бошад. Дар таъриби на он қадар зиёди низоми бонкӣ баъди соҳибистиклолӣ, воҳсеи, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон пас аз бӯҳрони молиявии ҷаҳонии соли 2008 низоми бонкӣ боназардошти тамоми мушқилот ва муаммоҳои мавҷуда фаъолона амал намуда, ба рушди иқтисодиёти ғаволигардонии бахшҳои истеҳсолот таъсир мерасонад.

Дар замони истиклолият масъалаи пайваста пурзӯр намулдани устувории низоми бонкӣ дар марҳалаҳои якум ва дуҷуми бӯҳрони молиявии ҷаҳонӣ зарур ҳисобида мешавад. Новобаста аз он ки низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон вазиғаҳои иқтисодии худро дар сатҳи ҷомеа иҷро менамояд, таъсири як қатор омилҳои дохилию беруна, ба монанди бӯҳрони молиявии ҷаҳонӣ, таҳримҳо ба шарикони стратегии рушд, тақонҳои иқтисодӣ, идорақунии нодуруст ва мушқилот дар низоми қарзидҳӣ боиси бо суръати баланд қохш ёфтани шумораи бонкҳо ва дигар ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ гардида (Ҷадвали 2.1.1.)

Ҷадвали 2.1.1. - Тағйирёбии шумораи бонкҳои таҷиротӣ ва дигар ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ дар солҳои 2014-2021

Номи бонкҳо	Солҳо							Тағйирот ё ба муллик	Тағйирот ё ба %
	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021		
Бонкҳо	17	18	17	17	17	18	14	-3	-17,6%
Ташкилотҳои амонатии қарзии хурд	39	38	27	25	25	20	18	-21	-45,1%
Ташкилотҳои қарзии хурд	31	14	7	6	6	6	4	-28	-87%
Фондҳои қарзии хурд	36	34	33	31	31	29	27	-9	-25%
Ҳамагӣ	123	103	84	79	79	73	63	-75	-48,2%

Саршави: Ҳисоби муаллиф дар асоси маълумоти ҶАИ

Сарчашма: ҳисоби муаллиф дар асоси маълумоти Бюллетени оморӣ бонкӣ солҳои 2011-2020.

Бамаротиб барҳам хӯрдани бонкҳо ва ташкилотҳои қарзӣ, аз як тараф, ба бозари аҳоли, аз дигар тараф бошад, ба сатҳи иқтисодиёти давлат таъсири манфӣ расонид. Таҳлилҳои ҷадвали 2.1.1. нишон медиҳанд, ки соли 2014 оғози

барҳамхӯрии бонкҳо ва ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ дар низоми мебошад. Ғайр аз ин, камбудҳои қаблан дар низоми бонкӣ мавҷудбуда бо шиддати аввали дуҷуми бӯҳрони молиявии ҷаҳонӣ ошкор гардидаанд. Яъне, дар як муҳлати кӯтоҳ шумораи бонкҳо дар ҳалли 48,2% қохш ёфт. Аз таҳлили ҷадвали маъмур аён аст, ки шумораи бонкҳо дар муқоиса ба соли 2014 3 адад ё 17,6%, ташкилотҳои амонатии қарзии хурд 21 адад ё 45,1%, ташкилотҳои қарзии хурд 21 адад ё 78% ва фондҳои қарзӣ 9 адад ё 25% қохш ёфтаанд. Дар баробари ин, ду бонки низоми сози кишвар, ки ҳиссаи бештари бозори байнибонкӣ дар дастӣ онҳо буд: ҶСК «Тоҷиксодиротбонк» ва ҶСК «Агроинвестбонк» қобилияти пардохтпазирии худро дар ин давраи бӯҳронӣ аз даст дода, муфлис гардидаанд.

Дар ин шароит вазъи ноустуворӣ аксар бонкҳо ва ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ боиси камшавии миқдори онҳо дар сатҳи низоми гардид, ки ин боиси тағйироти ҷидди сохторӣ дар низоми бонкӣ шуд. Ба назари мо, низоми бонкии кишвар яке аз ҷузъҳои муҳимтарини иқтисодиёти давлат ба ҳисоб рафта, ҳамчун маҳаки рушд мебошад. Ҷиҳати таъбиқи амалии вазиғаҳои низоми дар сатҳи иқтисодиёт ҷойи бонкҳои муфлисшудаҳо ҶСК «Спитамен бонк», ҶСП «Бонки байналмилалӣ Тоҷикистон», ҶСК «Бонки Арванд», ҶСК «Алиф бонк», КВД БССТ «Саноатсодиротбонк», ҶСП «Душанбе Сити Бонк» гуфтаанд.

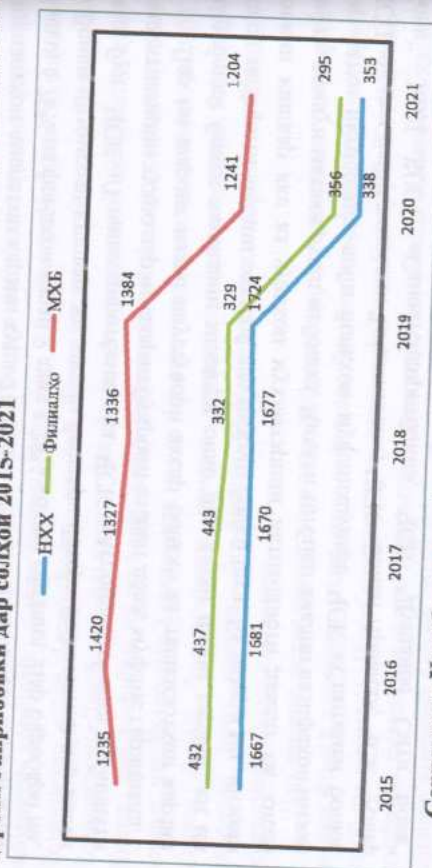
Гуфтан мумкин аст, ки дар бахши бонкӣ ҷаҳонишавӣ бо қохши танзими ғаволияти бонкӣ ва либерализатсияи бозорҳои молиявӣ ҳамроҳ сурат мегирад. Қохши танзими бахши бонкӣ дар бартарафсозии фарқияти институционалӣ байни намулдҳои гуногуни ғаволияти бонкӣ ва молиявӣ: таҷиротӣ, сармоягузори, сугурта ва ғайра ифода меёбад. Вобаста ба ин, дар як вақт бонкҳо маҷбур мегарданд, ки дар бисёре аз бахшҳои бозори молиявӣ натахҳо ба ҳамдигар, балки бо дигар ташкилотҳои молиявӣ: ширкатҳои сугурта, молия, бозори фондӣ, ширкатҳои лизингӣ, фондҳои сармоягузори ва ғайра рақобат менамоянд.⁴⁸

Албатта, айни замон барои фарогирии муҳити рақобати бонкӣ ва иҷрои амалиётҳои гуногун дар сатҳи бозори бонкӣ нақши воҳидҳои сохтории бонкҳои таҷиротӣ ва дигар ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ назаррас аст. Ҳамзамон, гуфтан мумкин аст, ки бо қохши назарраси шумораи бонкҳо ва ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ воҳидҳои сохтории низоми бонкӣ афзоиш ёфтааст (Диаграммаи 2.1.1.)

⁴⁸ Хайрӯда, Ш.Қ. Рушди низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити басуботи молиявӣ: дис. док. илмҳои иқтисодӣ: 08.00.10 [Матн]/ Ш.Қ. Хайрӯда. - Душанбе, 2021. - С.108.

Воҳидҳои сохтори низоми бонкӣ қисми таркибии бозори бонкӣ буда, дар таъбиқи иҷроӣ вазифаҳои ин низоми дар сатҳи иқтисодиёт мавқеи асосӣ доранд.

Диаграммаи 2.1.1. - Воҳидҳои сохтори бонкҳо ва дигар ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ дар солҳои 2015-2021

Сарчашма: Ҳисоби муаллиф дар асоси маълумоти Бюллетени омили бонкӣ. - 2014, №12(233), 2018, №12 (281), 2020, № 13 (305).

Чӣ тавре ки аз маълумоти диаграммаи маъмур маълум мегардад, таъмини хоҳишҳои шумораи воҳидҳои сохтори бонкҳо ва дигар ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ баъд аз соли 2020 дар ҳоли хоҳишбӣ қарор дорад, ки аз ин 31 адад МХБ, 137 адад филиали бонкҳо ва 1314 адад МХХ хоҳиш ёфтаанд.

Мушкилои асосии хоҳиши низоми бонкӣ дар шароити имрӯза аз идоракунии нодуруст ва таъсири дигар омилҳои дохилию берунӣ вобаста аст. Барои ба даст овардани эътимоди аҳоли ба низоми бонкӣ ва гирифтани пеши роҳи барҳамхӯрии бонкҳои тижоратӣ ва дигар ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ андешадани чораҳои зерин мувофиқи мақсад мебошад:

- вобаста ба сохти ташкил ва ҳолати молиявии ҳар як ташкилоти қарзӣ муайян намудани меъёрҳои муқарраршудае, ки риояи он аз тарафи ташкилоти қарзӣ шартӣ зарурӣ мебошад;
- фароҳам овардани шароити ҷиҳати ағҷод додани амалиётҳо ба таври ғайринақдӣ ва дар заминаи ин, хоҳиш додани талаботи нақдӣ;
- вуъсат ва тақмили ҳарчи бештари ширкатҳои ломбардӣ, фьючерсӣ ва ширкатҳои лизингӣ дар бозори бонкӣ барои шиддати рақобат;

- дар асоси талаботи рӯзфаруни ҷомеа ба амалиёт ва хизматрасониҳои бонкӣ тағйир додани ҳаҷми сармояи оинномавӣ барои ташкили бонкҳо ва дигар ташкилотҳои қарзӣ;

- вобаста ба ёзъияти иқтисодии давлат тақсим намудани амалиётҳои ҷалбшудаи дорои хавфи қалон дар асоси муқаррароти Бонки миллии Тоҷикистон ба бонку ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ низоми, ки иқтисодии молиявии устувор доранд;

- таъсис додани бонкҳои соҳавӣ ва махсусгардонидашуда дар сатҳи иқтисодиёти давлат;

- маҳдудияти қарзӣ намудан дар амалиётҳои ҳатарнок, ки ба боварии низоми таъсири манфӣ мерасонанд.

Дар ҳамин замина, онд ба мушкilot ва раванҳои устувори низоми бонкӣ як қатор таҳқиқоти илмӣ ағҷод дода шудааст, ки дар ин онҳо роҳи ниситаҳои гуногуни механизмҳои устувори бонкӣ арзбӣ гардидааст.

Аз рӯйи таҷриба ҷиҳати барҳамхӯрии механизмҳои устуворгардонии фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ, пеш аз ҳама, дарёфти омилҳои таъсиррасон мувофиқи мақсад мебошад. Аз рӯйи гуфтаҳои Н. Ашуров, ағар суҳан дар бораи омилҳои устувори бонкӣ тижоратӣ равад, онро ба омилҳои беруна ва дохилии ҷудо менамоянд. Ба омилҳои берунае, ки ба фаъолияти бонк таъсир мерасонанд, пеш аз ҳама, омилҳои умумиқтисодӣ дохил мешаванд.

Аз таҷриба маълум аст, ки пояҳои устувори бонкҳо ва низоми бонкӣ аз сатҳи таракқиёти иқтисоди мамлакат вобастагии зиёд дорад ва ин устуворӣ аз таъсири омилҳои дохилию беруна иборат аст, ки онро Н. Ашуров ҷунин шарҳ додааст: "Омилҳои беруна иборатанд аз механизмҳои давлатии ҳуқуқӣ; амали қонунҳо ва муқаммалҳои онҳо; сатҳи таъминнокии ҳуқуқии меъёрҳои, ки таваассути онҳо ҳудуди фаъолияти бонкҳо муайян карда мешавад. Омилҳои дохилии боншанд, ин асосан умуми идоракунии онҳо мебошад".⁴⁹ Воқеияти аслии дарёфти механизмҳои устувори бонкҳои тижоратӣ ба пешбинии таъсири омилҳои вобастагии зиёд дорад.

Ба андешаи мо, яке аз самтҳои асосии Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 дар баҳши молиявӣ ин пурзӯр намудани иқтисодии низоми бонкӣ таваассути ағҷош додани сармояи он ва тақмил додани низоми идоракунии захираҳои инсонӣ; қарзӣ намудани низоми муссири идоракунии хавф ва усулҳои назорат дар асоси арзбӣи хавфҳо дар ташкилотҳои молиявӣ мебошад.⁵⁰

⁴⁹ Ашуров Н. Идора қардани ҳатари бонкӣ [Мағ]/Н.Ашуров. - Душанбе, 2014. - С.45.

⁵⁰ Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои то давраи соли 2030. - Душанбе, 2016. - С.70.

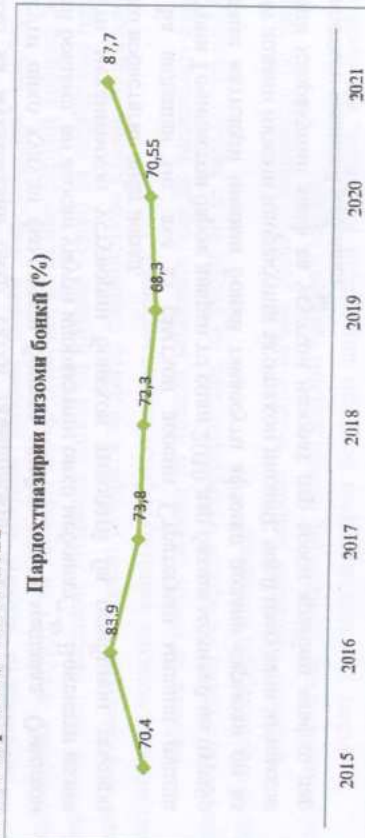
Ҳамзамон, дар хошия ҳадафҳои Стратегияи мазкур дар самти низоми молиявӣ бонкӣ дарёфти омилҳои муассири воқеан таъсиррасон, ин пеш аз ҳама, дарёфти роҳи механизмҳои инноватсиониро дар низоми бонкӣ тақозо менамояд. Дар фаъолияти бонкҳо индикатори асосии роҳи ҳалли мушкилоти ҷойдошта дар сатҳи амалиёт ва хизматрасониҳои бонкӣ идоракунии дорихо ва пардохтпазирӣ низоми бонкӣ мебошад.

Барои муайян кардани муҳити устувории ташкилотҳои қарзӣ дар сатҳи низоми бонкӣ мушаххасоти иқтисодӣ молиявӣ онҳо дар доираи гуруҳбандӣ мувофиқи мақсад мебошад. Дар давраи соҳибистиклолӣ низоми бонкӣ мамлакат байд аз соли 1998 тамоили устувориро касб намуна, таъсири ҳар гуна омилҳо ба он кам гардид. Барои низоми бонкӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷиҳати муайян кардани устувории он ҳамчун давраи санҷишӣ ин давраи якуми бухрони молиявӣ буд.

Дар шароити душвори иқтисодӣ, аз он ҷумла бухрон пардохтпазирӣ низоми бонкӣ кишвар яке аз маҳакҳои асосии rixоӣ аз ҷунин ҳолатҳо мебошад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои рафти мушкилоти мавҷуда ба сатҳи пардохтпазирӣ низоми бонкӣ аҳамияти аввалиндараҷа дода мешавад. Аз ҳолати пардохтпазирӣ низоми бонкӣ ба сатҳи устуворӣ он низ баҳо медиҳанд (диаграммаи 2.1.2).

Имрӯз пардохтпазирӣ низоми бонкӣ барои рафти мушкилоти ҳисоббаробаркуӣ дар ҳоли зиёдшавӣ қарор дошта, тамоили зиёдшавӣ дорад, ҳол он ки ин меъёр тибқи тартиби муқарраршуда 30%-ро ташкил медиҳад, ки ин меъёр дар соли 2021 87,7%-ро ташкил намуд, ки 57,7 аз он зиёд аст.

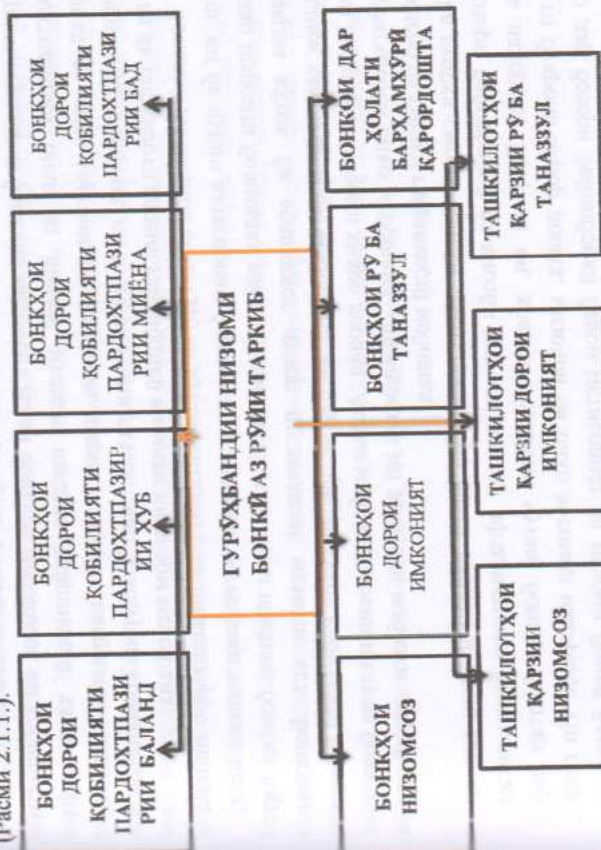
Диаграммаи 2.1.2. – Ҷараёни тағйирёбии пардохтпазирӣ низоми бонкӣ дар солҳои 2015-2021

Сарташма: Ҳисоби муаллиф дар асоси маълумоти Бюллетени омили бонкӣ, 2014, №12(233), 2018, №12 (281), 2020, № 13 (305).

Аз рӯи латифҳо ва нишондиҳандаҳои диаграммаи мазкур маълум аст, ки қоши ботадриҷи ҷараёни пардохтпазирӣ низоми бонкӣ мамлакат аз таъсири давраи дуоми бухрони молиявӣ соли 2014 оғоз гардида, ваъи пардохтпазирӣ ин низом каме қолш ёфтааст. Ҳол он ки ин меъёр аз тартиби муқарраршуда зиёд буд. Дар шароити имрӯза барои расидагии дуруст ба мушкилоти низоми бонкӣ ва риояи меъёрҳои устувории низоми бонкӣ, ки онро санадҳои меъёриро ҳуқуқӣ, Бонки миллии Тоҷикистон, Кумитаи Базели муқаррар намунаанд, гуруҳбандии бонкҳо аз рӯи иқтисодӣ молиявӣ онҳо бо риояи меъёрҳои муқарраршуда мувофиқи мақсад мебошад.

Гуруҳбандии ташкилотҳои қарзӣ аз рӯи сохтори низоми бонкӣ ва бо фарогирӣ меъёрҳои санадҳои меъёриро ҳуқуқӣ ҷиҳати ташкил ва муқаммал сохтани механизмҳо қиёбат намекунад. Аз ин лиҳоз, ба андешаи мо, ҷиҳати дарёфти механизмҳои самаранок гуруҳбандии низоми бонкӣ аз рӯи иқтисодӣ молиявӣ дар шакли зерин мувофиқи мақсад мебошад. Ва амал намуна аз рӯи сохтори низоми бонкӣ, ки гуруҳи фарогирӣ ҳаматарафаи рушди иқтисодиёти миллий бо назардошти сатҳи ҳафҳои бавуҷудоянда бошад, зарур мебошад (Расми 2.1.1.).

Расми 2.1.1. Гуруҳбандии бонкҳои тичоратӣ аз рӯи иқтисодӣ ва имқониятҳои хизматрасонӣ. Таҳияи муаллиф.

Дар шароити имрӯза низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон як низоми мукамал буда, вазифаҳои худро дар асоси имкониятҳои мавҷуда иҷро менамояд. Чунинки аз расми 2.1.1. маълум аст, дар низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон 4 категорияи бонкҳо ва ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ амал менамоянд, ки 2 категорияи онҳо ба иқтисодиёти Тоҷикистон ва умуман, ба низоми бонкӣ ҳаҷиринок ва мегаронад дар оянда монеа эҷод намоад. Ба гуруҳи бонкҳои низомсоз он бонкҳо ва ташкилотҳои қарзие дохил мешаванд, ки метавонанд ҷамъбастиҳои нишондиҳандаҳои онҳо 8% ва аз ин зиёд бошад.

Бонкҳои низомсоз ин бонкҳое мебошанд, ки мушклиҳои молиявии ҳар яки онҳо мегаронад ба низоми бонкӣ ва молиявии кишвар таъсири манфӣ расонида, дар устувории он ҳавфҳо ба вуҷуд оваранд. Таъсири онҳо тавассути саривақт иҷро нагардидаи пардохтҳо ва хисороти зиёди молиявии контрагентҳо (бонкҳо, ташкилотҳо, аҳоли) зоҳир мегардад. Таъминии устувории молиявии ин бонкҳо, дар маҷмӯъ ҳиссае аз таъминоти устувории низоми молиявии кишвар ба ҳисоб меравад.⁵¹

Ба андешаи мо, гуруҳбандии низоми бонкӣ ва тахлили марҳалавии ин низом аз рӯи имкониятҳои молиявии онҳо мувофиқи максад мебошад. Аз рӯи метриҳои стандартӣ бонкҳои низомсоз аслан бонкҳое мебошанд, ки қобилияти пардохтпазирии онҳо аз лиҳози пулҳои нақдио ғайринақдӣ ҳамагарафа мебошад ва онҳо имконияти дар ҳама шароит таъмин намудани талаботи мизочони худро доранд, ки аз рӯи ҷунин талабот дар Ҷумҳурии Тоҷикистон 3 бонк ва як ташкилоти қарзии ғайрибонкӣ шомили ин низом мебошанд.

Бонкҳои ликвиднок бояд гуруҳи дуҷуми низоми бонкии кишварро ташкил диҳанд, ки ба ҷунин категорияи бонкҳо таъя намудан мувофиқи максад нест, зеро дар шароити бошиқдат зиёд шудани талабот ба пули нақдина бонкҳо дар як давраи кӯтоҳ ба мушкилот дучор шуданашон мумкин аст. Бонкҳои ликвиднок ҳамаи бонкҳое мебошанд, ки дар як давраи кӯтоҳ қобилияти бо пул таъмин кардани мизочони худро доранд. Аслан маблағи асосии ин гуна бонкҳо дар сурагҳисоби онҳо мебошанд. Ликвиднокӣ ин доштани маблағи зарури дар сурагҳисоб ба тариқи ғайринақдӣ мебошад.

Ба гуруҳи сеҷуми бонкҳо танҳо бонкҳоеро дохил кардан мумкин аст, ки дар бозори байнибонкӣ аз ҳисоби ишғоли ҳиссаи афзалиятноки бозор дигар мавқеъ надоранд. Ғайр аз ин, ҳолати молиявии ҷунин бонкҳо бештар дар шароити бӯҳронӣ қарор дошта, мизочон ба онҳо эътимод надоранд. Ин гуна бонкҳо дар бозори байнибонкӣ барои иқтисодиёт ва низоми бонкӣ бонкҳои ҳаҷиринок мебошанд. Зеро ин гуна бонкҳо боис мегарданд, ки дар сатҳи иқтисодиёт паника (воҳима)-ро ба вуҷуд оварда, ба пояи устувории низоми

бонкӣ таъсир расонида, эътимоди мизочонро нисбат ба низоми бонкӣ коста гардонад.

Ба гуруҳи чоруми бонкҳо аслан ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ, аз он ҷумла ташкилотҳои амонатии қарзии хурд, ташкилотҳои қарзии хурд ва фондҳои қарзии хурд шомиланд, ки пояи устувории молиявии қисми зиёди онҳо дар тақсонҳои иқтисодӣ тоб оварда наметавонанд.

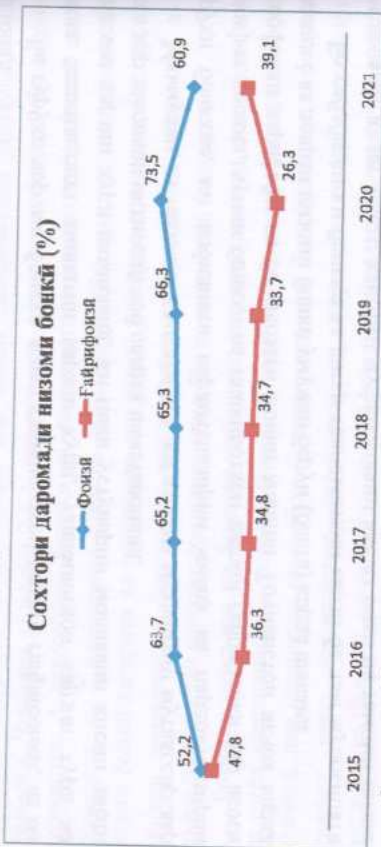
Маъмулан, аз таҳқиқоти мо аён аст, ки аз ҳама механизми мутаассир дар гуруҳи бонкҳое, ки қобилияти пардохтпазирии миёна ва пардохтпазирии ноқифо доранд, ҷунин бонкҳо ва ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ дар асоси мувофиқаи тарафайн ва бо иҷозати Бонки миллии Тоҷикистон яқҷоя карда шаванд ё аз доираи низоми бонкӣ умуман берун (баста) карда шаванд.

Бо сабаби он ки бонкҳо ва дигар ташкилотҳои қарзӣ ба ҳам муносибати зич доранд, аз ин лиҳоз, ҳангоми муфлисшавии яке аз онҳо ба тамоми низом таъсири манфӣ мерасад. Тамоми низоми бонкҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон зарур аст, ки пеш аз Бонки миллии Тоҷикистон масъалаи худбаҳодиҳиро ба таври алоҳида дар дохили худ ба роҳ монанд. То имрӯз ин масъала аз тарафи ягон бонки тижоратӣ ё ташкилоти қарзии ғайрибонкӣ ҳал нагардидааст, ки имконияти ташкилоти қарзиро дар бозори байнибонкӣ дуруст инъикос карда наметавонад. Ҳамзамон, баҳодиҳӣ танҳо дар асоси маълумоти ҷамъбастиҳои умумии Бонки миллии Тоҷикистон амалӣ мегардад. Ҷаъба, ки эътимоди аҳоли ба низоми бонкӣ афзоиш ёбад, ҳамаи андоза сатҳи даромаднокӣ он низ зиёд мегардад. Ҳамчунин, даромаднокӣ низоми бонкӣ низ аз устувории он вобастагии зич дорад (Диаграммаи 2.1.3).

Даромади фозӣ ва ғайрифозӣ аз мавқеи устувории бонк дар бозори бонкӣ вобастааст. Ҷаъба тавре ки маълумоти диаграммаи мазкур нишон медиҳад, қисми зиёди даромади бонкҳои тижоратиро даромадҳои фозӣ ташкил медиҳанд. Ҳиссаи даромади фозии низоми бонкӣ дар маҷмӯи умумии даромади низом, агар дар соли 2015 52,2%-ро ташкил карда бошад, пас ин нишондиҳанда дар соли 2021 60,9%-ро ташкил намулдааст.

⁵¹ Асосҳои сиёсати макроекономисалии Бонки миллии Тоҷикистон. Бо қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон аз 12 июли соли 2016 с., №95 тасдиқ шудааст.

Диаграммаи 2.1.3. Тағйирёбии сатҳи даромаднакини низоми бонкӣ дар солҳои 2015-2021.

Сарчашма: Ҳисоби муаллиф дар асоси маълумоти Бюллетени оморӣ бонкӣ. - 2014, №12(233), 2018, №12 (281), 2020, № 13 (305).

Кам гаридани даромади ғайрифонии бонкҳо ин бештар ба коҳишёбии шумораи ташкилотҳои қарзӣ ва кам гаридани эътимоди аҳоли ба низоми бонкӣ вобаста аст. Даромади ғайрифонии низоми бонкӣ дар муқоиса ба соли 2015 ба андозаи 8,7% кам гардидааст. Гуфтан мумкин аст, ки ҳама таҳлилҳои гузаронидашуда таҳлилҳои функционалӣ мебошанд. Дар айни замон на ҳама бонкҳои тижоратӣ ҷамъбасти ғайрифаъолияти худро бо фонда анҷом додаанд (Қадвали 2.1.2.)

Қадвали 2.1.2. - Таҳлили фондаи бонкҳои тижоратӣ дар соли 2017-2021 (ҳазор сомонӣ)

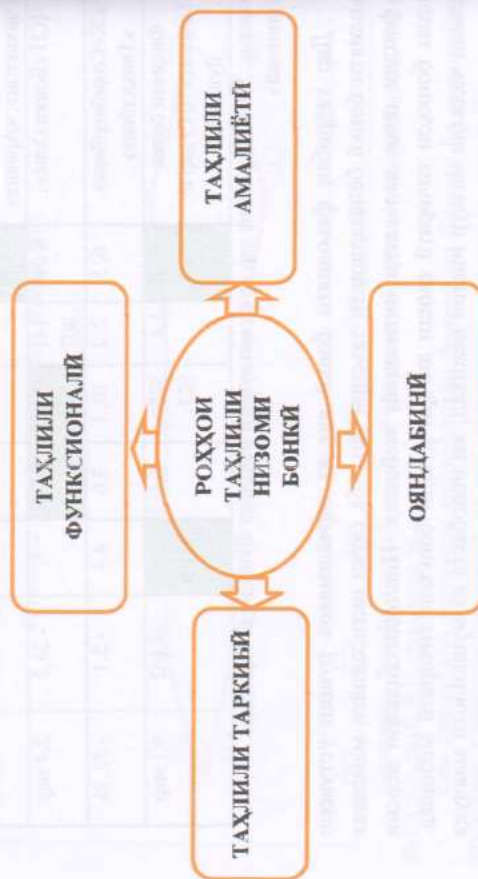
Номи бонк	Солҳо						
	2017	2018	2019	2020	2021	Тағйирот (сомонӣ)	Тағйирот (бо фонз)
ҚСР «Ориёнбонк»	49,4	50,5	83,6	159,9	127,7	78,3	1,5 мар
ҚСР «Бонки Эҳсат»	30,8	39,0	58,9	77,2	115,9	85,1	2,6 мар
БДАҚ «Амонатбонк»	31,8	36,2	42,04	51,2	66,1	34,3	107%
ҚСР «Авалли бонки молиявии хурд»	5,6	12,0	18,2	12,6	29,1	23,5	4,1 мар
ҚСР «Спитамен бонк»	10,1	9,5	11,3	5,0	5,4	-4,7	-46%
ҚСР «Бонки байналмилалӣ Тоҷикистон»	11,2	10,2	13,8	120	214	202,8	18,1 мар
ҚСР «Қазкоммертбонк Тоҷикистон»	21,1	30,3	8,2	5,9	11,2	9,9	-46,9%
ҚСР «Бонки рушди Тоҷикистон»	-7,6	-5,2	17,7	317,1	41,7	47,7	4,7 мар
				38	ҳазор		

Идомаи ҷадвали 2.1.2							
ҚСП «Аксесбонк Тоҷикистон», «Арванд»	-8,9	2,8	10,1	3,3	9,0	9,0	90%
ҚСП «Бонки Осӣё»	8 090	141 407	-3 412	-24,5		-24,5	2,4 мар
ҚСР «Соҳибкорбонк», «Тавҳидбонк»	6,5	2,2	10,1	3,6	4,4	-2,1	-32, %
Филиали бонки «Тижорат» ҚИЭ дар ш. Душанбе	-9,5	1,4	320 927	6,1	-337,6	-9,162	9,1 мар

Сарчашма: Ҳисоби муаллиф дар асоси маълумоти маҷаллаи «Бонкдорӣ. Тараққиёт. Ҷаҳоншиявӣ»

Дар таҷрибаи ғайрифаъолияти бонкӣ яке аз сарчашмаҳои рушди устувори ғайрифаъолияти бонкӣ беъазардошти таъсири онҳо ба сатҳи иқтисодӣ мамлакат ин фондаи онҳо дар сатҳи иқтисодӣ мебошад. Нишондиҳандаҳои асосии фондаи бонкҳои тижоратӣ омилҳои дигарӣ рушди бонкҳои тижоратӣ мебошад. Таҳлили қадвали мазкур нишон медиҳад, ки новобаста аз мушкilotи мавҷуда даромади аксари бонкҳои тижоратӣ мусбат ва рушди он назаррас мебошад. Таҳлили қадвали мазкур нишон медиҳад, ки дар муқоиса ба соли 2014 фондаи ҚСР «Ориёнбонк» 1,5 маротиба, ҚСР «Бонки Эҳсат» 2,6 маротиба, БДАҚ «Амонатбонк» 107%, ҚСР «Авалли бонки молиявии хурд» 4,1 маротиба ба таври назаррас афзоиш ёфтааст. Ҳамчунин, бо таъсири як қатор омилҳо дар соҳаи таҳлилшавандаи фондаи ҚСР «Спитамен бонк», ҚСР «Қазкоммертбонк Тоҷикистон», ҚСР «Тавҳидбонк» ва Филиали бонки «Тижорат»-и ҚИЭ дар ш. Душанбе таъсири манфӣ дорад.

Ба андешаи мо, таҳмин кардан мумкин аст, ки мачмуи тадбирҳои пешниҳодшуда метавонад ба устувории рушди низоми бонкӣ дар сатҳи зарурӣ таъсири мусбат расонанд. Баъдан чунин таҳлилҳо имкон медиҳанд, ки роҳҳои бехтарини рушди устувори низоми бонки давлатро ҳамчун як ҷузъи ҷудонашавандаи низоми иқтисодии миллӣ таъмин намоём. Дар шароити мураккаб будани ҷараёнҳои иқтисодӣ таҳлили нишондиҳандаҳои низоми бонкӣ бо яқиндорӣ роҳи мувофиқи мақсад мебошад (расми 2.1.1.)

Расми 2.3.1. Модели таҳлил ва омилҳои арзёбии устувории низоми бонкӣ. Таҳияи муаллиф.

Барои арзёбии дурусти нишондиҳандаҳои алоҳидаи низоми бонкӣ бо тамоми воҳидҳои сохтори онҳо аз рӯи чунин модел таҳлил намудани ҳар як бонк мувофиқи мақсад мебошад. Таҳлили имкониятҳои бонки тижоратӣ бояд аз нуқтаи назари омилҳои дохилӣ ва берунӣ бо назардошти омилҳои таҳлилий, ки дар ин муҳит бонкҳо ва ташкилотҳои қарзӣ ғайрибонкӣ фаъолият мекунанд, ба назар гирифта шуда, масъалаҳои устувории низоми бонкӣ аз рӯи чунин меъёрҳо таҳлил ва баҳогузорӣ бояд карда шаванд.

Таҳлили омилҳои дохилӣ фаъолияти бонки тижоратӣ дар асоси муайян намудани ҳолати молиявии он, феҳристи хизматҳои расонадашуда, сатҳи аз техникаи ҳозиразамон таъмин будан, таҷрибаи корӣ ва малакаи қорамандон сурат мегирад. Инчунин, бонки тижоратӣ дар даст маълумоти заруриро онд ба бозор ҷамъоварӣ намуна, дар вақти таҳлили имкониятҳои дохилӣ мавриди истифода қарор диҳад.

Дигар шароитҳои берунӣ бонки тижоратӣ васеъ буда, бо самтҳои муҳимтарини сиёсати фаъолияти ҳоҷатидории давлат, рушди муносибатҳои иқтисодӣ он, ҷогаҳои ба эътидол овардан ва танзими сатҳи сифати иқтисодиёт, инчунин, бо нақши назароти Бонки миллии Тоҷикистон ва дигар меъёрҳои, ки дар дохили он ҳаллу фасл карда мешаванд, алоқаманд аст.

Таҳлили функционалӣ. Дар ҷараёни гузаронидани ин таҳлил рушди муваффақиятҳо ва устувории низоми бонкӣ аз рӯи нишондиҳандаҳои тавозуни он баҳо дода шуда, аз рӯи тартиб фаъолияти бонки тижоратӣ ва микёси анҷоми амалиётҳои он бо назардошти даромаду хароҷоти он ба таври умумӣ арзёбӣ мегирад. Истифодаи васеи таҳлили функционалӣ шароит ва имконияти медиҳад, ки масъалаҳои самаранок иҷро намудани амалиёти бонкӣ мутобиқи вазифаҳои дарлешузошта сурат гирад.

Ба ақидаи мо, дар ҷараёни ин таҳлил қоршиносон, пеш аз ҳама, бояд ба масъалаҳои зерин аҳамияти ҷиддӣ диҳанд: маблағи умумии тавозун; таносуби воситаҳои пулии ҷалбшуда ва қарзҳои додашуда дар сатҳи иқтисодиёт; гуруҳбандии қарзҳо аз рӯи сатҳи хавфҳо, таносуби воситаҳои худӣ ва маблағҳои ҷалбгардида; ҳиссаи амалиёти ҷудогонаи бонкӣ дар маҷмуи амалиётҳои гузаронидаи бонк.

Таҳлили таркибӣ. Таҳлили таркибӣ яке аз қисматҳои асосии муайянкунандаи бурду бохти ҳар як ташкилоти қарзӣ дар низоми бонкӣ ба ҳисоб рафта, қисмҳои асосии амалиёт ва хизматрасониҳои бонк, инчунин, таркиби даромад, хароҷот ва сатҳи фондаи онро дар бар гирифта, маълум менамояд, ки имконияти минбаъдаи фаъолияти бонк дар бозори бонкӣ ва шароити рақобат чӣ гуна мебошад. Агар дар ҷараёни таҳлили таркиби хароҷот ва дигар меъёрҳои ба он вобаста аз меъёри муқаррарӣ зиёд бошад ё хароҷоти нолозим дарёфт карда шавад, ҷогаҳои кам кардани хароҷот дар сатҳи зарури андешада мешаванд. Маълуман, таҳлили таркибӣ бояд самтҳои амалиёти зеринро дар бар гирад:

Дар таҷрибаи фаъолияти харрӯзаи бонкҳои тижоратӣ ин омилҳо омӯхта ва таҳлил карда мешаванд. Ҳолати муайян кардани имкониятҳои бонк, қабл аз ҳама, омӯختани тавозуни бонк зарур аст, зеро дар тавозуни он омилҳои зарури ва қофӣ барои таҳлили пардохтпазирии он, даромаднокӣ, инчунин, дараҷаи хатари бонкиро аз амалиёти он дарёфт намудан мумкин аст. Тавозуни бонк ҳуҷҷатест, ки дар асоси он фаъолияти молиявӣ ва самтҳои дигари фаъолияти онро таҳлил кардан мумкин аст. Қайд кардан зарур аст, ки дар фаъолияти бонки тижоратӣ чунин хатарҳои монанд вучуд доранд, хатарҳои қарзӣ, фонзӣ, бозорӣ, асъорӣ, байндавлатӣ ва ғайра.

Дар ҳуҷҷа, қайд кардан ба маърид аст, ки фаъолияти асосии бонкҳо ро миёнаравӣ ташкил медиҳад. Аз ин лиҳоз, барои дар сатҳи зарури таъмин намудани эътимоди истифодабарандагони хизматрасониҳои бонкӣ зарур аст, ки аз муҳити дохилии худ сар карда, то муҳити берунӣ аҳамияти аввалиндараҷа дода шавад. Ба сатҳи боварио эътимоди аҳоли, албатта, қоршиёбии шумораи бонкҳо ва ташкилотҳои қарзӣ, пардохтпазирии ноқифа, сатҳи пасти даромаднокӣ, дастнорас будани амалиёт ва хизматрасониҳо ба пуррагӣ ва

монанди инҳо таъсир мерасонанд. Аз ин лиҳоз, зарур аст, ки дар сатҳи низоми таҳлили дуруст анҷом дода шавад. Ҳамчунин, дарёфти механизмҳои имконпазирӣ рушд бояд маҳаки асосии фаъолияти ҳар як ташкилотӣ қарзиро ташкил намояд. Вобаста ба ҳамаи ин гуфтаҳо, барои роҳ наодан ба чунин мушкилот бояд чораҳои зерин рӯи қор ғирифта шаванд:

- ғирифтани пеши роҳи барҳамхӯрии бонкҳо ва ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ;
- густириши ҳарчи зудтари пояҳои ғайринақдликунони амалиётҳо дар заминаи технологияҳои ҳозиразамон;
- тақдиди низоми нави сохтори бонкӣ дар дохили кишвар бо фаро ғирифтани тамоми сатҳҳои иқтисодии давлат;
- дар асоси мезёрҳои сиёсати макропридунсиалӣ роҳандозӣ намудани фаъолияти низоми бонкии кишвар;
- тартиби дурусти сиёсати қарзии низоми бонкӣ вобаста ба талаботи нави иқтисодӣ ва ғ.

2.2. Қарзидиҳии низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва муаммоҳои иқтисодии он

Бонкҳо ҳамчун унсурҳои асосии категорияи иқтисодӣ ва муҳими рушди иқтисодӣ буда, тавассути вазифаҳои худ ва иҷрои амалиётҳои гуногун ба ҷамъият хизмат мерасонанд. Вобаста ба ин, вазифаи асосии низоми бонкхоро ба роҳ мондани ғардиши пул ва назорати иҷрои домини он ташкил мекунад ва пасандозхоро ба сармоягузори мубаддал қарда, ба субъектҳои гуногуни хоҷагидорӣ, ки ба ин маблағҳо эҳтиёҷ доранд, хизмат мерасонанд. Бонкҳои тижоратӣ дар доираи амалии яке аз вазифаҳои асосии худ маблағҳои муваққатан озодро дар шаклҳои гуногун бо муҳлати муайян мутамақказ намуда, онҳоро ба қарз медиҳанд ё ба ягон самти афзалиятнок сармоягузори меғамоянд.

Ҳамзамон, рушди иқтисодӣ бидуни фаъолсозии равандҳои ғардиши байнисоҳавии захираҳо, ки бахши бонкӣ онро таъмин қарда метавонад, ғайриммкон аст. Бахши бонкӣ, ки тақрибан 98% дорониҳои ташкилотҳои молиявии Тоҷикистонро ташкил медиҳад, таъно 9-10% сармоягузориҳо ба иқтисоди миллӣ таъмин мекунад.⁵²

Новобаста аз он ки иқтисодиёт дар ҳоли пешравӣ қарор дорад, он ҳамеша ба маблағҳои иловагӣ эҳтиёҷ дорад ва ин эҳтиёҷот дар аксар маврид аз тарафи низоми бонкӣ бароварда мешавад. Бар замини ин, хавфу хатарҳои гуногун дар ҷомеа ҳамеша ба соҳаҳои муҳталифи гуногун таъсири манфӣ мерасонанд, ки ҷунин хатарҳо ҳоси низоми муосири бонкӣ низ мебошанд. Яке аз ин хатарҳо, пеш аз ҳама, таъсири бӯхронҳои иқтисоди молияӣ мебошанд. Таъсири оқибатҳои ин бӯхронҳо ҳамчун идомаи ташаннӯҷ дар иқтисодиёти ҷаҳон, ҳамроҳшавии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба созмонҳои гуногуни молиявии ҷаҳонӣ ғардид. Яке аз амалиётҳои асосие, ки дар давраи мавҷудияти хавфҳои низоми бонкиро осебпазир метардонад, ин амалиёти қарзӣ аст ва дар таъмини зиёда аз 60%-и даромади бонкӣ ҳисса дорад. Дар баробари зиёд будани даромади амалиёти қарзӣ то ҳамаи андоза сатҳи хатарӣ ин амалиёт низ зиёд мебошад. Барои тақвияти ҳиссаи бештари амалиётҳои қарзӣ дар сатҳи иқтисодиёт бояд бонкҳои дорони захираҳои кофии пулӣ бошанд. Маҷмӯан ҳаҷми дорониҳои низоми бонкӣ ва қарзидиҳии онҳо ба соҳаҳои гуногуни иқтисодӣ қаноаткунанда нест.

Дар фаъолият ва анҷоми харрӯзаи амалиёти бонкӣ, ки доираи фаъолияти онҳо байни субъектҳои гуногуни иқтисодӣ ва аҳоли ҳеле васеъ буда, иқтисодии захираҳои бонкӣ дар ин масъала зиёд аст. Ҳангоми зиёд будани иқтисодии захиравии бонк механизми қам қардани хатарӣ амалиёти қарзӣ низ имконпазир

⁵² Хайрӯда, П.К. Рушди низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити босуботи молияӣ: дис. док. илмҳои иқтисодӣ: 08.00.10 [Матн]/ П.К. Хайрӯда. - Душанбе, 2021. -С. 97.

мегардд. Тачрибаҳо нишон медиҳанд, ки то кадом андозае, ки доираи иҷрон амалиётҳои бонкӣ зиёд бошад, ба ҳама андоза эҳтимолияти ба вуҷуд омадани хатарҳои гуногуни бонкӣ низ мавҷуд аст, зеро баробари афзоиши сатҳи амалиётҳои гуногуни бонкӣ имконияти пайдоиши хатар низ меафзояд.

Дар шароити бошиддат тағйир ёфтани омилҳои таъсиррасон ба сатҳи устувории низоми бонкӣ торафт хавфи амалиёти қарзӣ зиёд мегардад, ки он дар натиҷа ба пардохтназирӣ ва афзоиш пайдо кардани сатҳи хавфҳои бонкӣ мусоидат менамояд.

Хатари бонкӣ ҳамчун ҳодисаи хусусияти умумидошта дар бештари вақт аз нуқтаи назари дарки оқибатҳои бавҷудоянда пешгӯинашаванда аст. Яъне, маъмулан, хатари бонкӣ ин ҳодиса ё ҳаёти ғайри қобили пешниҳодшаванда буда, дарки дақиқан ба вуҷуд омадани он дар ҳолатҳои муайян аз диди шахс берун мебошад. Ин хатарро дар тамоми давру замон бод, пеш аз ҳама, бонкҳои тижоратӣ дар ҳама шароит дар стратегияи дарозмуддати худ пешбинӣ намоянд.

Таҷрибаи тағйироти хатарнокӣ солҳои охир собит намул, ки ҷалби сармояи дохилӣ ва дар заминаи он ташкили захираҳои қарзӣ дар низоми бонкӣ афзалиятдор буда, аз лиҳози даромаднокӣ (даромади милли) афзалияти бештар доранд. Дар низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон низ дар ташкили сандуки қарзии низоми бонкӣ амонату пасандозҳо ҳиссаи муайян доранд (Ҷадвали 2.2.1.).

Ҷадвали 2.2.1. - Сохтори ҳиссаи бақияи пасандозҳо дар бонкҳои тижоратӣ барои солҳои 2014-2020 (млн сомонӣ)

Номи гуи нишондиҳандаҳо	Солҳо							2020/ 2014 (%)
	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	
Ҳамаи амонатҳо	6 690, 5	8 613,5	9 243,2	9 283,5	9 723,8	9 742,2	11 414,1	70,6
Бо пули милли	2 308, 4	2 623,9	3 474,5	4 143,3	4 769,4	5 174,0	6 368,3	175,8
амонатҳои муҳлатдор	822,2	989,0	1 024,8	1 118,1	1 268,4	1 527,1	1 74,1	-78,8
Ҳиссаи амонатҳои муҳлатнок	12,2	11,4	11,03	12,05	13,05	15,6	1,5	-10,
Бо асъори хориҷӣ	4 382,1	5 984,5	5 768,6	5 140,2	4 954,3	4 568,1	2 441,6	-44,2
амонатҳои муҳлатдор	3 007, 9	3 726,9	2 553,7	2 216,3	1 834,8	1 786,6	736,6	121,8
Ҳиссаи амонатҳои муҳлатнок	44,9	43,2	17,6	23,8	18,8	18,3	6,4	-38,5
Амонатҳои ишғолӣ ҳуқуқӣ	2 383, 5	3 060,8	3 571,8	4 376,0	4 933,2	4 736,0	6 076,0	154,9
Амонатҳои								

Ишғолӣ воқеӣ	4 062,9	5 111,5	5 276,8	4 344,3	4 107,8	4 239,2	5 338,1	31,3
--------------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	------

Сарчашма: Ҳиссаи муаллиф дар асоси маълумоти Бюллетени омили бонкӣ. 2014, №12(233), 2018, №12 (281), 2020, №13 (305).

Аз таҳлили маълумоти ҷадвали мазкур гуфтан мумкин аст, ки яке аз механизмҳои асосии устувории низоми бонкӣ ин сифати активҳои бонкӣ, аз он ҷумла муҳлати пасандозҳои низоми бонкӣ мебошад, ки як қисми захираҳои қарзии бонкро ташкил медиҳад. Қайд кардан ба маврид аст, ки новобаста аз афзоиш ёфтани ҳаҷми амонатҳои аҳолии ҳоло ҳам ба сифати амонатҳо баҳои мусбат додан номуумкин аст.

Агар дар соли 2014 ҳаҷми амонатҳои низоми бонкӣ 6690,5 миллиард сомониро ташкил намуда бошад, ин нишондиҳанда дар соли 2020 11414,1 миллиард сомониро ташкил медиҳад, ки ин нишондиҳанда дар муқоиса ба соли 2014 70,6% афзоиш ёфтааст. Ҳол он ки ин нишондиҳанда дар маҷмуи умумии пасандозҳои муҳлатнок дар муқоиса ба соли 2014 – 78,8% коҳиш ёфтааст.

Амонатҳои муҳлатнок бо асъори хориҷӣ дар муқоиса ба соли 2014 дар ҳаҷми 44,9% кам гардидааст, ки таъсири бевоқеияти пандемия ба тамоми соҳаҳои иқтисодӣ ва низоми бонкӣ мебошад. Бамаротиб коҳиш ёфтани амонатҳои муҳлатнок, аз он ҷумла амонатҳо бо асъори хориҷӣ ин то як андоза ба кам гаридани захираҳои қарзӣ бо асъори хориҷӣ оварда мерасонад, ки дар натиҷа, боиси баландшавии меъёри фоизи қарзи додашуда мегардад. Новобаста аз афзоиши ҳаҷми пасандозҳо дар низоми бонкӣ, ҳиссаи пасандозҳои муҳлатнок бо пули милли ва асъори хориҷӣ тамоюли пастравӣ дошта, ин нишондиҳанда бо пули милли 78,8% ва бо асъори хориҷӣ 44,2% кам гардидааст. Ин маънои онро дорад, ки аксар амонатҳои муҳлатнок дар низоми бонкӣ асосан амонатҳои шахсонӣ воқеӣ мебошанд. Дар натиҷаи кам гаридани ҳиссаи пасандозҳои аҳолии даромади аҳолии ва нисбатан паст гардидани ҳиссаи пасандозҳои аҳолии равад ба ташкили раванди қарзидҳӣ ва муносибатҳои қарзӣ таъсири манфӣ мерасонад.

Муносибатҳои қарзӣ бо бахшҳои воқеӣ иқтисодиёт, махсусан дар шароити имрӯза бениҳоят мураккаб буда, муносибатҳои оид ба истифодаи мақсадноки захираҳои қарзӣ, ташкили базани техникӣ барои қоркард тавассути қарзҳои бонкӣ, тезонидани ҷараёни истеҳсол ва тақриристеҳсол мусоидат менамояд. Ҳангоми тағйир ёфтани вазъ дар сатҳи иқтисодиёт аксар бонкҳо аз ҳисоби амалиёти қарзӣ осебпазир мегарданд. Мушқилои асосии низоми қарзии имрӯза баланд будани меъёри фоизи қарз, қўтоҳ будани муҳлати фонд ва надоштани имтиёз дар ин амалиёт мебошад.

Новобаста аз ин, нақши қарз дар тавсеа додани истеҳсолот ва устуворгардонии пояҳои иқтисодӣ ҳеле зиёд аст. Истеҳсолкунандагон барои

тансае додани истеҳсолот қарзи кўтоҳмуддат гирифа, захираи истеҳсолотро зиёд мекунамд ва истеҳсолоти модро афзун мегардонанд. Вусъат бахшидани чараёни истеҳсолот афзониши таҳзиоти истеҳсолиро талаб менамояд. Ҳамин тариқ, нақши қарзи бонкӣ на танҳо ғайрибонкӣ бефосилаи истеҳсолотро таъмин менамояд ва бонси баланд шудани иқтисодии субъектҳои хоҷагидорӣ низ мегарданд.

Нақши қарзҳои бонкӣ аз рӯйи шакл ва таъйинот дар бехтар шудани сатҳи некуаҳволии аҳоли низ мақоми муҳимро ишғол менамояд. Лекин таъсири як қатор омилҳо ба ин раванд таъсири манфӣ расонид, ки дар натиҷа, ба коҳиши бақияи сандуқи қарзии низомии бонкӣ оварда расонид. Дар сатҳи низомии молиявӣ бонкӣ имконияти ташкили захираҳои қарзӣ зиёд мебошад, аммо аз маълумот бармеояд, ки ин хисса қаноаткунанда нест (ҷадвали 2.2.2.).

Ҷадвали 2.2.2. - Нишондиҳандаҳои пулии низомии молиявӣ
Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2017-2021

Номи гӯи институтҳои молиявӣ	Солҳо				Тағйирёб нисбат ба 2014
	2017	2018	2019	2020	
Ташкилотҳои қарзиро молиявӣ	20 932	21 201	21 975,9	26 307,4	22 414,7
Бонкҳо	18 237	18 070	18 725,4	22 781,5	18 195,0
Ташкилотҳои қарзиро хурд	2 696	3 131	3 250,4	3 525,9	42 19,7
Ташкилотҳои сугуртавӣ	295	372	452,9	412,4	527,3
Ташкилотҳои лизингӣ	186	185	221,9	248,6	221,4
АСИҲ	1 391,5	1 412,5	1 432,5	1 484,1	1 481,4
Сарчашма. Ҳисоби муаллиф дар асоси маълумоти сомонии Бонки миллии Тоҷикистон https://www.nbt.tj					6,4%

Тамояли рушди нишондиҳандаҳои низомии молиявӣ кишвар, агар аз як тараф, ба таъсири омилҳои беруна вобаста бошад, аз дигар тараф, аз барҳам хӯрдани бонкҳои тижоратӣ ва дигар ташкилотҳои ғайрибонкӣ низ вобаста мебошад. Аз ин лиҳоз, хиссаи ин низом дар ММД-и кишвар тамояли манфири касб намуда, хиссан он кам мегардад. Аз таҳлили маълумоти ҷадвали мазкур аён аст, ки хиссаи нишондиҳандаҳои низомии молиявӣ кишвар аз 34,5% соли 2020 ба 24,9% дар соли 2021 баробар гардидааст, ки он мутаносибан дар муқоиса ба соли 2020 9,6% кам аст.

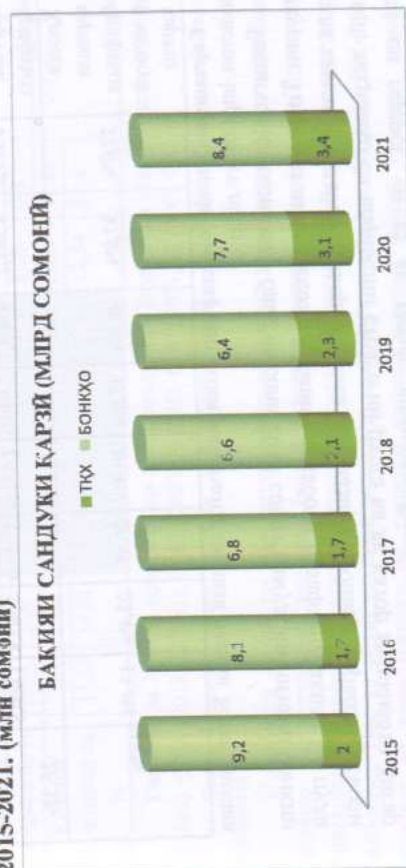
Ҳамчунин, дороиҳои низомии қарзиро молиявӣ афзуда, дар муқоиса ба соли 2017 дар ҳаҷми 7% афзоиш ёфтаанд. Аммо чунин афзоиш ба бонкҳои тижоратӣ вобаста нест. Дар ин давра, агар соли 2017 дороиҳои бонкҳо 18237

миллион сомониро ташкил намуда бошад, пас ин нишондиҳанда дар соли 2021 18195 миллион сомониро ташкил намуд, ки ин нишондиҳанда мутаносибан дар муқоиса ба соли 2017 - 0,23% коҳиш ёфтааст. Новобаста аз он ки шумораи ташкилотҳои қарзиро ғайрибонкӣ ба маротибаи коҳиш ёфтааст, аммо дороиҳои онҳо афзоиш ёфтаанд.

Дороиҳои ташкилотҳои қарзиро ғайрибонкӣ агар дар соли 2017 2696 миллион сомониро ташкил намуда бошад, пас ин нишондиҳанда дар соли 2021 4219,7 миллион сомониро ташкил намунодааст, ки дар муқоиса ба соли 2021 56,4% зиёд аст. Ҳамчунин, дороиҳои ташкилотҳои сугурта дар муқоиса ба соли 2017 78,7% ва ташкилотҳои лизингӣ 19% афзоиш ёфтааст. Қайд кардан ба маврид аст, ки илова ба таҳлили ҷадвали мазкур дар соли 2018 аз ҳисоби фонди дастгирии соҳибдорӣ 229 миллион сомонӣ ва дар соли 2019 242,4 илова мебошанд.

Аз ҳаҷми захираҳои молиявӣ гуфтан мумкин аст, ки ҳаҷми сандуқи қарзӣ дар муқоиса бо нишондиҳандаҳои пулии низомии молиявӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон кам мебошад. Агар ҳаҷми нишондиҳандаҳои пулии низомии молиявӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2021 24647,6 млн сомониро ташкил намуда бошад, бақияи сандуқи қарзиро низомии бонкӣ, маҷмуан 11 970,4 млн сомониро ташкил медиҳад, ки ин нишондиҳанда қаноатмандкунанда нест. Дар баробари бонкҳо имрӯз хиссаи ташкилотҳои қарзиро ғайрибонкӣ низ дар муқоиса бо бонкҳои тижоратӣ назаррас буда, дар айни замон тамоли зиёдашавӣ доранд ва дар ин замина, рақибии асосии бонкҳо махсус мебаранд (диаграммаи 2.2.1.).

Диаграммаи 2.2.1. - Бақияи сандуқи қарзиро низомии бонкӣ дар солҳои 2015-2021. (млн сомонӣ)

Сарчашма: Ҳисоби муаллиф дар асоси маълумоти Бюллетени оғори бонкӣ. 2014, №12(233), 2018, №12 (281), 2020, № 13 (305).

Гуфтан мумкин аст, ки кохишбони бақияи сандуки қарзии ташкилотҳои қарзӣ хусусияти ҷандтарафа дошта, дар он бештар таъсири омилҳои беруна ва қисман омилҳои дохила асос гардидаанд. Дар шароити имрӯзаи иқтисодиёти мамлакат ва таъсири омилҳои сатҳи гуногун дар бозори қарзии мамлакат аз рӯйи маълумоти диаграммаи мазкур саҳми ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ нисбатан аз рӯйи нишондодҳо бештар мебошад. Бақияи сандуки қарзии низоми бонкӣ дар соли 2015 9,2 миллиард сомониро ташкил мекард ва ин нишондиҳанда дар соли 2021 6,4 миллиард сомониро ташкил намуд, ки дар муқоиса ба соли 2015 2,8 миллиард сомонӣ ё 26% кам гардидааст.

Бақияи сандуки қарзии ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ бошад, дар муқоиса ба соли 2015 1,4 миллиард сомонӣ афзоиш ёфтааст, ки ин фарқнокӣ ташкилотҳои қарзии ғайрибонкиро дар бозори қарзӣ нишон медиҳад. Дар сатҳи иқтисодиёти давлат низоми бонкӣ ҳамеша кӯшиш менамояд, ки ҳаҷми қарздиҳиро зиёд намуна, сатҳи хавфҳо ва омилҳое, ки ба ин амалиёт таъсири манфӣ мерасонанд, кам намуна, сифати сандуки қарзии худро бехтар намуна (ҷадвали 2.2.3).

Ҷадвали 2.2.3. - Сифати сандуки қарзии низоми бонкӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2014-2021 (млн сомонӣ)

Гуруҳбандии қарҳо	Солҳо							Тағйирот бо %
	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Ҷамъи қарҳо	9 661,3	11 228,4	9 823,1	8 507,3	8 652,5	9 703,2	10	11
Қарзҳои ғайрибонкӣ	7 482,1	6 983,2	5 220,0	5 460,7	6 021,5	7 144,2	8 336,7	10
Қарзҳои ғайрибонкӣ	2 179,2	4 245,2	4 603,1	3 046,6	2 631,0	2 559,0	2 545,8	1 606,8
Қарзҳои ғайрибонкӣ	22,6%	37,8%	46,9%	35,8%	30,4%	26,4%	23,4%	13,4%
Қарзҳои ғайрибонкӣ								9,4%

Сарчашма: Ҳисоби муаллиф дар асоси маълумоти сомонӣ расми Бонки миллии Тоҷикистон. <https://www.dbt.tj>

Тақсонҳои соҳҳои охир бӯд аз соли 2014 собит намуд, ки низоми бонкӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон аз лиҳози таъмини талаботи рӯзафзуни аҳоли бо пули нақд ва таъмини талаботи аъёрии ҷомеа осебпазир мебошад. Норасони аъёри хориҷӣ, таҳримҳо ба шарикони стратегӣи рушд ва як қатор мушкилоти дигар бонси он гарид, ки аз як тараф, шумораи бонкҳои тижоратӣ ва дигар ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ дар ҳоли кохишбӣ қарор гирифт, аз дигар тараф, ҳиссаи қарзҳои ғайрибонкӣ дар маҷмуи қарзҳо афзоиш ёфт. Қайд кардан

зарур аст, ки яке аз мушкилоти асосии низоми қарзӣ тахти як ғарав ба ҷанд нафар додани қарз мебошад.

Аз таҳлили маълумоти ҷадвали мазкур маълум аст, ки ҷамъи қарзҳои додашуда дар соли 2020 дар муқоиса ба соли 2014 ба андозаи 23,9% афзоиш ёфтааст. Ҳиссаи қарзҳои ғайрибонкӣ дар муқоиса ба соли 2014 ба андозаи 26,3% кохиш дода шудаанд, ки ин ба ҳуб шудани сифати сандуки қарзии низоми бонкӣ мусоидат менамояд. Ҳамчунин, таҳлилҳои ҷадвали мазкур аз ҳуб шудани сифати сандуки қарзии низоми бонкӣ мебошад, аммо барои рушди иқтисодиёти кишвар қаноаткунанда нест. Дар сатҳи сандуки қарзии низоми бонкӣ аз рӯйи гуруҳбандии қарзҳо ҳоло ҳам мушкилот ҷой дорад, ки то як андоза ба мавҷудияти муаммоҳо дар ин амалиёт гувоҳӣ медиҳанд (Ҷадвали 2.2.4.).

Ҷадвали 2.2.4. - Гуруҳбандии динамикаи сандуки қарзии низоми бонкӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2014-2021 (млн сомонӣ)

Гуруҳбандии қарҳо	Солҳо								Тағйирот бо %
	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	
Ҳаҷми сандуки қарзӣ	9397	10955	9592	8307	8426	8515	10880	11970	27,3%
Аз ҷумла:									
Қарзҳои қолабӣ бо %	7224	6768	3894	4710	4990	5110	7702	9624	33,2%
Қарзҳои ғайриқолабӣ бо %	76,88	61,78	40,60	56,31	59,22	60,01	70,78	82,6	1,6 мар
	180	1305	1130	55	820	856	634	443	
	1,91	11,91	11,78	6,71	9,73	10,05	5,83	3,7	
Қарзҳои шӯбҳанок бо %	100	1128	1022	53	250	127	234	255	1,5 мар
Қарзҳои ҳагарнок бо %	1,06	10,30	10,66	6,47	2,97	1,50	2,15	2,2	-16,7 мар
	620	219	246	350	458	621	946	35	
	6,60	2,00	2,56	4,21	5,44	7,30	8,70	0,3	
Қарзҳои бештимоҳ бо %	1273	1534	3299	2113	1909	1800	3354	1300	2,1 %
	13,55	14,01	34,40	25,80	22,65	21,14	12,54	11,2	

Сарчашма: Ҳисоби муаллиф дар асоси маълумоти Бюллетени омили бонкӣ. – 2015, 12 (245). С.101; 2018, 12 (281). С. 80; 2020, 12 (305). С. 91; 2021, 12 (316). С. 61.

Эзоҳ. Ишораи мазкур давраи муаммодор будани нишондиҳандаҳои индикатори менамояд.

Новобаста аз он ки дар сатҳи низоми бонкӣ ҳамавақт ҷиҳати кохиши хавфҳо ва устувории низоми бонкӣ ҷораҳои зарурӣ андешида машаванд, тақсонҳои иқтисодӣ ба сатҳи фароияти тамоми ташкилотҳои қарзӣ таъсиргузор мебошад. Пас аз оғози таъсири давраи дуҷуми бухони молиявӣ соли 2014 ин тамоюл аз ҳама бештар ба сандуки қарзии низоми бонкӣ таъсири манфӣ расонид. Дар ин давра кохишбӣи ҳаҷми сандуки қарзӣ, сари вақт барнагаштани қарзҳои додашуда, зиёд гаридани қарзҳои ғайриқолабӣ, кам

гардида ни талабот ба қарз ва монанди инҳо мушкilotи асосии ин давра дар низоми бонкӣ буданд.

Аз таҳлили маълумоти ҷадвали 2.2.4 бармеояд, ки ҳоло ҳам дар самти қарзҳои низоми бонкӣ муаммоҳо ҷой доранд. Новобаста аз он ки ҳаҷми сандуки қарзии низоми бонкӣ дар муқоиса бо соли 2014 23,7% афзоиш ёфтааст, дар баробари ин, вобаста ба гуруҳбандии қарзҳо дар сандуки қарзии ин низоми нишондиҳандаҳои мифӣ дар алоҳидагӣ зиёд гардидаанд. Дар муқоиса ба соли таҳлилшаванда қарзҳои ғайриқолабӣ 1,6 маротиба, қарзҳои шубҳанок 1,5 маротиба ва қарзҳои бестимод 2,1% зиёд гардидаанд. Пешравӣ дар ин масъала он аст, ки қарзҳои хатарнок ба андозаи 16,7 маротиба коҳиш ёфтаанд. Ҳамзамон, ба андешаи мо, дар асоси таҳлилҳои ҷадвали мазкур ҷиҳати ҳалли мушкilotи ҷойдошта андешидани ҷораҳои зерин мувофиқи мақсад мебошад:

- дар самти қарзҳои миёна ва калон вобаста ба самаранок истифода бурдани маблағҳо муайян намудани лимити муайяни қарзӣ вобаста ба марҳалаҳои истифодаи самаранокӣ қарзҳо;

- ба қадри имкон кам намудани ҳаҷми қарзҳои бо аъзори хориҷӣ ва афзоиш додани ҳиссаи қарзҳо бо пули миллӣ;

- кам намудани меъёри фоиз ва дар заминаи ин, пешниҳоди муҳлати имтиёзнок;

- таҳлили дурусти ҳолати пардохтпазирии қарзгиранда;

- таҳлили фондҳои кафолатӣ ё сугуртакунии маблағи қарзӣ ва дар заминаи он паст намудани хавфи қарзӣ.

Бонкҳои тижоратӣ барои пушонидани қарзҳои муаммодор дар сатҳи низоми ва коҳиш додани сатҳи хавфҳо ҳамеша ҷораҳои зарурӣ меандешанд. Яке аз ҷунин иқдомҳои низоми бонкӣ, ки сатҳи хавфҳои амалиёти қарзиро коҳиш медиҳад, ин фонди пушонидани талафоти имконпазир мебошад.

Гуфтан мумкин аст, ки бар зами ҳамаи мушкilotи ҷойдошта қарзҳои ғайриқарздор дар таҳсилотҳои қарзӣ фонди пушонидани талафоти имконпазир ба андозаи 90,3 банди фоизӣ зиёд карда шуд, ки ин масъала дар диаграммаи 2.2.2. ба тариқи зӣйл исбот карда шудааст.

Диаграммаи 2.2.2. - Ҳиссаи фонди пушонидани талафоти имконпазир барои қарзҳо дар солҳои 2015-2020

Сарчашма: Ҳиссаи муаллиф дар асоси маълумоти Бюллетени оморӣ бонкӣ. 2014, №12(233), 2018, №12 (281), 2020, №13 (305).

Бо назардошти мушкilotи ҷойдошта ва андешидани як қатор ҷораҳои муассир дар давоми як соли охир қарзҳои ғайриқарздор ба маблағи 259 млн сомонӣ ё 7,3 банди фоизӣ коҳиш ёфта, нисбат ба охири соли 2016 бошад, қарзҳои ғайриқарздор ба 2,2 млрд сомонӣ кам шуданд ва дар натиҷа нишондиҳандаи пушонидани фонд аз рӯйи қарзҳои ғайриқарздор 90,2% мебошад, ки иқдоми мазкур барои коҳиш додани сатҳи хавфҳои қарзӣ дар низоми бонкӣ пешбинӣ гардидааст.

Фонди пушонидани талафоти имконпазир аз 58,5%-и соли 2015 ба 92,3% дар соли 2019 баробар гарид, ки дар муқоиса ба соли 2015 33,8% афзоиш ёфтааст. Қарзҳои ғайриқарздор бошад, дар муқоиса ба соли 2015 1,6% афзоиш ёфтааст ва қарзҳои ғайриқарздор ҳолис бошад, дар муқоиса ба соли 2015 10,3% коҳиш ёфтааст. Ҷиҳати бартараф кардани мушкilotи низоми қарзӣ фонди пушонидани талафоти имконпазир зиёд карда шудааст.

Фонди пушонидани талафоти имконпазир аз рӯйи дороиҳо - маблағест, ки ҳамчун фонди умумӣ ва ё фонди махсус барои пушонидани талафоти имконпазир аз рӯйи қарзҳо, коғазҳои қиматнок, гаравҳои гирифташуда барои бозфуруш ва дигар дороиҳо мувофиқи талаботи Дастурамали мазкур, дигар

санадҳои меъёрии ҳукукии дахлдори Бонки миллии Тоҷикистон ва стандартҳои байналмилалӣ хисоботи молиявӣ пешбинӣ карда шудааст.⁵³

Қарзи ғайрифъол – қарзе, ки маблағи асосӣ ва фоизҳои он тибқи талаботи шартнома пардохт карда намешавад ва ба яке аз гуруҳҳои қарзҳои ғайриқолабӣ, шубҳанок ва безътимод дохил мешавад. Барои паст кардани шиддати хавфи қарзҳо аз тарафи ҳар як ташкилоти қарзӣ захира барои хавфи қарзҳо ташкил мегардад, ки он барои пушонидани талафот истифода мегардад.

Захираи хавфҳои қарзӣ – маблағ, ки барои пушонидани талафоти эҳтимоли аз рӯйи хавфҳои қарзии мувофиқи талаботи меъёрии аз ҷониби Бонки миллии Тоҷикистон муқарраршаванда муайян гардида, илова бар Фонди пушонидани талафоти имконтазир аз рӯйи дороиҳо пешбинӣ карда шудааст;

Ташкилотҳои қарзӣ бояд тамоми қарзхоро ба 5 гуруҳ тибқи талаботи зерин тасниф намоянд:

а) ба гуруҳи якум қарзҳои «қолабӣ» дохил мешаванд, агар:

– ҳолати молиявии муштарӣ хуб бошад;

– маблағи асосӣ ва фоизҳои қарз сари вақт тибқи шартномаи қарзӣ пардохт карда шаванд ва маблағҳои пардохтӣ батаъхирافتода мавҷуд набоянд;

– маблағҳои пардохтӣ тамдид ё таъдид нашуда бошанд.

Ҳолати молиявии муштарӣ метавонад хуб ҳисобида шавад, агар таҳлили ҳамаатарафаи ғайриқолабӣ, молиявӣ ва иқтисодии муштарӣ (инчунин, дигар маълумоти ба муштарӣ алоқаманд, аз ҷумла маълумот дар бораи муҳити беруна) тасдиқ намояд, ки қарзгир дорои ғайриқолабӣ устувор, нишондиҳандаи мусбати дороиҳои соф, сатҳи хуби даромаднокӣ ва қобили пардохт бошад. Муштарӣ бояд тамоилҳои манфӣ, аз ҷумла қохии назарраси ҳаҷми истеҳсолот, ки бо омилҳои мавсимӣ алоқаманд нест, пастшавии даромаднокӣ, афзониши назарраси ҳисобҳои барои гирифтани ва ё барои пардохт, инчунин дигар ҳодисаҳоро, ки эҳтимоли метавонанд ба устувории молиявии муштарӣ таъсири худро расонанд, надошта бошад.

Дар ҳолатҳои махсус, аз сабаби он, ки пардохти уҳдадорихо тахтӣ идораи қарзгир намебошад, ташкилоти қарзӣ метавонад таъхир ёфтани пардохти ҷунин қарзро ба муҳлати то 8 рӯз ба инобат гирад.

Фонд барои қарзҳои қолабӣ ҳамчун фонди умумӣ аз рӯйи бақияи қарз бо пули миллий ба андозаи на камтар аз 2% ва бо асъори хориҷӣ ба андозаи на камтар аз 3% ташкил карда мешавад.

б) ба гуруҳи дуюм қарзҳои «зери назорат» дохил мешаванд, агар:

– ҳолати молиявии муштарӣ қаноатбахш бошад;

– пардохти маблағи асосӣ ва ё фоизҳои қарз аз 8 то 30 рӯз ба таъхир афтада бошад;

– қарзҳо як бор аз рӯйи тартиби муқарраршуда таъдид карда шуда бошанд.

Ҳолати молиявии муштарӣ метавонад қаноатбахш ҳисобида шавад, агар таҳлили ҳамаатарафаи ғайриқолабӣ, молиявӣ ва иқтисодии муштарӣ (инчунин, дигар маълумоти ба муштарӣ алоқаманд) нишон диҳад, ки ҷой доштани ягон тамоқли манфӣ дар ғайриқолабӣ қарзгир ба ҳолати молиявии он бевосита таъдид намекунад ва дар ояндаи наздик (як сол ё аз он камтар) дар сурати наандешидани чораҳои дахлдор метавонад муштариро ба мушқилоти молиявӣ оварда расонад. Фонд барои қарзҳои зери назорат ҳамчун фонди умумӣ аз рӯйи бақияи қарз бо пули миллий ба андозаи на камтар аз 5% ва бо асъори хориҷӣ ба андозаи на камтар аз 10% ташкил карда мешавад.

Фонди умумӣ, ки барои қарзҳои қолабӣ ва зери назорат ташкил карда шудааст, то андозаи 1,25%-и дороиҳои бо назардошти хавф барқароршуда барои ҳисоб кардани меъёри қифоягии сармоя истифода бурла мешавад. Намуна онд ба тартиби ташкили фонди умумӣ ва ҳисоб кардани он хангоми ҳисобкунии меъёри қифоягии сармоя.

в) ба гуруҳи сеюм қарзҳои «ғайриқолабӣ» дохил мешаванд,

агар: – пардохти маблағи асосӣ ва ё фоизҳои қарз аз 30 то 90 рӯз ба таъхир афтада бошанд;

– қарз таъхирافتода набояд ё ба муҳлати аз 30 рӯз камтар батаъхирافتода бошад, вале ҳолати молиявии қарздор шубҳанок баҳогузори карда шавад.

Ҳолати молиявии муштарӣ дар сурати ҷой доштани таҳдидҳои бевосита ба пардохтпазирни он шубҳанок баҳогузори мешавад. Агар қарзгир ҷиҳати беҳтар намудани ҳолати молиявӣ ягон чора наандешад, ғайриқолабӣ қарзгир бо назардошти тамоқлиҳои манфӣ метавонад ба мушқилоти молиявӣ гирифторм шавад.

Фонд барои қарзҳои ғайриқолабӣ ҳамчун фонди махсус бо пули миллий ба андозаи на камтар аз 30% ва бо асъори хориҷӣ ба андозаи на камтар аз 40% барои қисми таъминбудаи қарз ва 100% барои қисми таъминнабудаи қарз ташкил карда мешавад.

г) ба гуруҳи чорум қарзҳои «шубҳанок» дохил мешаванд, агар:

– пардохти маблағи асосӣ ва ё фоизҳои қарз аз 90 то 180 рӯз ба таъхир афтада бошанд;

– қарз таъхирافتода набояд ё ба муҳлати аз 90 рӯз камтар батаъхирافتода бошад, вале ҳолати молиявии муштарӣ ғайриқаноатбахш

⁵³ Дастурамали №215 “Дар бораи тартиби ташкил ва истифодаи захира ва фонди пушонидани талафоти имконтазир аз рӯйи дороиҳо” Бо Қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон №558 “Г”, аз 3 июни соли 2016 тасдиқ шудааст.

баҳогозорӣ карда шавад. Ҳолати молиявии муштарӣ дар ҳолатҳои зерин ғайриқаноатбахш баҳогозорӣ мешавад:

- пардохтпазирии ноустувори муштарӣ;
- тамоюлҳои манфии ба ғайриқаноатбахш истеҳсоли-иктисодии муштарӣ таҳдидунонда (амалиётҳои зараровар, камшавии дороиҳои соф, коҳишёбии ҳаҷмин истеҳсолот ва афзоиши воқеии ҳисобҳои барои гирифтани ва ё барои пардохт).

Фонд барои қарзҳои шубҳанок ҳамчун фонди махсус бо пули миллиӣ ба андозани на камтар аз 75% ва бо асъори хориҷӣ ба андозани на камтар аз 85% барои қисми таъминбудаи қарз ва 100% барои қисми таъминнабудани қарз ташкил карда мешавад.

Ҷ) ба гуруҳи панҷум қарзҳои "беътимод" дохил мешаванд, агар:

- пардохти маблағи асосӣ ва (ё) фоизҳои қарз зиёда аз 180 рӯз ба таъхир афтода бошанд;
- қарз таъхирфтода набошад ё ба муҳлати аз 180 рӯз камтар батаъхирфтода бошад, вале ҳолати молиявии муштарӣ носолими баҳогозорӣ карда шавад. Ҳолати молиявии муштарӣ дар мавриди зерин носолими баҳо дода мешавад, агар:

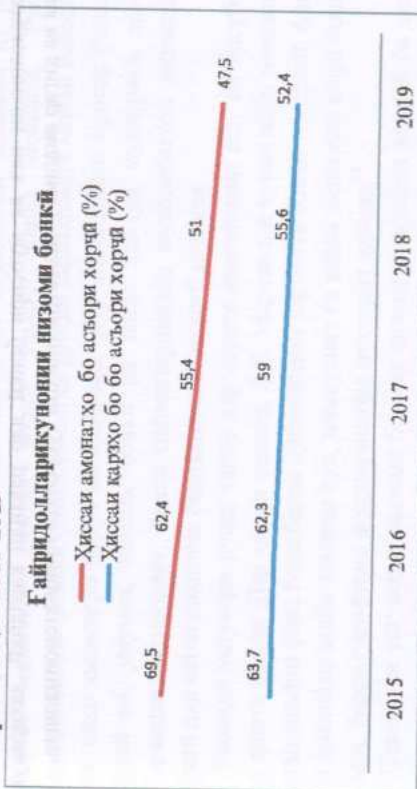
- муштарӣ доимо дар ҳолати ноговори молиявӣ қарор дошта бошад ё тибқи қонунгузорӣ муфлис эълон шуда бошад; - таҳлили ғайриқаноатбахшӣ, молиявӣ ва иқтисодии муштарӣ (инчунин, дигар маълумоти ба қарзгир алоқаманд) нишон диҳад, ки дар ғайриқаноатбахшӣ муштарӣ тамоюлҳои манфии ҷой доранд, ки онҳо ба ҳолати ноговори доимии қарзгир ё муфлисшавӣ оварда мерасонанд. Ба тамоюлҳои манфии ба ғайриқаноатбахшӣ муштарӣ таҳдидунонда инҳо дохил мешаванд:

- ғайриқаноатбахшӣ зараровар;
- арзиши манфӣ ё камшавии назарраси дороиҳои соф;
- коҳишёбии назаррас дар истеҳсолот ва афзоиши назарраси ҳисобҳои барои гирифтани ё барои пардохт. Фонд барои қарзҳои беътимод ҳамчун фонди махсус ба андозани 100% аз рӯи бақияи қарз бо пули миллиӣ ва бо асъори хориҷӣ ташкил карда мешавад. Таҷриба ва таҳлилу нишондиҳандаҳои рушди низоми пулино қарзӣ дар сатҳи низоми бонкӣ собит намуданд, ки мушкilotи асосии коҳиш ёфтани сатҳи захираҳо ва афзоиши сатҳи хавфҳои низоми қарзӣ, пеш аз ҳама, ба камшавии асъори хориҷӣ ва баланд шудани қурби муқаррарии он мебошад.

Қараҳои ғайриқаноатбахшӣ низоми қарзӣ ва қабули амонату пасандозҳо мумкин аст ба қадри имкон ба мушкilotи ҷойдошта мусоидат намоёнд. Аз нуқтаи назари дигар ин маъно ба маротиб кам шудани захираҳои

қарзӣ ва пасандозӣ бо асъори хориҷа мебошад, ки дар диаграммаи 2.2.3. ҳамчун натиҷаи таҳлил ҷунун нишон дода шудааст.

Диаграммаи 2.2.3. - Ғайриқаноатбахшӣ низоми қарзҳои сандуки қарзҳои низоми бонкӣ барои солҳои 2015-2019

Сарчашма: Ҳиссаи муштарӣ дар асоси маълумоти Бюллетени омили бонкӣ. 2014, №12(233), 2018, №12 (281), 2020, №13 (305).

Дар низоми бонкдорӣ муосир ва бартараф кардани камбудҳои ҷойдошта масъалаи барқарорӣ хавфҳои барои қарзҳо бо асъори хориҷӣ аз 100% то 150% зиёд карда шуданд, лекин масъалаи ба маротиб коҳиш ёфтани ҳаҷми захираҳо бо асъори хориҷӣ на танҳо дар низоми бонкӣ, балки дар иқтисодиёти кишвар ҳатарнок мебошад. Аз муқоиса ва таҳлилии диаграммаи аён аст, ки яке аз манбаъҳои асосии захираҳои қарзҳои низоми бонкӣ ин амонату пасандозҳо мебошанд ва ҳиссаи амонатҳо бо асъори хориҷӣ соли 2015 69,5%-и ҳаҷми умумии қарзҳо ташкил мекард ва нишондиҳандаи мазкур дар соли 2019 ба 47,5% баробар гардид, ки дар муқоиса ба соли 2015 22% коҳиш ёфтааст.

Дар асоси таҳлилу дар самти масъалаи мазкур зарур аст, ки бо назардошти тамоми имкониятҳо ва нишондиҳандаҳои манфӣ ва мусбати рушди низоми бонкӣ дар самти солимгардонии фазои захираҳои ва бехатарии сафарбарсозии захираҳо ба қарз андешидани ҷораҳои зерин мувофиқи мақсад мебошад:

- бештар намудани ҳиссаи қарзҳои ба самтҳои афзалиятноки иқтисодӣ;
- дар асоси таъботи замони муосир ҷорӣ намудани механизмҳои нави идоракунӣ қарзҳои ғайриқаноатбахшӣ ва андешидани ҷораҳои пешакӣ;
- интиҳоби дурусти сарчашмаҳои сармоягузоришаванда ва манбаъҳои фондаовар;
- танзими низоми азнавбаҳоиди истифодаи қарз ва мақсаднокии он;

- тавассути дсронҳои дохилии ҷорӣ дар доираи имкониятҳо ташкили ширкати идоракунӣ дороиҳо, аз он ҷумла дорониҳои ғайрифазол;
- бо назардошти мушкилошти ҷойдошта дар сатҳи зарурӣ ҷорӣ намудани сиёсати ғайридолларикунонии низоми бонкӣ;
- бо назардошти рушди техникҳо технологияҳои муосир ҷорӣ намудани хизматрасониҳои нав ва муосири бонкӣ дар раванди қарзидхӣ, захиракунии танзим ва дигар амалиёти хизматрасониҳои хусусияти инноватсионидошта.

2.3. Таҳлили нишондиҳандаҳои алоҳидаи низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон на муаммоҳои он

Воқеияти устувории фаъолияти иқтисодиёти ҳар як давлати мустақил дар заминаи тамоми имконияту иқтидорҳои ҳамаш ба захираҳои молиявӣ эҳтиёҷ дорад, ки сарчашмаи асосии таъминоти ин норасониҳои молиявӣ аз рӯйи устувории молиявӣ низоми бонкӣ таъмин карда мешавад. Рушди нишондиҳандаҳои низоми бонкӣ ба ситҳи рушди иқтисодиёти миллӣ вобастагӣ дошта, онҳо яқдигарро пурра метардонанд. Дар иқтисодиёти муосир бонҳои тижоратӣ ва, умуман, низоми бонкӣ на танҳо ҳамчун муҳаррики асосии пешбарандаи иқтисодиёт, балки пайвасткунандаи муносибатҳои иқтисодии тижоратӣ дар сатҳи дохилию байналмилалӣ махсуб меёбанд.

Раванди устувори рушд танҳо дар сурате имконпазир аст, ки босуботи мӯҷуд дошта бошад. Дар ҳамин замина, А.Б. Мирсаидов чунин қайд менамояд, ки сатҳи меъёри фоиз бояд барои пушонидани хароҷоти бонки тижоратӣ, фоизи иҷрои амалиёти ҷалби захираи пул, маъмурият ва зиёни эҳтимолии кофӣ бошад, инчунин, барои гирифтани фоидаи мақбул мусондад намояд.⁵⁴

Тавассути устувории низоми бонкин кишвар ҳамгӯии хориҷӣ ба сатҳи устувории иқтисодиёти давлат баҳо дода, бо ин васила эътимоди сармоягузoron бештар ҷалб карда мешавад. Аз ин лиҳоз, дарёфти методҳои имконпазирӣ рушд ва баҳодиҳии низоми бонкӣ дар талқиқоти илмӣ мо яке аз ҷавҳарҳои асосии пешрафти кор ба ҳисоб меравад. Дар масъалаи мазкур низ тадқиқотчиён андешаву пешниҳодҳои мушаххасро баён кардаанд. Моҳияти низоми бонкӣ барои иқтисодиёт беандоза бузург мебошад. Беҳуда нест, ки низоми бонкиро ба рағҳои хунгузари иқтисодиёт ташбеҳ медиҳанд. Низоми бонкӣ соҳаҳои истеҳсолот, тақсимот ва истеъмолотро ба ҳам мепайвандад ва ҳамбастигии онҳоро бо пул таъмин менамояд.

Ба андешаи д.и.и., профессор Шариф Раҳимзода, ҳамон қадаре ки пояҳои низоми бонкӣ устувор бошанд, сатҳи некуаҳолии ҳар як шахрванд ва обрӯи нуфузи кишвар дар арсаи байналмилалӣ болотар меравад.⁵⁵

Дар шакли дигар, фаъолияти самараноки низоми бонкӣ яке аз омилҳои муҳими таъмини амнияти истиклолияти давлат мебошад. Низоми бонкӣ на танҳо фоидаи мачуи бонҳои гуногун аст, балки он, инчунин, воситаи муҳими идоракунӣ ва ташкили бонкдорно хизматрасонии иқтисодиёт мебошад. Бинобар ин, устувории он ё ба таъбири дигар, фаъолияти бозътимоди

⁵⁴ Мирсаидова, А.Б. Стратегическая модель ценообразования на основе витальной концепции в коммерческих банках / А.Б. Мирсаидова, П. Хафизова // Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия общественных наук. - 2013. - №4 (56). - С. 111-115.

⁵⁵ Шариф Раҳимзода. Муосироти пул ва қара. Китоби дарсӣ / Ш. Раҳимзода. - Душанбе: «ЭР-граф», 2018. - 434 с.

бонкҳо, гарави суботи иктисодӣ ва химояи манфиатҳои иктисодии аҳолиӣ мебошад. Таъмини суботи низоми бонкӣ ифодаи мантиқии коҳиш додани сатҳи хавфҳои мавҷуда ва ҳалли муаммоҳои ҷойдошта мебошад.

Суботи молиявӣ ҳолатест, ки дар он ҳамаи бахшҳои низоми молиявӣ (бозорҳои молиявӣ, ташкилотҳои молиявӣ ва сохтори молиявӣ) муътадил ва бе осебпазирӣ фаъолият намуда, дар муқобили таъсири хавфҳо ва шокҳои берунӣ сатҳи баланди истедағариро таъмин менамоянд. Суботи молиявӣ фаъолинокии бахшҳои низоми молиявӣ ва миёнаравии молиявии босамарро таъмин намуда, барои устувор гардидани рушди иктисодиёт мусоидат менамояд. Бинобар ин, дар тамоми кишварҳои ҷаҳон мақомотҳои ваколатдори соҳа барои нигоҳ доштани суботи молиявӣ саъю кӯшишҳои зиёд ба харҷ медиҳанд.

Дар сатҳи низоми бонкӣ ҷиҳати рушди устуворӣ ва суботи низоми бонкӣ, аз он ҷумла бонкҳои тичоратӣ бояд омилҳои зерин таъмин бошанд:

1. Кифоягии сатҳи сармоякунони (капитализатсия) бонкҳо. Маълум аст, ки қисме аз маблағҳои пулӣ дар бонкҳо буда аз соҳибони онҳост. Барои бозътимодии бонк зарур аст, ки ҳиссаи ин маблағҳо зиёдтар бошад. Масалан, таносуби қонунаи муайяншудаи ҳиссаҳои онҳо дар Штатҳои Муттаҳиди Амрико Британияи Кабир - 1:20, Люксембург - 1:33, Швейтсария - 1:8,2, Федератсияи Россия - 1:15 ва Тоҷикистон - 1:8,3 мебошад. 1:20 маънои аз 20 як ҳиссаи маблағҳои дар бонкбуда мансуб ба соҳибони он буданро дорад. Ин яке аз роҳҳои баланд бардоштани масъулияти сахмдорон барои фаъолияти самаранокӣ бонк мебошад;

2. Мавҷудияти бозори захираҳои дохилӣ. Бозори захираҳои дохилии пулӣ (пулҳои муваккатан озоди мардуми қорхонаҳо) имкон медиҳад, ки бонкҳо онҳоро ба сифати пасандозу амонатҳо ҷалб карда, барои қарзҳои ба иктисодиёт истифода кунанд;

3. Истифодаи ҳиссаи бештари қарзҳо барои рушди иктисодиёти воқеӣ. Рушди иктисодиёти воқеӣ бо ҳиссаи зиёди арзиши иловашуда дар маҳсулоти соҳаҳои он ба некуаҳволии мардум мусоидат мекунад;

4. Вобастагии вазъи бонкҳо ба вазъи молиявии миқозон. Мушқилиҳои иктисодии миқозон метавонад бонси сари вақт барнагаштани қарзҳо ва камшавии талабот ба хизматрасониҳои бонкӣ гардад, бинобар ин, бонкҳо ҳавасманданд, ки вазъи молиявии қорхонаҳои аҳоли ҳамеша хуб бошад;

5. Самаранокӣ низоми назорати бонкӣ. Давлат бо роҳи назорати фаъолияти бонкҳо бояд ба вайронкунии талаботи қонун ва санадҳои меъёрӣ, пешниҳоди ҳисоботи нодуруст ва гузаронидани амалиёти ғайриқонунӣ аз ҷониби бонкҳо роҳ надихад;

6. Мавҷудияти низоми ҳатмии сугуртакунии пасандозҳо. Он метавонад бонси болоравии боварии мардум ба бонкҳо, зиёдшавии боварии мардум ба

қимматрасониҳои бонкӣ, зиёдшавии пасандозҳо ва ҷалби сармоя аз хориҷи кишвар гардад;

7. Низоми идоракунии бонкҳо. Идораи самаранокӣ захираҳои қарзӣ, кам кардани хавфи амлӣ, ташкили дурусти назорати дохилӣ, ки асоси бозътимодӣ ва устувории бонкҳост, аз сатҳи донишу малака ва қордонии роҳбарияти он вобаста аст;

8. Мавҷудияти низоми дурусти солимгардонии бонкҳо. Он имкон медиҳад, ки бонкҳои мушқилидошта харчи тезтар солим гарданд ё дар ҳолати набудани ҷунин имкон муфлис доништа шаванд.

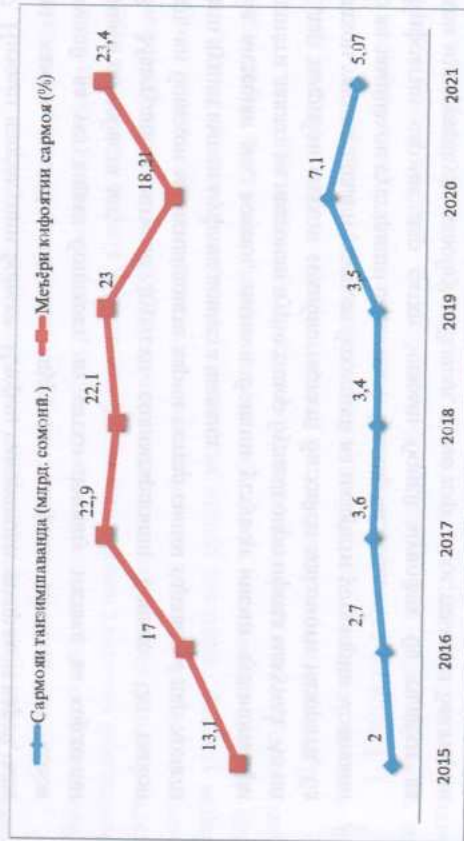
Ба андешаи мо, воқеан, низоми бонкии устувор қисми ҷудонапазирӣ иктисодиёти давлат на нишонаи пуриктидор будани онро ифода мекунад. Аз ин лиҳоз, дар таҷрибаи солҳои соҳибистиқлолӣ ба ҳайси мақомоти назоратӣ, ба мисъалаҳои тақмил додани усулҳои баҳодилӣ ва назорати устувории молиявии бонкҳо ва заминаҳои гузариши он диққати бештар медиҳад.

Кифоягии сармоя дар сатҳи низоми бонкӣ мувофиқ ба талабот ва меъёрҳои муқарраршуда ҷавобгӯ мебошад, аммо дар сатҳи таъмини бехатарии низоми қаноатмандкунанда нест.

Муҳимияти кифоягии сармоя, пеш аз ҳама, қобилиятнокии бонк аст, ки зарарҳоро пушонда ба муфлисшавӣ лучор намеояд. Масъалаи кифоягии сармояи бонкҳоро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯйи диаграммаи 2.3.1 мушоҳида кардан мумкин аст. Аз ин маъно омилҳои муайян кардан мумкин аст, ки ба қадом андза бонк аз сармоя таъмин аст.

Ҷӣ тавре ки қаблан зикр гардид, ба андешаи мо, омилҳои асосии рушди муваффақиятҳои низоми бонкӣ дар ҳама шароити доштани сармояи қофӣ ё кифоягии сармоя мебошад. Вобаста ба ин, аз нишондиҳандаҳои диаграммаи 2.3.1 бармеояд, ки новобаста аз таъсири омилҳои дохилию беруна ва андешидани як қатор чораҳои дахлдор дар соҳа, сармоякунонӣ ва барқароршавии қарзҳои ғайрифайол, ҳамзамон, баланд гардидани сатҳи хавфҳо, меъёри кифоягии сармоя баланд шуда истодааст. Меъёри кифоягии сармоя дар соли 2021 агар 12%-ро ташкил намуда бошад, ин нишондиҳанда аз меъёри муқарраршуда ба андозаи 11% зиёд мебошад. Меъёри кифоягии сармоя дар соли 2015 13,1%-ро ташкил менамуд, ки ин нишондиҳанда дар соли 2021 23,4%-ро ташкил намуд, ки дар муқоиса ба соли 2015 10,3% зиёд гардидааст (диаграммаи 2.3.1).

Диаграммаи 2.3.1. - Нишондиҳандаи меъёри кифоягии сармояи низоми бонкӣ дар солҳои 2015-2021

Сарчашма: Ҳисоби мушариф дар асоси маълумотҳои бюллетени омили бонкӣ. - 2014, №12(233); - 2018, №12 (231); - 2020, №13 (305).

Ҳамчунин, сармояи танзимшавандаи бонҳо дар муқоиса ба соли 2015 ба андозаи 3,07% зиёд гардидааст. Истиқлоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун пояи асосии раванди давлатдорӣ маҳсуб ёфта, дар он баробари ташкили сохторҳои муҳими иқтисодӣ, ташкили низоми муқаммалӣ бонкӣ яке аз палидаҳои муҳим дар таҳкими рушди афзалиятҳои иқтисодии мардум ва давлат нақши муҳимро бозид.

Тағйирёбии нишондиҳандаҳо ба хассосиятҳои дар иқтисодиёт бавучудоянда хос мебошад. Ҳамчунин, омилҳои зерин боис мегарданд, ки мусаттҳи фаъолияти низоми бонкиро ба ин омилҳо мутобик намоем:

1. Ҷаҳоншавии муносибатҳои байнибонкӣ ва васеъ шудани доираи фаъолияти он. Бояд аз ба эътидол омадани низоми иқтисодии давлат ва барқарор шудани муносибатҳои байнидавлатӣ тавсия ёфтани бозорҳои байнибонкӣ ва барқарор шудани муносибатҳои байнибонкӣ дар низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳаввулотӣ навро ба миён овард. Дар ин таҳаввулот як қатор бонҳо аз байн рафта, ба ҷойи онҳо бонҳои нав ба миён омад.

2. Ба муомилот баровардани пули миллӣ - сомонӣ ва дар заминаи он ташкил намудани захираҳои пули бонк.

3. Қабул намудани як қатор санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва дар доираи меъёрҳои он роҳандозӣ намудани амалиёт ва хизматрасониҳои муносири бонкӣ ва ташкил намудани низоми бонкии босубот ва устувор.

4. Компютеризатсия ва иттилоотонии низоми бонкдории кишвар дар заминаи рушди технологияҳои иттилоотӣ иртиботӣ бо усули афзоиш додани ҳаҷм ва доираи фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ.

5. Рушди амалиёт ва хизматрасонӣ, ки тавассути техникаву технологияҳои нав амалӣ мегарданд, зиёд гардида, қобилияти анҷоми саривактинӣ онҳоро дар назди бонҳо дучанд намуд.

6. Таъсири манфии бухрони молиявӣ ба рушди низоми бонкии кишвар ва иқтисодиёти мамлакат, ки боиси тағйир ёфтани авҷи умумии низоми бонкии кишвар гардид. Дар 2-3 соли охир тағйироте, ки дар низоми бонкии кишвар ба миён омад, боиси тағйирот дар сатҳи қонуғзории низоми бонкӣ ва тағйироти сохтори идоракунии низоми бонкӣ гардид.

Дар сатҳи иқтисодиёти доимотағйирёбанда ва зуд иваз шудани раванҷҳои ҷаҳоншавӣ зарур аст, ки методҳо ва моделҳои самараноки таҳлилий дарёфт карда шаванд. Вобаста ба ин, исботи усулҳо ва методологияҳои усулҳои баҳодихии устувории молиявии бонҳои тичоратӣ мақсади асосӣ ва аввалиндараҷа дар ин низоми мебошад. Дар низоми имрӯзаи бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон тағйироти зикршуда масъалаҳои зеринро ба миён овард:

- баландшавии сатҳи ҳафҳои амалиётӣ бонкӣ, ки боиси ба вучуд омадани ҳафҳои қарзӣ, қохил додани суботи молиявӣ ва низоми бонкӣ гардид;

- бошиқдат рушд кардани технологияҳои иттилоотӣ, ки боиси ба миён овардани методологияҳои стандартӣ ва истифодаи онҳо дар низоми компютерӣ барои арзёбии устувории молиявии бонк мебошанд;

- таҳлили маҷлӯй ва амикӣ бисёрҷониба дар самти устувории молиявӣ тавассути таъсиси мониторинг ва дурнамон баҳши солимгардонии молиявии бонкӣ;

- пайдоиши механизмҳои саривактӣ ва пайдарпайии низоми баҳодихӣ дар асоси баҳодихии бонҳои, ки тамоюли пастравии нишондиҳандаҳои молиявиро доро мебошанд;

- қорӣ намудани методологияи баҳодихии самарабахшии тадбирҳои назоратӣ барои бонҳои дучоршаванда.

Аз рӯйи таҷриба яке аз усулҳои мавҷудаи арзёбӣ ва методологияи баҳодихии устувории молиявии бонҳоро бо назардошти тамоюлҳои нав ба таври муфассал дида мебароем.

Дар таҷрибаи усулҳои арзёбӣ ва баҳодихӣ дар байни моделҳои маълумтарин ҳамчун модели шаффофи баҳодихии устувории молиявии бонҳо ин низоми баҳодихии амриқой CAMELS мебошад. Ин низоми аз соли 1979 инҷониб дар доираи таҳаввулотӣ баҳодихӣ вучуд дорад ва аз ҷониби се мақомоти назорати ИМА - Низоми захиравии федералӣ, Корпоратсияи федералии суғуртаи пасандозҳо истифода мешавад ва Controller Money -

хамчун низоми стандартикунонидашуда истифода мегардад. Низоми мазкур хамчун низоми стандартишуда дар ҷаҳон тағбиқ карда шуда, яке аз самараноктарин дар самти баҳодиҳии метёрӣ тағбиқ карда шудааст. Маҷмӯан, тавсифи умумии низоми CAMELS – ро ба таври зерин ҳамчун рамзкушо тафсир намунад мумкин аст:

C – кифоятии сармоя ё басандагии сармоя. Низоми мазкур чунин муайян менамояд, ки дар кадом сатҳ сармояи банк барои таъмини бехатарӣ ва ҳимояи манфиатҳои пасандозгуздорон ва қарзгирандагон истифода шуда метавонад ва оё арзиши он то кадом сатҳ кифоя аст;

A – сифати дорониҳо. Низоми зикргардида сатҳи даромаднокии молиявии дорониҳо бо назардошти таъсири вазъияти мураккаби қарзҳои мушкулситон арзёбӣ мекунад;

M – менеҷмент ё раванди идоракунӣ сифат. Низоми сифати идоракунӣ фаъолияти умумии банкиро дар асоси баҳодиҳӣ ба натиҷаҳои кори кормандон ва риояи метёрҳои қонунҳо ва дастуруламалҳо ҳамчун низоми қабулшудаи назорат муайян мекунад;

E – даромад ва фонди. Низоми самаранокии фаъолияти банкҳо баҳогузори намуда, муайян менамояд, ки барои рушди минбаъда ва фазои мусоиди фаъолияти банк фонди бадастовардашуда кофӣ хаст ё не;

L – пардохтпазирӣ ё қобили пардохт будан. Ин низоми муайян менамояд, ки оё банк дар шароити иҷрои саривактӣи уҳдадорихон худ пардохтпазирӣи кофӣ дорад ё не.

S – ҳассосият ба хавфҳои бозори қарзӣ: Низоми сатҳи таъсири хавфҳои бозори қарзӣ ба даромаднокӣ ва сармояи банк арзёбӣ менамояд.

Ҷиҳати фаҳмидан ва ба таври шаффоф баҳо додан аз тарафи мақомоти назоратӣ нисбати ташиклотҳои қарзӣ маҳлуд нестанд. Дар рафти тағтиш ва назорат тахлили омӯзиши маълумотҳои дохилибанкӣ гузаронида мешавад. Раванди тахлил бояд собит намояд, ки силсилаи тахлил дар кадом сатҳ аст ва тахлилгарон бо истифода аз низоми рейтингӣ ба ҷӣ тамаркуз мекунад. Дар марҳилаи аввал тавачҷуҳи нозирони банк ба сармоя ҳамчун пойи асосӣ ва бунёдии ҳар як банк равона шудааст.

Дар таҷрибаи низоми банкӣ ва ҷараёни додани натиҷа дар раванди баҳодиҳӣ перомуни кифоягии сармояи банк дар солҳои охир асосан аз рӯйи ду коэффитсиент ҳисоб карда шудааст:

- таносуби сармояи умумӣ дар ҳаҷми дорониҳо ва дигар нишондиҳандаҳои дар ҳисобҳои ғайритаъвозунии бо хавф баркашидашуда;

- таносуби сармояи асосӣ ва дорониҳои бо хавф баркашидашуда.

Дар таҷриба асосан сармояи умумӣ, асосӣ ва иловагӣ иборат мебошад. Ба сармояи асосӣ, аслан, саҳми пардохтшуда аз арзиши бозори саҳмиаҳо аз

фонди номиналӣ, тақсимнашуда, захираҳои умумӣ ва захираҳои, ки қонунӣ соҳа муқаррар намулдааст, дохил мешавад. Сармояи иловагӣ бошад, ҳаҷми захираҳои барои азнавбаҳодиҳии воситаҳои асосӣ, захираҳои барои талафоти имконпазир аз рӯйи қарзҳо ва намулҳои гуногуни воситаҳои қарзиро дар бар мегирад. Аммо, барои ба даст овардани усулҳои арзёбии сармояи банкӣ бояд икҷоя бо нишондиҳандаҳои сифати дорониҳо истифода мешаванд.

Дар маҷмӯъ, дорониҳои низоми банкӣ ва дар алоҳидагӣ дорониҳои банкҳо ба дорониҳои ғайримукаррарӣ, шубҳанок ва зараровар тақсим кардан мумкин аст. Дар ҳаҷин замина, таснифи умумии вазни киёӣ муайян карда мешавад, ки дар он метёрӣ хавфҳо ва захираҳои аз рӯйи дорониҳои ғайримукаррарӣ 20%, дорониҳои шубҳанок 50% ва дорониҳои зараровар 100% ҳамчун фонди талафоти имконпазир таснифшуда мебошанд. Таносуби таснифи умумии ҳиссаи сармояи умумӣ нишондиҳандаи асосие мебошад, ки тавассути он сифат муайян карда мешавад.⁵⁶

Аз рӯйи таҷриба, сифат ва сатҳи дорониҳо аз рӯйи панҷ навъи рейтинг баҳо додан мумкин аст:

- рейтинг 1 устувор. Чунин намуни дорониҳо хангоми арзёбӣ сатҳи хатарнокӣи онҳо дар маҷмӯи умумии хатарҳо то 5%-ро ташкил медиҳанд. Тағйироти ками метёрӣ дар ин нишондиҳанда хангоми таъсири равандҳои иқтисодӣ ба баҳши банкӣ қобилияти сатҳи нокифояи идоракунӣи самаранокӣ қарзҳо нишон додана мумкин аст;

- рейтинг 2 (қаноатбахш) сатҳи хавфҳои дорониҳо ва сармояи умумии банк мизони аз 5 то 15%-ро ташкил медиҳад;

- рейтинг 3 (шубҳанок) маҷмӯан таснифи сатҳи хавфи дорониҳо бо дарназардошти сармояи умумӣ аз 30% зиёд аст;

- рейтинг 4 хангоме таъин карда мешавад, ки ҳиссаи гуруҳбандии умумии хавфҳо дар сармояи умумӣ аз 30%, аммо аз 50% камтар аст;

- рейтинг 5 (ғайриқаноатбахш). Ҳамин тариқ, ҳиссаҳои дорониҳо дар он ҳолате баҳо дода мешавад, ки ҳиссаҳои таснифоти умумӣ дар сармояи умумӣ аз 50% зиёдтар аст. Пас аз додани ҳулоса онд ба сифати дорониҳо, нозирон ба баҳогузори сармоя бармегарданд.

Дар таҷрибаи банкдорӣ ва суботи устувори низоми банкӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон тахлил ва баҳодиҳӣ бо ду роҳ муайян ва арзёбӣ карда мешавад, ки ба метёрҳои низоми CAMELS мувофиқ мебошад:

- ҳиссаи дорониҳо дар ҳаҷми умумии дорониҳои ташиклотҳои қарзӣ (Н1);

⁵⁶ Портер Роберт С. Введение в регулирование, надзор и анализ банковской деятельности / С. Портер Роберт. - Вашингтон: Институт Экономического Развития. Мировой Банк, 1992. - 57 с.

- хиссаи уҳдадорихо дар ҳаҷми умумии уҳдадорихон ташкилотҳои қарзӣ (Н2);

Нишондиҳандаҳои меёри барои муайян намудани алоқамандӣ бо дигар ташкилотҳои қарзӣ ва ташкилотҳои молиявӣ чунин мебошад:

а) хиссаи маблағҳои ҷойгиршуда – хиссаи талаботи ташкилотӣ қарзӣ нисбат ба дигар ташкилотҳои қарзӣ ва ташкилотҳои молиявии ватанино хориҷӣ дар ҳаҷми умумии маблағҳое, ки дар ташкилотҳои қарзӣ ва ташкилотҳои молиявии ватанино хориҷӣ ҷойгир карда шудаанд. Инчунин, сармаюгузориҳо ва аз ҷониби ташкилотӣ қарзӣ харидорӣ шудани коғазҳои қиматноки дигар ташкилотҳои қарзӣ ва ташкилотҳои молиявии ватанино хориҷӣ бо уҳдадорини бозфурӯшӣ (РЕПО) (Н3);

б) хиссаи маблағҳои ҷалбшуда – хиссаи уҳдадорихон ташкилотӣ қарзӣ дар назди дигар ташкилотҳои қарзӣ ва ташкилотҳои молиявии ватанино хориҷӣ дар ҳаҷми умумии маблағҳое, ки аз ташкилотҳои қарзӣ ва ташкилотҳои молиявии ватанино хориҷӣ ҷалб карда шудаанд. Бар замми ин, маблағи умумии уҳдадорихо дар назди Бонки миллии Тоҷикистон, коғазҳои қиматноки аз ҷониби ташкилотӣ қарзӣ фурухташуда бо уҳдадорини бозхарида (РЕПО), коғазҳои қиматноки қарзини аз ҷониби ташкилотӣ қарзӣ баровардашуда (Н4);

в) хиссаи пасандозҳо – хиссаи маблағҳои дар ташкилотӣ қарзӣ дар асоси шартномаи пасандози (амонати) бонкӣ ё шартномаи суратҳисоби бонкӣ ҷойгиркардаи шахсони ҳуқуқӣ (ба истиснои ташкилотҳои қарзӣ) ва воқеӣ дар ҳаҷми умумии пасандозҳо (амонатҳо)-и шахсони ҳуқуқӣ (ба истиснои ташкилотҳои қарзӣ) ва воқеӣ, ки дар ташкилотҳои қарзӣ ҷойгир карда шудаанд (Н5).

Нишондиҳандаҳои меёри аз рӯи қобилияти яқдигаривазнамонии ташкилотҳои қарзӣ инҳо мебошанд:

а) хиссаи пардохтҳо – хиссаи ҳаҷми умумии пардохтҳои ташкилотӣ қарзӣ, аз ҷумла пардохтҳое, ки тавассути суратҳисобҳои муросилотии дар Бонки миллии Тоҷикистон кушодашуда (бо назардошти амалиётҳои дар бозори қортҳои пардохтӣ) ва зерсуратҳисобҳои мустиқими муросилотӣ амалӣ мегарданд, дар ҳаҷми умумии пардохтҳои ташкилотҳои қарзӣ (Н6);

б) хиссаи қарзҳо (маҷмӯӣ) – хиссаи сандуқи қарзини ташкилотӣ қарзӣ дар ҳаҷми умумии сандуқи қарзини ташкилотҳои қарзӣ (Н7)

Нишондиҳандаҳои меёри аз рӯи мураккабӣ дар гузаронидани амалиёти бонкӣ:

а) хиссаи доронҳои ғайритавозунии ташкилотӣ қарзӣ дар ҳаҷми умумии доронҳои ғайритавозунии ташкилотҳои қарзӣ (Н8);

б) хиссаи уҳдадорихон ғайритавозунии ташкилотӣ қарзӣ дар ҳаҷми умумии уҳдадорихон ғайритавозунии ташкилотҳои қарзӣ (Н9).

Дар низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон меёриҳои мутобикати устувории низоми бонкиро аз рӯи нишондиҳандаҳои ҷадвали 2.3.1 баҳо медиҳанд, ки дар шакли зерин инъикос гардидааст.

Ҷадвали тасдиқгардидаи Бонки миллии Тоҷикистон нишон медиҳад, ки ҳаҷми аксари бонхонии тиҷоратӣ аз рӯи талаботи ҷадвали мазкур, ки аз рӯи таҳлили функционалӣ арзёбӣ гардидааст, ба талабот ҷавобгӯ мебошад.

Ҷадвали 2.3.1. - Нишондиҳандаҳои стандартҳои меёриҳои ташкилотҳои қарзини Ҷумҳурии Тоҷикистон

Ҳуҷусиятҳо	Вазни ҳуҷусиятҳо	Нишондиҳандаҳои меёри (Нi)	Вазни нишондиҳанда (Вi)
Алдозаи ташкилотӣ қарзӣ	40%	Доронҳо	20%
Алоқамандӣ бо дигар ташкилотҳои қарзӣ ва ташкилотҳои молиявӣ	30%	Уҳдадорихо	20%
		Маблағҳои ҷойгиршуда	10%
		Маблағҳои ҷалбшуда	10%
Қобилияти яқдигаривазнамонии ташкилотӣ қарзӣ	20%	Пасандозҳо	10%
		Пардохтҳо	10%
Мураккабӣ дар гузаронидани амалиёти бонкӣ	10%	Қарзҳо	10%
		Доронҳои ғайритавозуни	5%
		Уҳдадорихон ғайритавозуни	5%

Сарчашма: Сономаи расмии Бонки миллии Тоҷикистон <https://www.nbt.tj/>

Меёриҳои пешбинигардидаи ин ҷадвал ба бандҳои алоҳидаи низоми CAMELS, ки ҳамчун усули стандартизатсияшудаи баҳогузори бонхонӣ мебошад, мувофиқат мекунад ва меёриҳои барои ҳар як нишондиҳандаи пешбинигардида самти амалиёт ва идоракунии доронҳои бонкиро барои бехтар кардани усулҳои арзёбии баҳогузори инъикос менамояд.

Дар низоми бонкӣ баҳодиҳии маҷмӯи дараҷаи муҳолиаи заруриро аз ҷониби мақомоти танзимкунаанда нисбат ба бонк анҷом медиҳад ва, дар баробари ин, ҳар як ташкилотӣ қарзӣ низ атрофи ин масъала аҳамияти ҷиддӣ медиҳад. Новобаста аз мушкилоти қарзӣ ҷойдошта ва таҳлили баҳодиҳии рушди нишондиҳандаҳои, низоми бонкӣ дар давоми 1-2 соли охир мусбат арзёбӣ гардида, нишондиҳандаҳои аз меёриҳои муқаррарнамудаи бонхонии низоми, ки алдозаи доронӣ ва уҳдадорини онҳо 20 дар 20 муқаррар шудааст, зиёд мебошад.

Ғайр аз ин, яке аз имкониятҳои асосии суботи молиявии низоми бонкии кишвар ин амонату пасандозҳо ва раванди қарзҳои мебошад, ки меёриҳои муқарраршуда, дар маҷмӯ, нишондиҳандаи меёри 10 ба 10-ро ташкил медиҳанд. Ин нишондиҳандаҳои низ дар қисмати бештари низоми бонкии

кишвар тамоюли зиёдшави доранд. Воқеияти афзоиш ва тағйирёбии як қисми нишондиҳандаҳои асосии низоми бонкиро аз ҷадвали 2.3.2 мушоҳида кардан мумкин аст.

Ҷадвали 2.3.2. - Нишондиҳандаҳои метёрии дорониҳо ва имкониятҳои низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2012-2021

Солҳо	Дорониҳои низоми бонкӣ	Уҳдадорони низоми бонкӣ	Амонатҳои низоми бонкӣ	Қарзҳои низоми бонкӣ
2012	10529,7	8231,8	4926,3	4926,2
2013	14732,2 ± 16,3%	10541,1 ± 14,7%	504,7 ± 11,4%	585,7 ± 13,5%
	12349,3	9744,8	5320	6511,6
2014	18143 ± 17,2%	1513 ± 18,4%	393,3 ± 8,0%	1585,4 ± 32,2%
	14854,1	12507,8	6691,5	8421,4
2015	2014,9 ± 15,7%	2320 ± 22,8%	1099,8 ± 19,7%	1446,4 ± 20,7%
	18639,5	16222,3	8614,0	9571,3
2016	3875,4 ± 25,5%	3714,5 ± 29,7%	1922,5 ± 28,7%	1149,9 ± 13,7%
	21187	15690,1	9244	8000,5
2017	2547,6 ± 13,7%	532,2 ± 3,3%	630 ± 7,3%	1570,8 ± 16,4%
	20932,2	15207,7	9283,4	8507,3
2018	254,8 ± 1,2%	481,3 ± 3,1%	39,4 ± 0,4%	1315,8 ± 13,4%
	21201,0	15287,3	9723,8	8677,2
2019	268,8 ± 1,3%	79,6 ± 0,5%	404,4 ± 4,7%	169,9 ± 2,0%
	21975,8	15749,3	9742,2	9703,2
2020	774,8 ± 3,7%	462 ± 3%	18,4 ± 0,2%	1050,7 ± 12,1%
	26307,4	19131,7	11414,2	10882,5
2021	4335,3 ± 10%	3386,8 ± 21,5%	1672,0 ± 17,2%	1792,7 ± 9,4%
	22414,7	17339,0	10159,3	11970,4 ± 9,4%
	- 3 892,7 ± 14,8%	- 1 792,7 ± 9,4%	- 1 254,9 ± 11%	1 087,8 ± 10%

Сарчашма: Ҳисоби муаллиф дар асоси маълумотҳои бюллетени омили бонкӣ. - 2014, №12(233); - 2018, №12 (281); - 2020, №13 (305).

Эзоҳ. Ишораи ранги сабз маънои муаммодор будани нишондиҳандаҳоро инъикос менамояд.

Дар сатҳи низоми бонкӣ мувозинати таносуби дорониҳо, уҳдадорониҳо, пасандозҳо ва қарзҳои додшуда яке аз маҳакҳои асосии тамоми бонхҳо ва ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ маҳсуб мебард. Аз таҳлили маълумотҳои ҷадвали 2.3.2 маълум мегардад, ки нишондиҳандаҳои умумии низоми бонкии кишвар дар давраи дуҷуми бухрони молиявии ҷаҳонӣ дар аксар маврид тамоили мусбат доранд. Лекин нишондиҳандаи сатҳи афзоиши бонхҳо барои рушди бомароми иқтисодиёти кишвар ва васеъ шудани манбаъҳои молиявӣ қаноатмандкунанда нест.

Гарчанде ки ҳама вақт дорониҳои низоми бонкӣ аз уҳдадорониҳои он зиёд мебошад, дар муқоиса бо метёриҳои муқаррарнамуаи ҷадвали 2.3.2 дорониҳои

низоми бонкӣ дар соли 2012 нисбат ба уҳдадорониҳо ба маблағи 2297,9 миллиард сомонӣ ё 21,8% зиёд мебошанд.

Дар ҳамин сол қарзҳои додшуда ва пасандозҳои ҷалбгардида вазни якхела дошта, маблағи 4926,2 миллиард сомониро ташкил медиҳанд. Дар соли 2016 бошад, дорониҳои низоми бонкӣ маблағи 21187 миллиард сомониро ташкил медиҳанд, ки нисбат ба уҳдадорониҳо ба маблағи 5577,9 миллиард сомонӣ ё 26,3% зиёд мебошад. Дар соли зикргардида, бо сабаби коста шудани қобилияти пардохтпазирии як қатор бонхҳои тижоратӣ ва барҳам хӯрдани қисме аз ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ, раванди қарздиҳӣ дар низоми бонкӣ то як андоза тамоили манфиро қасб намул, ки дар ҳамин давра бақияи сандуқи қарзини ҳолис бо назардошти тарҳи фонди пушонидани талафоти имконпазир ба 6707,4 млн сомонӣ баробар мебошад.

Дар ҳамин сол қарзҳои ғайрифатоӣ 3046,6 млн сомонӣ ё 35,8%-и сандуқи қарзии низоми бонкиро ташкил дод, ки нисбат ба охири соли 2016 ба маблағи 4603,1 млн сомонӣ ё 46,9%-и сандуқи қарзӣ дар намуни асли ба 1556,5 млн сомонӣ кам шуда, вазни қиёсии онҳо дар сандуқи қарзии маҷмӯӣ ба андозаи 11 банди фонзӣ кам шудаанд. Дар ҳамин сана қарзҳои ғайрифатоӣ зиёда аз 30 рӯз ба таъхир афтада, 2559,0 млн сомонӣ ё 26,4%-и сандуқи қарзиро ташкил доданд, ки нисбат ба ҳамин давраи соли 2018, вазни қиёсии онҳо дар сандуқи қарзии маҷмӯӣ ба андозаи 4,1 банди фонзӣ кам шудааст.

Бо назардошти андешидани ҷораҳои зарурии ин тамоюл дар соли 2019 хусусияти мусбатро қасб намул, аз рӯи қарзҳои ғайрифатоӣ ба маблағи 2394,8 млн сомонӣ фонди талафоти имконпазир ташкил карда шудааст, ки ба 93,6%-и қарзҳои мазкур баробар буда, ин нишондиҳанда нисбат ба ҳамин давраи соли гузашта ба 0,1 банди фонзӣ зиёд гаштааст. Ҳамзамон, нишондиҳандаҳои низоми бонкӣ дар соли 2021 ва дорониҳои низоми бонкӣ дар муқоиса ба соли 2021 - 3892,7 ё 14,8%, уҳдадорониҳои низоми бонкӣ - 1792,7 ё 9,4%, амонатҳои низоми бонкӣ, ки сарчашмаи захираҳои қарзӣ мебошанд, ба миқдори - 1254,9 ё 11% коҳиш ёфтаанд.

Бо дарназардошти муаммоҳои ҷойдошта ва таҳлилҳои амиқи нишондиҳандаҳои дар ҷадвалҳо овардашуда, бояд масъалаҳои зерин ба инобат гирифта шаванд:

- коҳиш додани сатҳи амалиёте, ки дорони хавфи зиёд мебошанд;
- танзими дурусти раванди идоракунии дорониҳо ва сафарбарсозии онҳо ба самтҳои афзалиятнок;
- дастгирии самтҳои афзалиятноки иқтисодӣ, махсусан, бахши воқеии истеҳсолот;
- баровардани ҳулосаҳои дақиқ дар бораи пардохтпазирии қарзгиранда, ки тахти як гарав қарз мегирад;

- пешгӯйии вазъияти воқеии нишондиҳандаҳои бонкӣ барои давраҳои оянда ва пешбинии стратегияи бонкӣ.

Ба ақидаи мо, низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯйи гуруҳбандии рейтингӣ ба талаботи зинаи дуюми низоми рейтингӣ (каноатбахш) шомил мебошад. Дар ҳамин замина, омилҳои муайянкунандаи эътимоднокии устувории низоми бонкӣ дар шароити мурракабӣ иқтисодӣ инҳо мебошанд:

- таркиби ҷараёни ташкили амалиёти саривақтӣ, бо назардошти қонеъ гардонидани талаботи нақдӣ мизочон, инчунин, эътимоднокии иттилоот ва дастрасии саривақтии он. Пеш аз ҳама, ин ҳолат ба он вобаста аст, ки дар доираи стандартҳои замонавии санҷидашудаи бахисобгирини муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ, инчунин, ғайриқонунии аудитори, ки ҷараёни пайдарпайии амалиёт ва хизматрасонии бонкиро дуруст баҳо дода тавонад.

- мавҷудияти низомиҳои стандарткунандашудаи таҳлили фосилавӣ ва баҳодихии ҳолати молиявии бонкҳо, ки имкон медиҳанд ба таъминии раванҷҳои муҳимтарини ба он таъсиркунанда дохил карда шавад, яъне аниқ муайян кардани раванҷи таҳлил; гуруҳбандии бонкҳо аз рӯйи иқтидор ва сифати хизматрасонӣ; истифодаи усулҳои гуногуни арзёбии сатҳи меъёрҳо, таҳлили силсилаи нишондиҳандаҳо ва тамоюлҳо, муқоисаи нишондиҳандаҳо дар гуруҳи яхшалаи бонкҳо ва ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ; таҳлили муфассал оид ба мониторинги вазъии молиявии низоми бонкӣ ва ғайра.

- сатҳи баланди касбияти таҳлилгарон ва қарбдорони ташкилоти қарзӣ ҳамаҷун шартҳои зарурӣ барои шарҳи дурусти раванҷҳо, паёмдҳо, фишорҳо ва ҳолатҳои баромадан аз бӯҳрон. Мавҷудияти таҷрибаи қарзӣ дар гузаронидани қарзҳои таҳлилий бо муқоисаи нишондиҳандаҳои солҳои қаблӣ дар сатҳи микро ва макро.

Муқтакилияти таъиноти рейтингӣ аз ҷониби ҳудуди ташкилоти қарзӣ дар мувофиқа бо Бонки миллии Тоҷикистон, тақвияти ҳамкории бонкҳои молиявӣ, ки эътимоди муштариёро таъмин карда, эътибори минбаъдаи онҳоро ба тадқиқот ва ҳуҷҷаҳои онҳо афзоиш бояд диҳад.

БОБИ 3.

РОҲҲОИ ҲАЛЛИ МУШКИЛОТИ НИЗОМИ БОНКӢ

3.1. Баҳодихии низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити номуваззинатии иқтисодӣ

Низоми бонкӣ ҳамаҷун институти мустақил ва мохиятан муҳим дар сатҳи иқтисодӣ ҳар як давлат эътироф карда мешавад. Зеро нишондиҳандаҳои ин низоми дар баҳодихии рушди иқтисодӣ миллии тамоми давлатҳо саҳми назаррас дошта, як қисмати таркибии нишондиҳандаҳои макроиктисодӣ, аз он ҷумла ММД ва МММ-и онро инъикос менамояд. Дар рафти баҳодихии рушди иқтисодӣ миллии ҳиссаи доронҳои низоми бонкӣ низ баҳогузори карда мешаванд ва аз рӯйи он ба сатҳи рушди устувории иқтисодӣ баҳои мубоғ дода мешавад. Низоми бонкӣ яке аз элементҳои асосии низоми иқтисодии давлат ба ҳисоб рафта, тавассути ин низоми як қатор масъалаҳои муҳими молиявӣ қарзӣ ва, дар низоми, рушди иқтисодӣ таъмин карда мешавад.

Дар шароити имрӯза устувории низоми бонкӣ аз баҳодихии дурусти он вобастагии зиёд дошта, ба ин масъала аҳамияти аввалиндаража дода мешавад. Вобаста ба ин, гуфтан зарур аст, ки дар ҳама шароити осебпазирии низоми бонкиро масъалаҳои муҳимтарини сатҳи микро ва макроиктисодӣ дар бар гирифта, тавассути тағйир ёфтани ин нишондиҳандаҳо сатҳи низоми бонкӣ низ тағйир меёбад ва дар ҳолатҳои бӯҳронӣ осебпазирии низоми бонкӣ бештар ба назар мерасад. Таҷрибаи ташкили низоми молиявӣ бонкӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон собит намуд, ки кишвар баъди истиқлолияти қомил ба даст овардан ду марҳалаи ҳассосро аз сар гузаронида:

- марҳалаи якум, баъд аз соли 1991 то соли 1998;

- марҳалаи дуҷум, аз соли 2014 то ин замони ҳаҷр бар мегирад.

Дар ин марҳалаҳо, махсусан баъд аз соли 2014, зоҳиршавии осебпазирии низоми молиявӣ бонкӣ дар байни қомеа аён гардида, як қатор мушкилоҳоро ба вуҷуд овард. Дар ин марҳала қисми зиёди ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ ва як қисм бонкҳои тиҷоратӣ аз байн рафтанд. Вобаста ба ин масъала Бонки миллии Тоҷикистон барои ҳалли мушкилоти мавҷуда сиёсати макропруденсалиро пеш гирифт, то ба ин васила дар мамлакат мушкилоти мавҷуда дар низоми молиявӣ хотима ёбад. Сиёсати макропруденсалий – маҷмуи қарорҳои эҳтиётӣ мебошад, ки барои қарз додани ҳавфҳои низоми молиявӣ равона шудааст. Вобаста ба ин, сиёсати макропруденсалий бо роҳи назорат бурдан, баҳодихӣ ва қарз додани ҳавфҳои низоми, қарздор намулдани устувории молиявӣ ва, инчунин, баланд бардоштани нақшаи муҳими баҳши молиявӣ дар рушди иқтисодӣ кишвар, ҳамаҷун таъминкунандаи суботи молиявӣ ба ҳисоб меравад.

Мақсади асосии сиёсати макропруденсиалӣ - ин мусоидат намудан чихати нигоҳ доштани суботи низоми молиявӣ, бо роҳи баланд бардоштани устувории молиявии бахшҳои он, аз ҷумла ғайрибанкии низоми банкии мебошад. Мақсадҳои фосилавии сиёсати макропруденсиалӣ барои ноил гардидан ба мақсадҳои асосӣ, таъмини шаффиёт дар раванди татбиқ ва коҳиш додани хавфҳои низоми истифодаи шуда, самтҳои зеринро дар бар мегирад:

- а) коҳиш додан ва пешгирӣ намудани афзоиши доронҳои бо назардошти хавф барқароршуда ва ҳолати ғайриқобили пардохт будан;
- б) коҳиш додан ва пешгирӣ намудани ҳолати ғайрипардохтназирӣ ва номувофиқатии муҳлатҳои миёни доронҳо ва уҳдадориро;
- в) коҳиш додан ва пешгирӣ намудани афзоиши ҳаҷми пасандозҳо ва қарзҳо бо аъёри хориҷӣ ва ҳаҷми қарзҳои таснифшуда;
- г) маҳдуд кардани роҳҳои мустақим ва ғайримустақими дучоршавии ҳолатҳои таҷаммуъ;
- д) вузъат додани шаффиёт ва эътимоднокии дар низоми банкии.

Мақсадҳои амалии самаранокии сиёсати макропруденсиалӣ ва асоснокии рушди иқтисод - ин интиҳоби фишангҳо бо роҳи механизми таъсири ниҳодҳои пешбаранда мебошад.

Барои ҳар як мақсади фосилавӣ зобаста ба шакли хавфи мавҷудбуда, бояд ҳадди ақал як фишанги макропруденсиалии мувофиқ интиҳоб карда шавад.

Чихати ноил гаштан ба мақсадҳои фосилавии сиёсати макропруденсиалӣ, Банкии миллии Тоҷикистон фишангҳоеро, ки аз ҷониби Кумитаи суботи молиявӣ ва ё аз ҷониби ташкилотҳои молиявии байнаҳмилалӣ (ХБА ва Банкии ҷаҳонӣ) тавсия мешаванд, инчунин, фишангҳоеро, ки дар асоси баҳодиҳии хавфҳои низоми молиявӣ таҳия мегарданд, истифодаи ҳамаҷумла қард.

Ҳамзамон, бо андешидани як қатор чораҳои зарурӣ чихати солимгардонии фазаи низоми молиявӣ бо шакли хавфи мавҷудбуда, бояд қатор сиёсатҳои нишондиҳандаҳои молиявӣ дар сатҳи зарурӣ рушд накарда, балки дар солҳои охир таъмини коҳишбери касб намудаанд. Таъмоли нишондиҳандаҳои низоми молиявӣ кишвар дар муқоиса ба рушди ММД коста буда, ҳиссаи он аз нуктаи назари рушд назаррас нест.

Таҳлилҳои низоми молиявӣ кишвар бозгӯи он ҳастанд, ки низоми молиявӣ кишвар дорон мушкулот буда, натиҷаи қамтағйири он бозгӯи муаммодор будани ин низоми мебошад. Барҳамхӯрии бесобиқаи банкҳо ва ташкилотҳои қарзӣ метавонад ба сатҳи устувории низоми банкии таъсири манфӣ расонад.

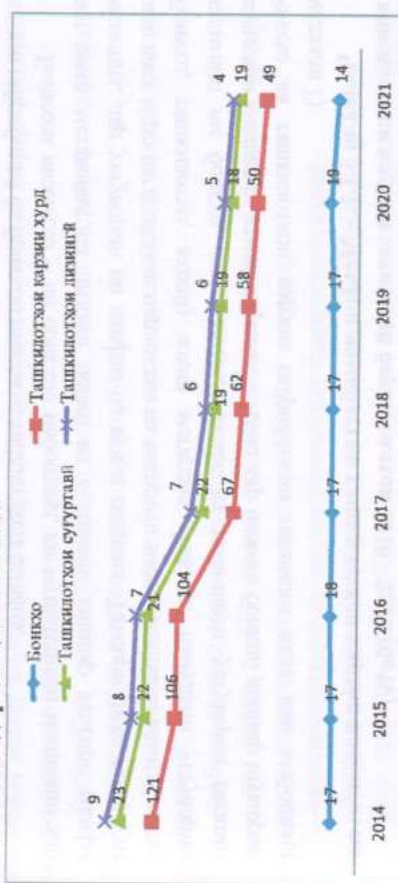
Агарчанде ки рушди нишондиҳандаҳои низоми банкии дар як ҳолати мувозинат қарор дошта бошанд ҳам, лекин бамаротиб аз низоми хориҷ шудани банкҳои тичоратӣ ва дигар ташкилотҳои қарзӣ метавонад як қатор монеаҳоро

эҷод намоёнд. Зеро аз таҷрибаи солҳои қабл маълум аст, ки дар шароити таъмини мувозинати низоми банкии то солҳои 2008 шумораи банкҳо ва ташкилотҳои қарзӣ ғайрибанкӣ дар ҳоли афзоиш буд.

Чихати рушди ҳаматарафаи соҳа ва, дар умум, рушди нишондиҳандаҳои низоми молиявӣ кишвар, гирифтани пеши роҳи таъмини коҳишбери ташкилотҳои қарзӣ бояд ҳадафи асосӣ бошад. Зобаста ба ин гуфтаҳо, таъмоли бамаротиб коҳиш ёфтани шумораи ташкилотҳои қарзӣ ва осебпазирии онҳоро дар диаграммаи 3.1.1.1 дидан мумкин аст.

Аз таҳлили маълумотҳои диаграммаи 3.1.1.1 маълум аст, ки суръати коҳишбери шумораи банкҳои тичоратӣ ва дигар ташкилотҳои қарзӣ ғайрибанкӣ, аз ҷумла: ташкилотҳои амонатии қарзӣ хурд, ташкилотҳои қарзӣ хурд ва фондҳои қарзӣ хурд дар ҳадди 59,6% коҳиш ёфтанд, ин нишонаи ғайрибанкии бесуботи ташкилотҳои қарзӣ ғайрибанкӣ ва таъсири бевоситаи омилҳои дохила ва беруна мебошад.

Диаграммаи 3.1.1. - Суръати тағйирёбии низоми банкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2014-2021

Сарчашма. Ҳисоби мушарраф дар асоси маълумотҳои расмӣ Банкии миллии Тоҷикистон <https://www.nbt.tj>

Агар шумораи ташкилотҳои қарзӣ ғайрибанкӣ дар соли 2014 121 ададро ташкил намуда бошанд, пас, ин нишондиҳанда дар соли 2021 ба 21 адад баробар гардидааст, ки мутаносибан ба соли 2014 72 адад ё 59,6% кам гардидааст. Шумораи банкҳои тичоратӣ низ дар ин муддати кӯтоҳ барҳам хӯрдаанд, ҳол он ки ба ҷойи онҳо банкҳои нав таъсис ёфтанд.

Ҳамчунин, таҳлилҳои нишон медиҳанд, ки агар шумораи банкҳои тичоратӣ дар соли 2014 17 ададро ташкил намуда бошанд, пас, ин нишондиҳанда дар соли 2021 14 ададро ташкил намудааст, ки дар муқоиса ба соли 2014 3 адад кам гардидааст. Бояд аз соли 2016 бо таъсири як қатор омилҳои дохила ва беруна,

инчунин, ба таври ихтиёри бонсҳои зерин барҳам дода шулаанд: ЧСК «Агроинвестбанк», ЧСК «Тоҷиксидиротбанк», ЧСП «БСТ ТИСТ Тоҷирумбанк», ЧСК «Фонбанк», ЧСП «Кафолатбанк», ЧСП «Бонки фаръи БМП Покистон дар Тоҷикистон». Аз ин лиҳоз, ҷиҳати фароҳам овардани шароити мусонд барои рушди шумораи бонсҳои тичоратӣ ва дигар ташкилотҳо андешидани чораҳои зерин мувофиқи мақсад мебошад:

- фароҳам овардани инфрасохтори рушд дар заминаи дастгирҳои безоситаи Бонки миллии Тоҷикистон;
- баланд намудани ҳаҷм ва сармояи оинномавӣ ҷиҳати таъсиси бонсҳои тичоратӣ ва дигар ташкилотҳои қарзини ғайрибонкӣ;
- ташкил намудани муҳити рақобат байни бонсҳои тичоратӣ ва дигар ташкилотҳои молиявӣ қарзини ғайрибонкӣ;
- додани иҷозатномаи амалиёти қарзӣ ба ташкилотҳои молиявӣ ва бемаҳлуд зиёд намудани шумораи ташкилотҳои молиявӣ қарзӣ дар бозори бонкӣ ба монанди ширкатҳои ломбардӣ, фьючерсӣ ва монанди инҳо;
- дар асоси андешидани чораҳои зарурӣ зиёда аз 50% бонку ташкилотҳои қарзини ғайрибонкӣ ба бонсҳои низомиро табдил дода шаванд.

Бонсҳои низомиро – ин бонсҳо мебошанд, ки мушкилиҳои молиявӣ ҳар яки онҳо метавонад ба низоми бонкӣ ва молиявӣ кишвар таъсири манфӣ расонида, дар устувории он хавфҳо ба вуҷуд оваранд. Таъсири онҳо тавассути сари вақт иҷро нагардидаи пардохтҳо ва хисороти зиёди молиявӣ контрагентҳо (бонсҳо, ташкилотҳо, аҳоли) зоҳир мегардад. Таъмин намудани устувории молиявӣ ин бонсҳо, дар маҷмӯъ, хиссае аз таъминоти устувории низоми молиявӣ кишвар ба ҳисоб меравад.⁵⁷ Ҳоло дар низоми бонкии кишвар шумораи бонсҳо ва ташкилотҳои қарзини ғайрибонкии низомиро хеле кам мебошанд (ҷадвали 1).

Ҷадвали 3.1.1.1. - Меъёри ҷамъбасти ташкилотҳои қарзини низомиро ва ташкилотҳои қарзини эҳтимоли барои солҳои 2019 - 2022 (бо%)

Номи ташкилотҳои қарзини низомиро	Солҳо				Тағйирёи нисбат ба соли 2019
	2019	2020	2021	2022	
БДА ҶТ «Амонатбанк»	30,64	31,13	30,53	24,64	-6%
ЧСК «Ориёнбанк»	21,71	20,54	21,43	20,06	-1,65%
ЧСК «Бонки Эсхата»	13,52	12,43	11,91	12,64	0,88%
Ташкилотҳои қарзини эҳтимоли					
ЧСП ТАҚХ «Имон Интернешнл»	7,30	7,22	6,42	5,07	-2,23%

⁵⁷ <https://www.nbt.tj>

Сарчашма: Ҳисоби муаллиф дар асоси маълумотҳои сомонии Бонки миллии Тоҷикистон <https://www.nbt.tj>

Таҳлили маълумотҳои мазкур нишон медиҳанд, ки ба санаи 22.07.2022 аз 63 бонку ташкилотҳои қарзини дар низоми бонкӣ амалкунанда, аз инҳо танҳо як бонки давлатии низомиро БДА ҶТ «Амонатбанк» ва ду бонки тичоратӣ ЧСК «Ориёнбанк», ЧСК «Бонки Эсхата» дар ин зина қарор доранд.

Ҳамчунин, дар асоси меъёриҳои баҳодиҳии бонсҳои низомиро ташкилотҳои қарзини ЧСП ТАҚХ «Имон Интернешнл» аз рӯйи меъёриҳои баҳодиҳӣ дар ин марҳала қарор дорад. Лекин таҳлилҳо нишон медиҳад, ки меъёри ҷамъбасти ин ташкилотҳои қарзини ғайрибонкӣ агар дар соли 2019 7,30%-ро ташкил намуна бошад, пас, ин нишондиҳанда дар соли 2022 5,07%-ро ташкил медиҳад, ки дар муқоиса ба соли 2019 ба андозаи – 2,23% коҳиш ёфтааст, ки ин таъсири имконияти ба ин зина гузаштани ташкилотҳои қарзиро мушкил мегардонад. Ҳол он ки барои ба ин низоми гузаштан меъёри мазкур бояд аз 8% зиёд бошад.

Аз таҳлилҳо бармеояд, ки бо сабаби муаммодор гардидани фаъолияти бонсҳо ва ташкилотҳои қарзӣ меъёри ҷамъбасти бонсҳои низомиро дар ҳоли коҳишёбӣ қарор дорад ва ин меъёр дар марҳалаи душвор қарор доштани низоми бонкиро нишон медиҳад.

Тағйирёи нишондиҳандаҳои манфии низоми бонкӣ ва шумораи бонсҳои тичоратӣ аз якҷанд омил вобаста мебошанд:

- таъсири давраи дуҷуми бухрони молиявӣ ҷаҳонӣ ба бахши низоми пулиро қарзӣ;
- якбора афзоиш ёфтани талабот ба пули нақд;
- дар ҳақда то 50% коҳиш ёфтани ҳаҷми маблағҳои интиқоли ва дар заминаи ин камшавии захираҳои нақд бонсҳои тичоратӣ;
- камшавии захираҳои асъори хориҷӣ дар ташкилотҳои қарзӣ;
- норасоии захираҳои кадрӣ дар аксар ташкилотҳои қарзӣ ва ғ.

Дар шароити нобаробар рушд қардани самтҳои гуногуни иқтисодӣ омилҳои самаранок, ки устувории низоми бонкӣ дар поёи онҳо асос мебошад, бояд ин зарурати рӯзфарзани талабот ба амалиёти хизматрасонии бонкӣ рӯяи як қатор қонуно коҳаҳо ва принсипҳои мавҷудии соҳа мебошад. Дар фаъолияти бонсҳои тичоратӣ ва ташкилотҳои қарзини ғайрибонкӣ маъсалаи истифодаи принсипҳои мушаххас ва самаранок яке аз маъсалаи асосӣ ба ҳисоб меравад. Таҷрибаи нишон медиҳад, ки ҳар як вазифа ё амалиёте, ки дар он принсипи вучуд надолшта бошад, дар амал тағтиқ шудани он вазифа аз имкон берун мегардад ва он метавонад бонкро дар оянда ба мушкilot рӯ ба рӯ намояд.

Бонсҳои тичоратӣ метавонанд тавассути истифодаи принсипҳои мушаххас ба фаъолият ва амалиёти худ бехудӣ бахшанд. Барои самаранок

фаъолият кардани бонкҳои тижоратӣ ва ҳалли мушкилоти ҷойдошта риоии принсипҳои зерин манфиатовар мебошад: фаъолияти худро аз ҳисоби сармои бегона ба роҳ мондан, дар доираи захираҳои мавҷудбуда фаъолият кардан, мустаклилати иқтисодӣ доштан, дар доираи манфиатҳои дутарафа ва бисёртарафа амал намудан.

Дар тамоми соҳаҳои фаъолият асоси муваффақиятҳои рушди онҳо ин ҳимояи манфиатҳои дутарафа ва бисёртарафа мебошад. Агар бонкҳои тижоратӣ дар бозори бонкӣ танҳо ба манфиати худ амал намоянд, онҳо наметавонанд фаъолияти худро дар як даврани тӯлонӣ пеш баранд.

Умуман, бонкҳои тижоратӣ бояд дар доираи манфиатҳои худ манфиати дигаронро низ ҳимоя намоянд ва ин масъала аз рушди бомароми низоми бонкӣ вобастагии зиёд дорад.

Ба самти рушди низоми бонкӣ як қатор омилҳои макрониктисодиву сиёсӣ таъсир мерасонанд, ки ба монанди:

- сатҳи рушди муносибатҳои иқтисодӣ ва таҳримҳои шарикони стратегии рушд;
- вайрон шудани муносибатҳои сиёсӣ ва ба вуҷуд омадани бухронҳои иқтисодиву молиявӣ;
- тағйир ёфтани таркиби истеҳсолот, кам гардидани талабот ба хизматрасониҳои бонкӣ;
- бамаротиб тағйир ёфтани қурби асъор ва зиёд шудани талабот ба асъори хориҷӣ ба таври маъсумӣ. Рушди низоми бонкӣ аз рушди бозорҳои миллӣ ва савдои байналхалқӣ низ вобаста мебошад.

Талабот ба хизматрасониҳои бонкӣ бо зиёдшавии истеҳсолот ва миқёси мубодила байни молистеҳсолкунандагон меафзояд. Тартиботи ҷамъиятиву иқтисодӣ ҳоҳ-ноҳоҳ хусусияти фаъолияти бонкиро фаро мегирад. Агар дар ҷамъият дар масъалаи ҷалби амонату пасандоз ҳавасмандӣ набояд, бонкҳо захираҳои озодро ҷамъоварӣ карда наметавонанд.

Ба рушди низоми бонкӣ, инчунин, пойи қонунгузории ҳар як давлат низ метавонад таъсири худро расонад. Қонун ба рушди низоми бонкӣ ҷиҳати низ вучуд овардани маҳдудиятҳо таъсир мерасонад. Дар баъзе давлатҳо ҳолатҳое мавҷуданд, ки мувофиқи қонун барои мусондаг намудани рушди ин ё он соҳаи хоҷагии халқ (саноат, савдо, нақлиёт ва ғ.) бонкҳои махсус ё соҳавӣ таъсис дода мешавад.

Ба рушди низоми бонкӣ, инчунин, стратегияҳои умумӣ ва фарогир оиди моҳият ва нақши бонк дар иқтисодиёт таъсир мерасонад. Дар низоми тақсимоӣ захираҳои бонк ба иқтисодиёт бонк ҷамчун апарати идоракунӣ ва сафарбарсозӣ эътироф карда мешавад. Ғайр аз ин, рушди низоми бонкӣ аз сиёсати ҷорӣ танзими иқтисодии давлат вобастагии зиёд дорад. Илова бар ин,

бонки марказӣ ҷамчун институти миллӣ метавонад, ки фаъолияти бонкҳои алоҳида ва низоми бонкиро дар умум ба танзим дарорад. Бонки марказӣ дар доираи сиёсати худ метавонад зиёд кардани захираҳои аз бонкҳои тижоратӣ талаб кунанд, ҷамчун кумак ба онҳоро тавассути қарзҳои кӯтоҳмуддат, ё ин ки инқозатномаҳои онҳоро барои гузаронидани амалиёти бонкӣ бозхонда гирад.

Омили дигари муайянкунандаи рушди низоми бонкӣ ин рақобатҳои байнибонкӣ мебошад. Мавҷудияти шумори зиёди бонк дар давлат, муҳитеро ғароҳам мекунад, ки дар он бонкҳо маҷбур мешаванд барои муштарӣ мубориза баранд, сифати хизматрасониҳо бех гардонанд ва ба бозор молҳои нави худро пешниҳод кунанд. Дар давлатҳои дорои иқтисодиёти бозорӣ рақобатҳои ба рушди низоми бонкӣ мусондаг мекунад.

Дар низоми молиявии давлат муносибатҳои пулиро қарзӣ қисми ҷудонашавандаи муносибатҳои иқтисодӣ буда, асоси фаъолияти иқтисодӣ ва рушди ин ташкилотҳои қарзиро дар бар мегирад. Ин аст, ки ташкили самаранокӯ дурусти ин муносибатҳо яке аз вазифаҳои асосии ташкилотҳои қарзӣ, аз он ҷумла бонкҳо тавассути низоми молиявӣ дар амал мебошад. Низоми молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар соли 2021, дар маҷмӯъ, 63 ташкилоти қарзгиро молиявӣ, 19 ташкилоти сугуртавӣ, 6 ташкилоти лизингӣ, 33 ташкилоти ломбардӣ, 2 биржаи фондӣ (Биржаи фондии Осиёи Марказӣ ва Биржаи фондии Осиё), Фонди дастгирии соҳибкории назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон (Фонди дастгирии соҳибкорӣ) ва Агентии сугуртаи иҷтимоӣ ва нафақаи назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон (АСИН) ташкил медиҳад, ки инҳо метавонанд дар бозори бонкӣ муҳити рақобатро ташкил намоянд.

Дар маҷмӯъ, масъалаи асосии рушди устувории низоми бонкӣ аз тағйиқи дурусти як қатор сиёсатҳои муваффақӣ рушди ин низоми мебошад, ки тавассути он бояд ҳама муаммоҳои ҷойдошта бояд ҳаллу фасл карда шаванд. Имрӯз бо дарназардошти рушди соҳа ва фарогирии он сиёсати макроредунсиали амал мекунад, ки тавассути он сатҳи ҳавфҳои низоми бонкӣ идора ва устувории низоми бонкӣ таъмин карда мешавад.

Дар сатҳи иқтисодиёти ҷаҳон сиёсати макроредунсиали тамоми низоми молиявиро маҷмӯан дар бар гирифта, салоҳият ва воситаҳои таъсиррасониро дар манбаъҳои ҳавф пешбинӣ мекунад. Назарияи танзими умумӣ дар соҳаи молия, ки ба таъмини субот равона шудааст, қуллан нави нест. Соли 1930, мутобиқи Конвенсияи Гаага, Бонки Ҳисоббарбарқунии Байналмилалӣ (BIS) таъсис дода шуд, ки он ҷамчун платформи асосӣ боқӣ мондааст, ҳамкории бонкҳои марказии миллӣ ва прототипи танзимгари фаръии бозори молиявӣ ҷаҳонӣ мебошад.

Асосҳои сиёсати макропруденсиалӣ ин механизм ва заминаи амалӣ намудани сиёсати макропруденсиалӣ, ки аз ҷониби Бонки миллии Тоҷикистон ҷиҳати коҳиш додани хавфҳои низоми бонкӣ ва мусоидат ба нигоҳдорӣ суботи молиявӣ анҷом дода мешавад, муайян менамояд. Самтҳои асосии сиёсати макропруденсиалро мақсадҳои асосӣ ва фосилавии он, фишангҳои сиёсати макропруденсиалӣ, нишондиҳандаҳои алоҳидаи хавфи низоми ва алоқамандӣ миёни онҳо таъкил медиҳанд.

Маводи мақбур аз шаш қисмат иборат буда, ду қисмати аввал муқаррароти умумӣ бо асосҳои ҳуқуқии амалкунанда ва шарҳи мафҳумҳои асосии дар матн истифодашавандаро дар бар мегиранд. Дар қисматҳои сеюм ва чорум бошад, ҳамчун бахшҳои асосии он оид ба шарҳи мақсадҳои фосилавӣ, фишангҳои сиёсати макропруденсиалӣ, шаклҳо ва истифодаи онҳо ҷиҳати ноил шудан ба мақсадҳои низоми сиёсати мақбур маълумот дода мешавад.

Қисмати панҷум раванди қабули қарори сиёсати макропруденсиалро аз рӯи иҷрои қадамҳо оид ба муайян намудани хавфҳои низоми, инчунин интиҳоб, тағйик ва баҳодиҳии фишангҳои сиёсати макропруденсиалро дар бар мегирад. Яке аз қисматҳои асосии сиёсати макропруденсиалӣ устувории низоми бонкиро таъмин менамояд, ки ин суботи молиявӣ мебошад.

Қомил будани суботи молиявӣ имконнопазир буда, дар амалия ҷаҳонӣ суботи идеали низоми молиявӣ вучуд надорад. Низоми молиявии ҳар як кишвар бо хусусиятҳои муайяни худ аз Асосҳои сиёсати макропруденсиалӣ Бонки миллии Тоҷикистон аз ҳамдигар фарқ мекунанд, вобаста ба ин, сиёсати макропруденсиалӣ бояд дар раванди тағйик ва истифодаи мақсадҳои фосилавӣ хавфҳои ҳоси кишварҳои алоҳида (шарикони иқтисодӣ)-ро ба инобат гирад.

Сиёсати макропруденсиалӣ – маҷмуи чораҳои эҳтиётӣ мебошад, ки барои коҳиш додани хавфҳои низоми молиявӣ равона шудаанд. Вобаста ба ин, сиёсати макропруденсиалӣ бо роҳи назорат бурдан, баҳодиҳӣ ва коҳиш додани хавфҳои низоми, пулзур намудани устувории молиявӣ ва, инчунин, баланд бардоштани нақши муҳими бахши молиявӣ дар рушди иқтисодиёти кишвар, ҳамчун таъминкунандаи суботи молиявӣ ба ҳисоб меравад.

Таъкилотҳои ғайримолиявӣ аз инҳо иборатанд: бахши давлатӣ, таъкилотҳои ғайритиҷоратӣ ва дигар таъкилотҳои ғайримолиявӣ. Мутобики барномаи Ҳазинаи байналмилалӣ аъсор ва Бонки ҷаҳонӣ оид ба Баҳодиҳии суботи низоми молиявӣ (FSSA - моҳи майи соли 2015), сохтори низоми молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшҳои зеринро дар бар мегирад: бонкҳо, таъкилотҳои қарзӣ ғайрибонкӣ, таъкилотҳои суғуртаӣ ва лизингӣ.

Хавфи низоми – ҷунин хавфҳо менаманд, ки ба низоми молиявии кишвар таҳдид намуда, дар ҳолати рӯй додани он қисми зиёди бахши молиявӣ ғайри қобили пардохт ва ё ғайрипардохтпазир мегардад. Ин хавф барои иҷро

гардиани вазифаҳои асосии низоми молиявӣ ва рушди бахши воқеии иқтисодиёт таъсири манфӣ мерасонад.

Хавфи низоми аз ду қисми асосӣ – даврӣ ва сохторӣ иборат мебошад ва ҳамаи онро назорати макропруденсиалӣ дар бар мегирад.

Назорати макропруденсиалӣ – ин танзим ва назорати фаъолияти таъкилотҳои қарзӣ дар алоҳидагӣ мебошад, ки бо мақсади нигоҳдорӣ устувории низоми бонкӣ ва ҳилмои манфиатҳои пасандоздорон ва қарздохон равона шудааст. Тибқи моддаи 42 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон”, Бонки миллии Тоҷикистон дорои ҳуқуқи истиқноии танзим ва назорати фаъолияти таъкилотҳои қарзӣ мебошад. Бонки миллии Тоҷикистон, тибқи меъёрҳои байналмилалӣ, амалияи пешқадам ва санадҳои меъёрии ҳуқуқии худ - меъёрҳои мақбул ва тартиби ҳисоби онҳоро барои таъкилотҳои қарзӣ муқаррар намуда, ҳангоми амалӣ намудани назорат онҳоро истифода мебарад.

Мақсади асосии сиёсати макропруденсиалӣ ин мусоидат намудан ҷиҳати нигоҳ доштани суботи низоми молиявӣ, бо роҳи баланд бардоштани устувории молиявии бахшҳои он, аз ҷумла фаъолияти низоми бонкӣ мебошад. Мақсадҳои фосилавии сиёсати макропруденсиалӣ барои ноил гардиан ба мақсадҳои асосӣ, таъмини шаффофият дар раванди тағйик ва коҳиш додани хавфҳои низоми истифода шуда, самтҳои зеринро дар бар мегиранд:

Асосҳои сиёсати макропруденсиалӣ Бонки миллии Тоҷикистон инҳоро дар бар мегирад:

1. Коҳиш додан ва пешгирӣ намудани афзоиши дороиҳои бонкӣ назардошти хавф барқароршуда ва ҳолати ғайриқобили пардохт будан;

2. Коҳиш додан ва пешгирӣ намудани ҳолати ғайрипардохтпазирӣ ва номувофиқати муҳлатҳои миёни дороиҳо ва уҳдалориҳо;

3. Коҳиш додан ва пешгирӣ намудани афзоиши ҳаҷми пасандозҳо ва қарзҳо бо аъсори хориҷӣ ва ҳаҷми қарзҳои таъсифшуда.

4. Мақбур қардани роҳҳои муқаррарӣ ва ғайримустақими дучоршавии ҳолатҳои таҷаммуъ.

Вусъат додани шаффофият ва эътимодноқӣ дар низоми бонкӣ. Мақсадҳои фосилавӣ самаранокӣ сиёсати макропруденсиалӣ ва асосҳои иқтисодии интиҳоби фишангҳо бо роҳи механизми таъсирпазирӣ онҳо таъмин менамоянд.

Барои ҳар як мақсади фосилавӣ вобаста ба шакли хавфи мавҷудбуда, бояд ҳалли ақал як фишанги макропруденсиалӣ мувофиқ интиҳоб карда шавад. Ҷиҳати ноил гаштан ба мақсадҳои асосии сиёсати макропруденсиалӣ, Бонки миллии Тоҷикистон фишангҳоеро, ки аз ҷониби Қумитаи суботи молиявӣ ва ё

аз ҷониби ташкилотҳои молиявии байналмилалӣ муайян шудаанд, истифода мебарад.

Гуфтан бамаврид аст, ки дар шароити номувозинунии иқтисодӣ ҷаҳон, аз он ҷумла таъсири як қатор омилҳои қурбӣ ва иқтисодӣ, ба низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор мушкилҳоро ба миён овард, ки ба ҷараёни устуворӣ ва пардохтназирӣ низоми бонкӣ таъсир расонид.

Дар ҳамин замина, зарур аст, ки ҷиҳати таъмини устувории низоми бонкии кишвар ва раҳони он аз ҳар гуна хатару таҳдидҳои иқтисодӣ ва ғайрииқтисодӣ пайваста ҷораҳои муассир андешида шавад. Барои гузӯр гардонидани сатҳи устувори низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон андешидани ҷораҳои зерин мувофиқи мақсад мебошад:

- таъбиқи меъёрҳои сиёсати макропредунсиалӣ дар низоми бонкӣ ва роҳҳои амалии самараноки он дар шароити таҳдиди хавфҳои молиявӣ ва ба ин низоом вобаста;

- вобаста ба таъриба дар амал ҷорӣ намудани идоракунии корпоративӣ ва дар заминаи ин ташкил намудани сохтори махсуси танзим ва идораи хавфҳо бо хулосабарории шӯрон назирон ва аудиторони дохилӣ;

- ҷорӣ намудани механизмҳои нави идоракунии қарзҳои ғайрифазол ва дар заминаи ин ташкил намудани механизмҳои имконпазирӣ захираҳои эҳтимоли ҷиҳати дар ҳолатҳои форсмажорӣ рӯйгуш намудани ин гуна қарзҳо;

- дар тамоми ташкилотҳои қарзӣ кушодани идораи (дороиҳои ғайрифазол) ва дарёфти механизмҳои назорат ва мавриди истифода қарор додани ин гуна дороиҳо;

- тақмили низоми баҳодихии амволи манкул ва ғайриманкул дар ташкилотҳои қарзӣ ва амволи гараве, ки аз тарафи мизочон дар ташкилотҳои қарзӣ гузошта шудаанд;

- дар шароити зиёд шудани талаботи пай дар пай ба асъори серталаби хориҷӣ - доллари ИМА ба тариқи доимӣ идома додани сиёсати долларикунони низоми бонкӣ ва бо ин роҳ кам кардани сатҳи хавфҳои, ки бо асъори хориҷӣ вобаста мебошанд шартӣ зарурӣ;

- ҷорӣ намудани хизматрасониҳои нав ва муосирӣ бонкӣ, ки дар заминаи он талаботи иловагии пули нақд кохил ёфта, сатҳи хавфҳои нақдӣ кохил дода мешаванд;

- оғози раванди иҷозатномадихӣ барои фаъолияти бонкии исломӣ ва дар заминаи ин фароҳам овардани шароити маблағгузори бахши воқеии иқтисодӣ ва фазол гардонидани истеҳсолкунандагони маҳсулоти хоҷагии кишлоқ.

- баланд бардоштани сатҳи идоракунии хавфҳо дар бонкҳо ва ташкилотҳои қарзӣ ғайрибонкӣ, ташкил намудани идораи сатҳи хавфҳо ва таърихи бюрон хавфҳо;

- барои баланд гардонидани эътимоди аҳоли ба устувории низоми бонкӣ ҷиҳати ҷалби захираҳои пулии аҳоли дар бонкҳо ва бо ин роҳ мустаҳкам намудани иқтисодӣ захираҳои ташкилотҳои қарзӣ, зиёд кардани маблағи ҷабронпулии сугуртавӣ барои пасандсҳои шахсонӣ ҳуқуқи воқеӣ.

- таҳия ва қабули стратегияи фарогирии молиявӣ ва дар заминаи ин таъмини самтҳои афзалиятноки иқтисодӣ бо маблағҳои пулии дорои имтиёз.

- тақвият бахшидани низоми Ҷумҳурии ҳуқуқҳои муштариёни низоми бонкӣ бо роҳи баланд кардани сатҳи устувории ин низоом дар заминаи эътимоди аҳоли;

- бо ташаббуси бонкҳо баланд бардоштани маърифати молиявии аҳолии кишвар.

3.2. Масъалаҳои асосии солимгардонии нишондиҳандаҳои низоми бонкӣ дар шароити баландшавии ҳаёфҳои бонкӣ

Вазъияти имрӯзаи иқтисодияти ҷаҳон моро ба он водор месозад, ки ҳамеша дар талоши роҳҳои имконпазирӣ пиёда намудани мушкilotи дар иқтисодиёт бавуҷудоянда бошем. Дар шароити бӯхронҳои молиявӣ дар сатҳи иқтисодияти ру ба рушд сектори осебазири иқтисодиёт ин низоми бонкӣ мебошад, ки ба як қатор мушкilot дучор мегардад. Таҳаввулотӣ пайвастаи ҷомеаи ҷаҳонӣ дар самти сиёсати молиявӣ бонкӣ ва ворид шудан ба низоми технологияҳои иттилоотӣ иртиботӣ водор ба он месозад, ки низоми бонкии ҳамкадами замон бунёд гардад. Амали вазифаҳои муҳимтарини ҷомеаи ҷаҳонӣ рушди танзими меъёрҳои макропруленсалии бонклории ҷаҳонӣ, низоми бонкӣ ҳамчун воситаи ҳисоб ва пешгирии паҳншавии мандбаҳои ноустувор музофики мақсад мебошад.

Дар асоси таҷриба мачмун ҳар як самти фаъолияти хусусияти молиявӣ иқтисодиштаи вобаста ба рушдҳои ҷараёнҳои молиявӣ иқтисодӣ дар худ ҳаҷрҳои хосро дорад, ки ҷунин ҳаҷрҳои метавонанд, аз як тараф, ноустувории фаъолияти молиявиро ба миён оварда, аз дигар тараф, ба фаъолияти ин соҳа ҳавфи калонро ворид созад ё онро вобаста ба сохти фаъолиятҳои муфлис намояд.

Дар бозор амалиёти бонкӣ, ки доираи пешниҳоди он ҳеле васеъ мебошад, ҳаҷрҳои марбут ба он амалиёт вобаста ба самт ва сатҳи зиёд аст. То ҷӣ андозае ки доираи иҷрои амалиёти бонкӣ ва ҳаҷми он зиёд бошад, то ҳамон андоза эҳтимолияти ба вучуд омадани ҳаҷр мавҷуд аст, зеро дар баробари афзоиши сатҳи амалиёти гуногуни бонкӣ имконияти пайдоиши ҳаҷр низ меафзояд.

Маъмулан, ҳаҷари бонкӣ ҳамчун ҳодисаи хусусияти умумидошта дар бештари вақт аз нуқтаи назари дарки заминаҳои дар қадом ҳолат ба вучуд омадани он муайян нест. Яъне, ҳаҷари бонкӣ ин ҳодиса ё ҷараёни ғайриқобили пешниҳодшаванда буда, дақиқан ва дар қадом ҳолат ба вучуд омадани он муайян нест. Эҳтимолияти ба вучуд омадани ҳаҷрҳои дар тамоми давру замон бояд, пеш аз ҳама, бонкҳои тижоратӣ дар стратегияи дарозмуддати худ пешбинӣ намоянд. Эҳтимолияти ба вучуд омадани ҳаҷр вобаста ба ҳар як амалиёти бонкӣ дар лаҳзаҳои интизорнашаванда ояндабинӣ ва оқибатҳо ё ҳолатҳои эҳтимолии бавуҷудоянда ҳаҷман пешбинӣ гардад.

Бояд гуфт, ки шароити бошиқдат тағйир ёфтани авзои иқтисодиёти давлатҳои ҳамсоя ва тағйирёбии вазъи авзои сиёсии ҷаҳонӣ ба низоми бонклории муосири Ҷумҳурии Тоҷикистон ва, умуман, ба иқтисодиёт бетаъсир намеронад. Аз ҷумла, бӯхрони молиявӣ ҷаҳонӣ ва вазъи иқтисодии аксари давлатҳои ҷаҳон ба ҳолати имрӯзаи низоми бонкии мо таъсири худро расонд ва

то як андоза қобили пардохт будани мизочонро заиф гардонид. Вазъияти бималоматаи имрӯзаи иқтисодӣ, дар мачмуъ вазъияти қурбӣ ва бӯхронӣ буда, ба низоми бонкӣ таъсири манфии худро расонид. Далел он аст, ки дар натиҷаи таъсири манфии ин омилҳо дар қаламрави кишвар зиёда аз 50% ташкilotи қарзӣ муфлис шуда, пардохтпазирии шахсони воқеӣ, шахсони ҳуқуқӣ ва дар мачмуъ бонкҳои тижоратӣ то як андоза коста гардид.

Ҳамин аст, ки олимони соҳаи иқтисодиёту бонклории ҳаҷрҳои зиёди бонкиро кашф намуданд, ки пайдоиш ва сатҳи пешгирии онҳо гуногун буда, бояд тибқи нақшаҳои тактиқӣ ва стратегӣ пешгирӣ ва барқарор карда шаванд. Аз ҷумла, Н. Ашӯров дар таълифоти худ усулҳои қам қардани ҳаҷари бонкиро мавриди таҳлил ва арзёбӣ қарор додааст.

Дар шароити имрӯзаи иқтисодиёт ва рушди он, дар баробари афзоиши ҳаҷми амалиёт ва васеъшавии доираи фаъолияти институтҳои молиявӣ, аз он ҷумла бонкҳои тижоратӣ баробар бо дигар ҳаҷрҳои мавҷуда дар низоми бонкӣ боз як ҳаҷари муосири бонкӣ, ки осебазирии ташкilotҳои қарзиро ба миён меоварад, ҳуқуқмандӣ ва он метавонад ба пешрафти тамоми самтҳои афзалиятҳои фаъолияти бонкҳои таъсири манфии худро расонад.

Фаъолияти имрӯзаи бонкҳои аксаран ба ҳаҷрҳои вобаста мебошад ва яке боиси ба миён омадани дигар мегардад. Ҳаҷари вобаста он ҳаҷрҳои дар назар доранд, ки пайдоиш ва сарқашмагирии он аз як бонк шурӯъ шуда, таваассути роҳу воситаҳои гуногун ба бонкҳои дигар мегузарад, ки дар натиҷа, ба қамшавии захираҳои пулӣ оварда мерасонад.

Ҳаҷари вобаста аслан ба захираҳои пулӣ бонк ва обрӯи нуфузи он дар бозори байнибонкӣ таъсири манфӣ расонида, эътибори онро оид ба хизматрасонӣ аз байн мебарад. Ин ҳаҷр аслан дар давлатҳои ба вучуд меояд, ки он давлатҳо як маротиба бӯхрони шадиди молиявиро аз сар гузарониданд. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки ба ин ҷараён Ҷумҳурии Тоҷикистон низ ду маротиба аз ҳисоби нулификатсияи пул мушкilot эҷод кардааст, ки имрӯз таваассути дигар омилҳо ба ин ҳаҷр ру ба ру шудааст. Далели ин ҳаҷр ҳам дар шароити имрӯза шубҳа ва зарари диданӣ мардум дар солҳои 1994 то қариб соли 1999, 2001 ва таъсири он боиси аз байн рафтани эътиқоди мардум нисбати бонкҳо буд ва яке аз сабабҳои асосии ҳаҷари вобаста ба ҷараёни ҳамон давра ба ҳисоб меравад.

Ҳаҷари вобаста дар баробари дигар ҳаҷрҳои бонкӣ яке аз ҳаҷрҳои қиддан таъсиррасон ба фаъолияти иқтисодии бонкҳои махсус мебошад. Маъмулан ин ҳаҷр дар ҳолате ба вучуд меояд, ки як бонк қобилияти пардохти саривақтиашро аз даст медиҳад ва ин боиси он мешавад, ки дар байни мизочон шубҳаро нисбати дигар бонкҳо ба вучуд бинаварад. Дар 10 соли охир рушди нишондиҳандаҳои низоми бонкӣ дар муқоиса ба ММД кишвар

канатмандкунанда нест. Ин маънои онро дорад, ки низоми бонкин кишвар иктисодиёт ва субъектҳои иктисодиёро дар сатҳи зарурӣ бо пул таъмин карда наметавонад. Аз таҳлилу бармеояд, ки ҳиссаи дороиҳои низоми бонкӣ дар муқоиса ба ММД-и кишвар дар ҳоли қишлоқӣ қарор дорад. Масъалии пардохтазирӣ ва осебазирӣ низоми бонкин Ҷумҳурии Тоҷикистон, махсусан баъд аз давраи дуҷониби таъсири буҳрони молиявии ҷаҳонӣ, соли 2014 мушоҳида гардид, ки равақи мазкурро аз ҷадвали 3.2.1 мушоҳида кардан мумкин аст.

Ҷадвали 3.2.1. - Рушди нишондиҳандаҳои асосии низоми бонкӣ дар муқоиса бо нишондиҳандаҳои ММД дар солҳои 2010-2018 (млн сомонӣ)

Номигу	Солҳо	2010	2012	2014	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Маълуми										
Маълумоти дохилӣ	40,5	45,6	48,4	54,4	61,0	68,8	78,0	82,5		95,0
Дороиҳои низоми бонкӣ	69,6	105,9	148,5	218,7	209,3	212,0	21	26 307,4		22414,7
Нисбат ба ММД	27,66	29,12	32,5	38,80	34,2	30,8	28,41	31,87		22,66
Дороиҳои пардохтазир	16,8	2980	2960	6482	6283	6472	6 068	7 916,02		7
Нисбат ба ММД	6,79	8,24	6,49	11,90	10,2	9,4	7,54	9,59		223,86
					8					7,30

Сарчашма: Ҳисоби муаллиф дар асоси маълумотҳои Бюллетени оморӣ бонкӣ. - 2014, №12 (233); - 2018, №12 (281); - 2020, № 13 (305).

Аз таҳлилу маълумотҳои ҷадвали 3.2.1 маълум аст, ки масъалаи фаъолияти низоми бонкӣ ва сатҳи хавфҳои ба ин низоми хос аз рӯйи нишондиҳандаҳои мазкур бо дарназардошти аз байн рафтани як қатор бонҳо зарурати тақмили бомароми соҳаро аз тамоми мақомотҳои ваколатдор ва худӣ таъкилотҳои қарзӣ тақозо менамояд. Тамоюли рушди нишондиҳандаҳои ММД дошта, дар як сол, ба ҳисоби миёна, суръати рушди он 7%-ро ташкил медиҳад. Нишондиҳандаҳои рушди низоми бонкӣ бошад, тақрибан дар 3 соли охир қариб ба сифр баробар аст, ки ин аз осебазир будани низоми бонкӣ дар сатҳи иктисодиёт шаҳодат медиҳад.

Ғайр аз ин, як ишораи дигари мушоҳида нагардидани рушди нишондиҳандаҳои низоми бонкӣ дар муқоиса бо ММД ин кам гардидани ҳиссаи мегардад. Эҳсоси чунин тамоюл баъд аз соли 2014 оғоз гардида, ҳиссаи дороиҳои низоми аз 26,77%-и соли 2012, соли 2021, 22,66%-ро ташкил медиҳад, ки ин нишондиҳанда дар муқоиса ба ММД тамоюли пастравиро қасб наметавонад. Ғайр аз ин, дороиҳои бозоргирӣ соҳаи мазкур, ки асоси устувории низоми

бонкиро ташкил медиҳанд, тамоили ғайриканоятбахш дошта, афзоиши он низ таъкилотмандкунанда нест. Нишондиҳандаҳои мазкур дар муқоиса ба рушди ММД соли 2021 дар муқоиса ба соли 2012 тамоюли манфӣ дошта 0,88% кам гардидааст, ки ин тамоюлҳо оқибати манфӣ дошта метавонанд ва дар байни асосӣ шубҳаро ба миён оварда, сатҳи хавфҳои афзоиш ва қобилияти пардохтазирӣ худро қоса гардонанд.

Аз ҳамин лиҳоз, дар сурати пайдо шудани шубҳа дар байни мизочон, пеш аз ҳама, эътимоду боварии онҳо нисбати бонк аз байн меравад, ки ин боиси пеш аз муҳлати муқарраршудаи шартнома гирифтани маблағҳои дар таъкилотҳои қарзӣ гузошташуда, яъне амонату пасандоз шуда метавонад. Дар ҳамин замина, гуфтан мумкин аст, ки вақте ки як бонк қобилияти пардохтазириро гум мекунад, эътимоди мизочонро на танҳо аз худ, балки аз дигар бонҳо низ аз байн мебаррад, ки дар натиҷа ба камшавии захираҳо ва аз бонҳо бозпас гирифтани маблағҳои пулӣ ва ба бонҳо дигар ворид нашудани маблағ дар шакли амонату пасандоз ё дигар шакли ҷалби он мегардад.

Нишондиҳандаҳои базавии устувории молиявӣ аз ҷониби Бонки миллии Тоҷикистон дар заминаи НУМ барои роҳандозии назорати бонкӣ ҳисоб карда мешавад. Бар замми нишондиҳандаҳои устувории молиявии таъкилотҳои қарзӣ, ки аз тарафи ХБА тасдиқ карда шудааст, дар Тоҷикистон дар сатҳи миллий низ яқинд сандҳои метёри таҳия ва қабул карда шудаанд, ки дар баробари метёриҳои байналхалқӣ, барои арзёбии вазъи иктисодӣ ва устувории молиявии бонҳо истифода бурда мешавад. Дар онҳо як қатор коэффитсентҳои мавҷуданд, ки имкон медиҳанд ҳолати бонҳо арзёбӣ гардида, ба қадом гуруҳ мансуб кардани онҳо вобаста ба сатҳи устувории маълум карда шавад⁵⁸. Масъалаи баҳодиҳии низоми бонкиро дар сатҳи иктисодиёти мамлакат аз рӯйи 5 коэффитсент (зариф) баҳо медиҳанд (ҷадвали 3.2.2).

Ҷадвали 3.2.2. - Таҳлилу тағйирҳои нишондиҳандаҳои устувории молиявии низоми бонкин Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2014-2021 (бо %)

Номигуни нишондиҳандаҳо	Солҳо							Тағйирҳои (бо %)
	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	
1. Меёри қиёсатии сармоя								
Сармояи танзимшаванда нисбат ба дороиҳои бон назардошти ҳаф барқароршуда	16,6	13,1	17,0	22,9	22,1	19,9	18,2	23,4
								6,8%

⁵⁸ Шарипов Б.М. Методика оценки деятельности кредитных организаций и её роль в определении коэффициентов и пороговых значений индикаторов финансовой безопасности (часть вторая) / Б.М. Шарипов // Таджикистан и современный мир. - 2018. - №4 (63). - С. 205-215.

Сармои танзимшаванда дараҷа 1 нисбат ба доронҳои бо назардошти хавф барқароршуда	14,2	10,6	26,7	28,1	29,2	26,3	23,5	19,0	4,8%
2. Сифати доронҳо									
Қарзҳои ғайрифавол тарҳи фондҳои ташаккулдода нисбат ба сармои танзимшаванда	38,6	66,7	105,5	36,6	23,1	19,0	16,2	3,2	-35,2%
Қарзҳои ғайрифавол нисбат ба қарзҳои умумӣ	21,2	26,3	47,6	36,5	31,1	27,0	23,8	13,7	-7,2%
3. Даромаднокӣ									
Даромаднокӣ доронҳо (ROA)	-2,5	0,8	-2,8	0,5	1,9	2,1	2,5	1,1%	1,1%
Даромаднокӣ сармоя (ROE)	-14,4	5,5	-2,0	1,7	7,0	7,6	9,1	4,8	4,8%
Даромади фонзи ҳолис нисбат ба даромади умумӣ	40,6	52,2	63,7	65,2	65,3	66,3	73,5	60,9	20,3%
Ҳароҷоти ғайрифавол нисбат ба даромади умумӣ	63,6	63,7	131,4	61,7	56,0	60,2	61,9	64,6	0,95%
4. Пардохтпазир									
Доронҳои пардохтпазир нисбат ба доронҳои умумӣ	20,0	24,1	30,9	30,1	30,8	27,7	30,0	31,9	11,9%
Доронҳои пардохтпазир нисбат ба уҳдадорҳои кӯтоҳмуддат	75,8	70,4	83,9	73,8	72,3	67,4	70,5	87,6	11,8%
5. Ҳисосият ба хавфи бозор									
Маъкеи кушодаи аъзории ҳолис нисбат ба сармои танзимшаванда	1,7	-17,3	-10,0	-9,5	-9,6	1,1	-11,5	4,7	4,7%

Сарчашма: Ҳисоби мушариф дар асоси маълумотҳои сомонии расмӣи Бонки миллии Тоҷикистон <https://www.nbt.tj>

Эзоҳ. Ишорат мазкур муаммодор будани нишондиҳандаҳои ишора менамояд.

Дар сатҳи қонуниятҳои низоми бонкӣ муаммо ва устуворӣ ин омилҳои мебошанд, ки ҳама вақт пайғирӣ яқдигаранд. Албатта, ин омилҳо дар сатҳи амалиёт ва иқтисодиёт хусусияти субъективӣ ва объективӣ доранд. Аз ҳамин лиҳоз, ҳамеша талошҳои низоми пайвасти ҷиҳати ҳалли муаммоҳои мавҷуда буда, аз рӯи тағйирёбии нишондиҳандаҳо ба ин масъала аҳамияти ҷиддӣ дода мешавад. Дар сатҳи иқтисодиёти кишвар таҳлили тағйирёбии нишондиҳандаҳои устувории молиявии низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон маҳаки асосии таъмини суботи молиявии кишвар ва дар заминаи ин баргараф намудани мушкilotи ҷойдошта мебошад. Новобаста аз он ки низоми бонкии кишвар як марҳалаи ҷиддии мушкilotро паси сар намууда истодааст. Агарчанде

ки аксари нишондиҳандаҳо мусбат мебошанд, аммо рушди низомиро нишон дода наметавонанд.

Аз таҳлили нишондиҳандаҳои ҷадвали мазкур маълум аст, ки соли 2020 нисбат ба соли 2014 сармои танзимшаванда нисбат ба доронҳои бо назардошти хавф барқароршуда ба андозаи 6,8%, сармои танзимшавандаи дараҷаи 1 нисбат ба доронҳои бо назардошти хавф барқароршуда 4,8% афзоиш ёфтаанд. Ҳамчунин, қарзҳои ғайрифавол тарҳи фондҳои ташаккулдода нисбат ба сармои танзимшаванда ба андозаи 35,2% ва қарзҳои ғайрифавол нисбат ба қарзҳои умумӣ - 7,2% коҳиш ёфтаанд, ки то як андоза сатҳи хавфҳои низоми бонкиро коҳиш медиҳад, аммо ин таъмоли коҳишбӣ қағазмандкунанда нест. Даромаднокӣи доронҳо (ROA) 1,1%, даромаднокӣи сармоя (ROE) 4,8%, даромади фонзи ҳолис нисбат ба даромади умумӣ 20,3%, доронҳои пардохтпазир нисбат ба доронҳои умумӣ 11,9%, доронҳои пардохтпазир нисбат ба уҳдадорҳои кӯтоҳмуддат 11,8% афзоиш ёфтаанд, ки ин таъмини устувории низоми бонкиро нишон медиҳад, аммо нишонаи рушд намебошад. Қайд кардан бамаврид аст, ки яке аз нишондиҳандаҳои устувории низоми бонкӣ ин маъкеи кушодаи аъзории ҳолис нисбат ба сармои танзимшаванда мебошад, ки меъёри стандартӣ он +/- дар умум 10-ро ташкил медиҳад, аз рӯи нишондиҳандаҳои мазкур ин меъёр аз соли 2014 то имрӯз ба ин меъёр баробар ё наздик намуфтааст, ки норасоии аъзории хоричиро аз рӯи сатҳи талабот дар иқтисодиёт нишон медиҳад. Дар сатҳи иқтисодиёти кишвар ҳама вақт норасоии аъзории хоричӣ мушоҳида мегардад. Аз ин лиҳоз, коҳиш додани талаботи аъзорӣ ва ба ҷойи он анҷом додани қисми зиёди амалиёт бо аъзории хоричӣ мувофиқи мақсад мебошад. Ғайр аз ин, барои ба таври дақиқ нишон додани сатҳи устувории низоми бонкии нишондиҳандаҳои иловагии устувории молиявӣ истифода мегардад (ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Таҳлили нишондиҳандаҳои иловагии устувории молиявии низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2014-2021 (бо %)

Номи нишондиҳандаҳо	Соли								Тағйирот бо (%)
	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	
Сармои тавозуни нисбат ба доронҳои умумӣ	14,8%	12,1%	25,3%	26,6%	27,0%	27,4%	26,3%	19,7	4,9%
Қарзҳои калон нисбат ба сармои танзимшаванда	80,1%	130,9%	132,0%	72,2%	62,9%	71,8%	73,5%	72,9	-7,2%
Даромад аз амалиёти савдо ва фузӯш нисбат ба даромади умумӣ	25,5%	11,9%	-6,5%	11,2%	15,7%	14,3%	6,1%	23,6	-1,2%
Ҳароҷоти	54,7%	56,8%	55,3%	60,0%	58,7%	60,0%	58,6%		1,1%

кормандон нисбат ба ғайрифоя									55,8
Амонатҳо нисбат ба сандуки қарзини умумӣ	71,2%	78,6%	96,4%	111,8%	115,4%	102,5%	107,6%	91,8	20,8%
Қарзҳо бо асъори хориҷӣ нисбат ба қарзҳои умумӣ	62,5%	65,3%	63,8%	61,0%	57,2%	50,5%	43,2%	34,5	-28%
Уҳдадорихо бо асъори хориҷӣ нисбат ба уҳдадорихо умумӣ	65,6%	70,0%	67,1%	60,3%	53,2%	46,7%	48,2%	51,4	-14,2%

Сарчашма: Ҳисоби муаллиф дар асоси маълумотҳои сомонии расмӣ Банки миллии Тоҷикистон <https://www.pbt.tj>

Эзоҳ. Ишори мазкур муаммодор бузургӣ нишондиҳандаҳо ишора менамояд.

Нишондиҳандаҳои иловагии устувории молиявии низомии Банкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар инъикоси иқтисодии сатҳи сифати хизматрасониҳои банқӣ мавқеи қалбӣ дошта, ҳиссаи онҳо дар рушди иқтисодиёти кишвар муаррифӣ менамояд. Асосан, рушди нишондиҳандаҳои низомии банқӣ дар муқоиса бо ҳиссагирини он дар ММД-и кишвар ҳамчун рушди шахшуда буда, ҳиссаи он муқоисабан ба ММД-и кишвар бетағйир мебошад.

Аз таҳлили маълумотҳои низомии банқӣ ва маълумотҳои ҷадвали мазкур гуфтан мумкин аст, ки оғози ҷадли бухрон дар низомии банкии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз соли 2014 оғоз гардида, як қатор банку ташкилотҳои қарзиро ба мушкilotи ҷиддӣ мубовҷҳ намуд.

Ғайр аз ин, боиси қоҳишбӯии муносибатҳои тижоратӣ молияӣ бо дигар муассисаҳои молиявӣ хизматрасонӣ гардид. Бояд зикр намуд, ки пайдоиши ин ҳатар аз як банқ оғоз ёфта, тавассути роҳи омилҳои гуногун таъсири худро ба дигар банқҳо ва, дар умум, ба низомии банқӣ мерасонад.

Новобаста аз он ки сармоия тавозуний нисбат ба доронҳои умумӣ соли 2021 нисбат ба соли 2014 ба андозаи 4,9% афзоиш ёфтааст, аммо ин метъёр нисбат ба соли 2020 ба андозаи 6,6% қоҳиш ёфтааст, ки сабаби асосии он барҳам хурдани ду банқӣ низомсоз мебошад. Ҳамчунин, қарзҳои калон нисбат ба сармоия танзимшаванда ба андозаи 7,2% қоҳиш ёфтааст, ки ин ба муҳити бехатарии фазолияти низомии банқӣ то як андоза мусоидат менамояд.

Даромад аз амалиёти савдо ва фӯруш нисбат ба даромади умумӣ соли 2021 нисбат ба соли 2014 ба андозаи -1,2% қоҳиш ёфтааст, ки аз барҳамхурии як қатор банку ташкилотҳои қарзӣ ва новобарии аҳоли ба низомии банқӣ мебошад. Қарзҳо бо аъори хориҷӣ нисбат ба қарзҳои умумӣ дар муқоиса ба соли 2014 -28% ва уҳдадорихо бо аъори хориҷӣ нисбат ба уҳдадорихо умумӣ

ба андозаи -14,2% қоҳиш ёфтаанд, ки ба муҳити бехатаргардонии амалиёти хизматрасониҳои низомии банқӣ мусоидат менамояд.

Ҳамзамон, қиҳати ҳалли мушкilotи мавҷуда ва таъмини устувории низомии банқӣ бояд метъёрҳои мазкур дар ҷунин ҳолат қарор дошта бошанд:

- сармоия тавозуний нисбат ба доронҳои умумӣ ҳар сол ба андозаи 10% афзоиш дода шаванд;

- қарзҳои калон нисбат ба сармоия танзимшаванда то як давраи муайян ба 40% баробар қарда шаванд;

- қарзҳо бо аъори хориҷӣ нисбат ба қарзҳои умумӣ аз ҳадди 20% зиёд набоянд;

- уҳдадорихо бо аъори хориҷӣ нисбат ба уҳдадорихо умумӣ дар сатҳи дохила ва беруна аз рӯйи мавқеъгирӣ низомии банқӣ диверсификатсия қарда шаванд.

Ин ҳама мақомотҳои назоратиро водор месозад, ки бо назардошти вазъият ва метъёрҳои қонунгузори банқӣ қораҳои зарурӣ андешанд. Аммо ин маънои онро надорад, ки соҳибмӯлкони ва менечмент ҳолати бадшавии вазъи молиявии ташкилотҳои қарзиро тамошо кунанд, баръақс, онҳо уҳдадоранд, ки қораҳои зарурӣ андешанд оиди аз ин бухрон баромадани ташкилотҳои қарзӣ.

Камбудии муаммодор гардидаи банқҳои тижоратӣ ва дигар ташкилотҳои қарзии ғайрибанқӣ дар шароити муосир ба омилҳо, ки боиси бухрони низомии банқӣ гардидаанд ва ҷунин ҳолат дар низомии банкии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷой дорад, ки ба ин масъала расидагӣ қардан шартӣ зарур аст.

Тибқи натиҷаи тадқиқоти экспертиҳои Банкии ҷаҳонӣ, сабаби асосии бухронҳои банқиро аксаран дар камбудии танзим ва назорат, ки он дар аксарияти давлатҳо яке аз аввалин сабабҳои ба вучуд омадани бухрон ба ҳисоб меравад, ки натиҷаи таъсири онро дар ҷадвали 3.2.3 мушоҳида қардан мумкин аст (ҷадвали 3.2.3).

Ҷадвали 3.2.3. - Омилҳои асосии бухрони банқӣ дар сатҳи ҷаҳонӣ

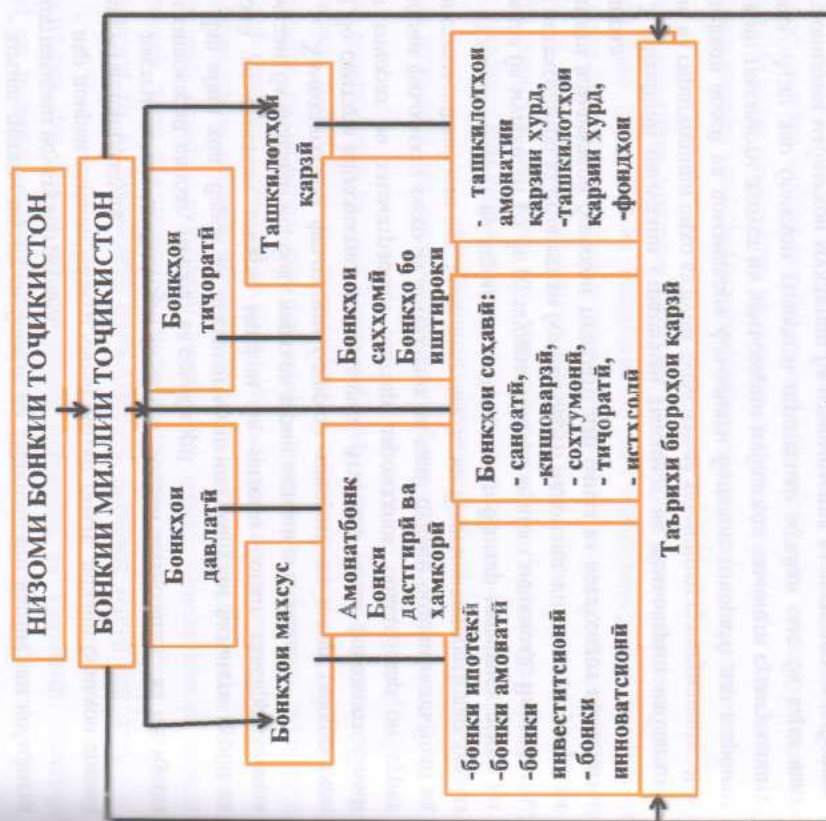
Номигуни омилҳо	Фонг (%)
1. Камбудӣ дар танзим ва назорат	90
2. Камбудӣ дар менечменти банқҳо	69
3. Бад шудани шароити савдо	69
4. Тангшудии иқтисодӣ	55
5. Дахлати сиёсӣ	40
6. Пешниҳоди қарз ба шахсонӣ ҳуқуқ ва воқеа	31
7. Амалиётҳои ҳанотӣ	24
8. Қаллобӣ	21
9. Пешниҳоди қарз ба қорхонаҳои давлатӣ	21
10. Хуруҷи сармоия	7

11. Камбудин пичади суди	7
12. Фаълони бозпас гирифтани пасандозу амонат аз тарафи муштарик	7

Сырчишма: Дар асоси ҳисоботи раъмии экспертон дар 29 давлат Caprio G.Jr K.I.ingebliel D. Bank Insolvency: Bad Lusk, Bad PoLicy, or Bad Banking?/// World Bank Policy Research Paper 1620 2006.

Новобаста аз оне ки нишондиҳандаҳои рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон дар сатҳи мутавозин қарор дорад, ҳоло ҳам омилҳои манфӣе, ки дар дохили низоми маҷуданд, ба бонкҳо таъсир мерасонанд. Сохтори низоми бонкӣ, ки тамоми самтҳои муҳими ғайриқиямати иқтисодиро дар бар мегирад, ин як муваффақияти низоми дар сатҳи баргараф кардани камбудҳои мебошад. Яъне, гуфтан мумкин аст, ки низоми бонкии фарогир омилҳои асосии рушди иқтисодиёт ва таъминкунандаи эътимоли аҳоли мебошад.

Аз рӯйи таҷриба ва ҳодисаҳои таърихӣ, дар низомии иқтисодиёно бонкии давлат зарурати таъсиси як низомии бонкии муқаммал, ки тамоми самтҳои фаъолияти иқтисодиёро дар бар гирад, мувофиқи мақсад мебошад. Ба андешаи мо, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсиси як низомии бонкии қомилан нав дар шақли зерин мувофиқи мақсад мебошад, ки дар расми 3.2.1 ба таври зайл интиҳос гардидааст.

Расми 3.2.1. Сохтори махсуси низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Таҷрибаи давраи дуҷуми бӯхрони молиявии ҷаҳонӣ собит намуд, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон вазъи як қатор бонкҳои тиҷоратӣ ва таъшилотҳои қарзӣ ба ғайрибонкӣ ноустувор буда, ғайрияти онҳо ба ягон шароити рақобат дар низоми иқтисодӣ ҷанбабӯ набуд ва ҳатто ба ҷойи таъсир расонидан ба рушди иқтисодиёти миллӣ, баръакс, таъсири манфӣ расонида, эътимоди аҳоли ва мизоҷонро нисбат ба низоми бонкии кишвар коста гардонид. Аз ин лиҳоз, дар соҳтори низоми бонкӣ сохтани ягонаи низоми бонкии дорон фарогирии тамоми бахшҳои иқтисодӣ, ки дар расми 3.2.1 пешбинӣ гардидааст, мувофиқи мақсад мебошад. Дар доираи таъсири низоми бонкии маъмурӣ афзоиши зарин мувофиқи мақсад мебошад:

- то як даўран муайян тақсим намудани бозори хизматрасониҳои бонкӣ ба бонкҳои низомсоз;

- коҳиш додани шумораи бонкҳо ва ташкилотҳои қарзие, ки қобилияти пардохтпазирии ноустувор доранд;
- дар доираи нақшаи мазкур ҳарчи тезтар таъсис додани бонкҳои соҳавӣ ва маҳсулгардонидашуда;
- дастгирии ҳарчи бештари бахшҳои воқеии иқтисодиёт, аз он ҷумла соҳаи кишоварзӣ, саноат, тиҷорат ва соҳибкорӣ.

Дар айни ҳол, барои аз шароити мушкили имрӯзаи вазъияти қурбӣ ва бӯхронӣ ва омилҳои дигари манфии ба низоми бонкӣ таъсиррасонанда баромадан, ба андешаи мо, бояд чораҳои зерин андешида шаванд:

1. Ҳамоҳангсозии фаъолияти бонкҳои тиҷоратӣ ва дигар ташкилотҳои қарзӣ бо самтҳои афзалиятноки истеҳсолот. Агар дар соҳаи фаъолияти бонкӣ соҳаи тиҷорат ва хизматрасонӣ бештар даромаднок бошад, дар он сурат устувории фаъолияти онҳо аз истеҳсолот ва ғайи будани бозори истеъмолӣ ва ғайринистеъмолӣ вобаста аст. Бояд зикр намуд, ки бонкҳои тиҷоратӣ дар давраи аввал аз соҳаи тиҷорат ва хизматрасонӣ даромади бештар мегиранд, лекин ин дар оянда ба мушкилот рӯ ба рӯ шудани онҳоро муайян менамояд. Ва, албатта, соҳаи истеҳсолотро аз стратегияи бонкҳо берун медонанд, ки асоси устуворӣ ва фаъолияти домнадори бонкҳои тиҷоратӣ дар оянда аз истеҳсолот вобастагии зиёд дорад.

2. Пешбинӣ намудани стратегияи тақсирот ва ҷамъоварии маблағҳо ғайришароитӣ дар гирифтадани онҳо аз рӯи хусусият ва таъминоти гуногундӯшта. Яке аз ҳадафҳои асосӣ ва домнадори фаъолияти бонкҳои тиҷоратӣ дар шароити имрӯза ин тақсироти дуруст ва ҷамъоварии маблағҳои таъиноти гуногундӯшта мебошад. Агар дар бонкҳои тиҷоратӣ стратегияи муайян оид ба сари вақт баргарадонидани маблағҳои муҳлаташ ба итмомрасида ва захирашуда набошад, ин минбаъд ба фаъолияти бонк монеаҳои гуногун эҷод месозад.

3. Риояи саривактии меъёрҳои пардохтпазирӣ. Яке аз вазифаҳои асосии бонкҳои тиҷоратӣ дар баробари додани қарзу миёнарав будан байни харидору фурӯшандагон ин иҷрои уҳдадорӣҳои саривактии он мебошад.

Агар бонки тиҷоратӣ дар пардохтпазирӣ худ ба ҳато роҳ диҳад, он боиси аз даст додани захираҳои пулӣ, даромади пулӣ ва, дар натиҷа, аз даст додани эътибори он мегардад.

4. Ташкили пардохти аксари амалиётҳо тавассути пули миллий, аз он ҷумла амалиёти қарзӣ ва қабули амонату пасандозҳо.

Дар бонки тиҷоратӣ ташкили ҳадди аксари амалиётҳо бо пули миллий имконияти дар сари вақт ба бонк баргаштани маблағҳо мегардад. Ва омилҳои қурбӣ ва бӯхронӣ дар бозори асъор ба гардиш ва гирифтадани маблағҳои пулӣ таъсири кам мерасонад.

5. Ташкили сиёсати дурусти кадрҳо ва назорати пайваста аз рӯи фаъолияти филиалҳо ва марказҳои хизматрасонии бонкӣ дар минтақаҳои гуногуни ҷумҳурӣ.

Агар дар бонки тиҷоратӣ ҷобачогузории кадрҳо дуруст ба роҳ монда нашуда ва назорати доимӣ мавҷуд набошад, фаъолияти он бонк, филиал ё маркази хизматрасонии бонкӣ дар давом намекунад. Ҷунки ҳолатҳоеро мутоҳида кардан мумкин аст, ки ҳағмои ревизияи филиали бонки тиҷоратӣ кормандони филиал аз мағозаю тоҷирон барои аз ревизия гузаштани филиал маблағҳоеро ҷамъоварӣ менамоянд. Лекин дар асл маблағҳо бе таъйиноти мушаххас ба бонк барнағаштаанд ё ғайримаксад ба ягон самти камфайол сафарбар шудаанд, ки ин ҳолат барои фаъолияти бонк ва муфлисшавии он як зарбаи бузург мебошад.

6. Риояи меъёри ташкили захираҳои пулӣ ё пойгоҳи пул вобаста ба ҳағми амалиёт ва даромади дар стратегияи бонк пешбинишуда.

Ин гуна захира ё пойгоҳи пулӣ асоси мавқеи минбаъдан бонкҳо дар арсия иқтисодӣ устувор инъикос менамояд. Ва бояд ҳар як бонк барои фаъолияти бонкҳои ва устувор баробари пулҳои дар гардишбуда аз рӯи таъиноти гуногун бояд захираи пулӣ дошта бошад, то аз баъзе ҳолатҳои ғайриҷамъдӯшти баамаломата, ки ба захираҳои нақди бонкӣ вобастаанд, баромада тавонад, аз қабили ба таъхир афтадани пардохти маблағҳои қарзӣ ё ҳолатҳои дигар, ки онро рӯйиш карда тавонад.

Ба воситаи ба роҳ мондани ҷунин ҳолатҳо ё дуруст риоя кардани меъёрҳои ва пешниҳодҳои дар боло зикргардида метавон ба қадри имкон сатҳи устувории фаъолияти бонкҳо дар бозори байнибонкӣ таъмин намуда, дараҷаи ба амал омадани хатарҳои қисман ё тӯрра кам намоем.

Дар низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон имрӯз яке аз сиёсатҳои муваффақ ва фарогир ин сиёсати макроредунсиалӣ мебошад, ки ин сиёсат иборат аз қондаҳо ва воситаҳои махсусест, ки бо он маҳдуд кардани хавфҳои молиявӣ ё ба онҳо наздик шудан имконпазир мегардад.

Дар қараёни пешгӯӣ, робитаҳои байниҳамдигарӣ ва вобастагии мутақобилаи хавфҳо, манбаъҳои пахншавии онҳо дар сектори молиявӣ аниқ қарда мешаванд, ки ин дар низоми имкон медиҳад, ки механизмҳои махсуси баробарсозии хавфҳо таҳия карда шаванд. Ғайр аз ин, бо мақсади идоракунии самаранокӣ хавфҳо ва таъмини устувории низоми бонкӣ барои дар амал истифодабарии меъёрҳои Дастурамали №240 "Дар бораи ташкили низоми идоракунии хавфи амалиётӣ дар ташкилотҳои қарзии молиявӣ" мувофиқи мақсад мебошад. Дар ҳағмин замина, дар шароити имрӯза дар низоми бонкии кишвар хавфи амалиётҳо осебпазирини низоми бонкиро тӯрра нишон медиҳад, ки дар дастурамали №240 ҷунин инъикос гардидааст. Хавфи амалиётӣ – ба амал

омадани зарар дар натиҷаи ба мақсад, хусусиятҳо, миқёси ғайриқонунии ташкилоти қарзии молиявӣ ва талаботи қонунигарии амалкунанда мувофиқ наомадани қондаву тартиботи дохилӣ ва расмиёти гузаронидани амалиёти бонкӣ, риоя накардани онҳо аз тарафи қарздорони ташкилотҳои қарзии молиявӣ ва шахсонӣ дигар (дар натиҷаи амалҳои тасодуфӣ ё барқасдона ё беамалӣ), инчунин, номуносиб будани имконият ва вазифаҳои низомиҳои иттилоотӣ, технологӣ ва дигар барномаҳои дар истифодаи ташкилотҳои қарзии молиявӣ қарордошта ва аз қор мондани онҳо, ҳамчунин, таъсири рӯйдодҳои беруниро дар бар мегирад.⁵⁹

Бо ин мақсад, бонкҳои дар ҳудуди Тоҷикистон амалкунанда, новобаста аз шаклҳои молиявӣ, фонди пушонидани талафоти эҳтимолиро аз қарзҳо таъсис дола истодаанд.

Зарур аст, ки минбаъд ҳамаи ташкилотҳои қарзӣ дар кишвар аз рӯйи меъёрҳои байналмилалӣ қабулшуда ва бо риояи меъёрҳои мақбули Бонки миалӣ муқаррарнамуда ғайриқонуни бурда, усулҳои муносири идоракунии ва қабули қарорро истифода баранд.

Бо ин мақсад, ҳамзамон, ҷиҳати қиқшиш додани сатҳи хавфҳои низоми бонкӣ ва рушди бонмароми ин низоми вазифаҳои зерин бояд дар сатҳи зарури иҷро гарданд:

Муттаҳидсозии сектори бонкӣ тавассути кам кардани шумораи бонкҳои тичоратӣ, қатъ намудани бонкҳои қорношоям ва муттаҳид кардани бонкҳои ҳурд.

Таҳмири назорати мунтазами бонкӣ тавассути назорати қатъии иҷрои риояи меъёрҳои иқтисодӣ аз тарафи ташкилотҳои қарзӣ.

Тақмили низоми идоракунии бонкҳои тичоратӣ тавассути қавран амалӣ намудани қораҳои ислохнамоӣ барои бонкҳои нисбатан ноустувор, аз қумла иваз кардани мудириони қамтаҷриба ва ноуқдабаро бо мудириони нав, ботачриба ва салоҳиятдор, инчунин, тақия ба муттаҳасисони дорой мастерқласс намудан.

1. Тақсимои дурусти қадри ва баланд бардоштани малакаи қорни қормондони сатҳи роҳбарикунанда ва маслиҳатчиёни қасбӣ;

2. Дар асоси таҷрибаи бонкҳои муваффақи дохилино қоричӣ қамчун намуна қорӣ намудани идоракунии қорпоративӣ дар низоми бонкӣ;

3. Таъсиси гуруҳи ҳайати шурон нозирон аз тарафи шахсонӣ лаъқатманд ва дорой маълумоти олии иқтисодидошта.

Вобаста ба таҳқиқоти аңқомгардида, гуфтан мумкин аст, ки аст, ки низоми бонкӣ дар Қумҳурии Тоҷикистон нисбатан ду-се соли охир нисбат ба солҳои қаблини баъд аз истиқлолият суи ташаккул ёфта, дар марҳилаҳои

⁵⁹ Дастурамалли №240 "Дар қорни ташкили низоми идоракунии хавфи амалиёти дар ташкилотҳои қарзии молиявӣ", -С. 1.

инқишофи он хавфҳои қарлдохтпазири ва қарзӣ, хавфҳои даромадноқӣ ва бозорқирӣ ва хавфҳои амалиёти дар сатҳи таҳдидкунанда ба амнияти низоми қарор дошланд. Дар давраи муосир ҳуруқи ҳамаи намуди хавфҳо ба бухрони бонқдорӣ дар кишвар сабақор шуд. Ғайр аз ин омилҳои қиддини ба бухрон дучор шудани низоми бонқии кишвар як қатор омилҳои хусусияти гуногундошта будан, ки асоситарини онҳо: бамаротиб боло рафтани қурби асъори қоричӣ нисбат ба пули миллий, қарзқидҳӣ ба шахсонӣ ба қам вобаста, ки бештар тавассути асъори қоричӣ қарз қирифтаанд; вобастагии иқтисодиёти Қумҳурии Тоҷикистон аз иқтисодиёти кишварҳои шарик, аз қумла Федератсияи Россия, ки бо интиқоли маблағи муҳочирон алоқаманд мебошад; ғайримаксаднок истифода бурдани захираҳои қарзӣ ва сафарбарсозии онҳо мебошанд.

Ғайр аз ин, дар низоми бонқии кишвар сабақҳои дигаре низ мавҷуданд, ки ба қиқшиш додани сатҳи устувории низоми бонкӣ таъсир мерасонанд:

1. Таҳлили низоми назорати бонкӣ, ки тақмилталаб буд, нишон дод, ки дар низоми бонқии кишвар қор доштани хавфҳои бонкӣ, махсусан хавфи қарзӣ, баланд будани сатҳи долларикунонӣ, номуқаммал будани таҷрибаи идоракунии қорпоративӣ дар низоми бонкӣ, суи будани идоракунии хавфи қарзӣ ва қарлдохтпазири дар ташкилотҳои қарзӣ, муқаммал набудани низоми автотатии қабул ва қорқарди ҳисоботҳо ва дигар ҳолатҳо қор дошланд, ки дар давоми солҳо ба самараноқии низоми бонкӣ таҳдид менамуданд. Қамзамон, асоси ин раванди қиқшибӣ қостагии низоми назорати бонкӣ, махсусан макропруденсали ва идораи ғайрисамараноқи ташкилотҳои қарзӣ, махсусан якҷанд бонқҳои низоми кишвар ба ҳисоб мераванд.

2. Дар давраи солҳои 2014-2020 вазии ташкилотҳои қарзӣ аз рӯйи нишондихандаҳои қарзҳои таснифшуда ва даромадноқии доронқову сармоя ногувор буд ва сатҳи хавфҳо баланд гардиданд. Қатто бо нишондихандаи манфили даромадноқии қам доронқо ва қам сармоя ғайриқонуни бонкӣ дар кишвар ғайрисамаранок ва ғайриқаноатбахш ба ҳисоб меравад, ки ин гувоҳи ба бухрон дучор гардидани ташкилотҳои қарзӣ ба ҳисоб меравад, ки дар натиҷа эътимоди ақоли ба ин низоми паи гардид.

3. Барои мутобиқат қунондани санадҳои меъёрии ҳуқуқи ба талаботи Қумитаи Базелии онд ба назорати бонкӣ ва таҷрибаҳои қақонӣ дар як қатор санадҳои ҳуқуқии мавҷуда тағйироти зарурии ворид қарда шуда, қамчунин, як қатор санадҳои нави меъёрий-ҳуқуқӣ қабул гардиданд. Аммо сатҳи хавфҳои қанӯз баланд бонкӣ мемонад, ки барои низоми бонкӣ салди рушд меравад.

4. Дар умум, дар Тоҷикистон вобаста ба хавфҳои баланди қарзӣ пешниҳоди қарз низ маҳлуд буда, гарқанде ки талабот ба қарзҳои бонкӣ аз

ҷониби соҳибкдорону аҳоли зиёд аст, ташкилотҳои қарзӣ он талаботро қонғе қарда наметавонанд.

5. Бонки миллий бо мақсади расидан ба ҳадафи нигоҳ доштани сатҳи муътадили нархҳо дар кишвар сатҳи меъёри бозтамвилро нисбатан баланд нигоҳ медорад, гарчанде ки механизми трансмиссионӣ (алоқамандии) он дар асл аён нест. Дар ҳолате ки механизми алоқамандӣ вобаста ба ҳадафгирӣ ғайри қонунӣ, ҳамин муҳолифат дар тамоюлот дида мешавад, ки дар ин ҳолат татбиқи сиёсати пулино қарзиро дар кишвар ғайрисамаранок менамояд. Ин ба ҳолатҳои вайрон намулдани қоидаҳо ва меъёрҳои муқаррарнамудаи БМТ аз ҷониби ташкилотҳои қарзӣ оварда расонида, дар натиҷа, ташкилотҳои қарзӣ ва молиявӣ танҳо ба мақсадҳои гирифтани фоидаи баланди расмӣ ва ғайрирасмӣ фаъолияти худро рағбона менамоянд, ки дар натиҷаи худ, сатҳи хавфхоро дар низоми боз бамаҷоратиб зиёд менамояд.

6. Ҳанӯз мушқилот дар самти ҷалби сармояи дарозмуҳлат ва нисбатан арзон ба низоми бонкӣ, сатҳи нисбатан пастии боздохтори қарзӣ ва қатор бонхҳо, пура хал намулдани масъалаҳои бонхҳои муаммодори кишвар, ҳаҷми зиёди пули нақдӣ берун аз муомилоти бонкӣ, паст шудани қурби сомонӣ нисбати асъори хориҷӣ бонкӣ менамояд, ки бояд ҳалли худро дар дурнамон миёнамуҳлат ёбанд.

Ҳамзамон дороиҳои ташкилотҳои қарзӣ дар кишвар нисбати ММД дар сатҳи паст қарор доранд.

7. Зӯхуроти мавҷудияти қарзгирандагони бемасъулият дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бештар ба назар расида, ҳанӯз ин хавф бонкӣ менамояд. Номукаммалӣ идоракунӣ хавфҳо аз ҷониби масъулони бонхҳои тижоратӣ маҳз ба паҳншавии ҷунун таҷриба дар солҳои қаблӣ оварда расонид.

Дар кишварҳои дорони иқтисоди давраи гузариш, бонхҳо дар масъалаи идоракунӣ хавфи қарзӣ ба мушқилоти зиёде дучор мегарданд: фишору таълиқи шароити дохилӣ ва берунӣ хислати иқтисодидошта; номуътадилӣ ваъъи бозор, тижорат ва истеҳсолот; сатҳи баланди долларизатсия, нисрасони асъори хориҷӣ барои воридот ва ғайра.

8. Тағйирёбии зуд-зуд қурби асъори миллий нисбати асъорҳои хориҷӣ ба хавфи асъорӣ нисбатан баланд бонку мизочонро дучор мекунад. Ҳисобкунӣҳои нишон доданд, ки дар Тоҷикистон сатҳи хавфҳои асъорӣ солҳои охир, махсусан солҳои 2015-2020 хеле баланд гардид. Фоидаи баланди хавфи асъорӣ бори дигар собқ менамояд, ки дар Тоҷикистон ин омил бевоҳита ба ваъъи бозори қарзӣ асъорӣ таъсир расонида, талаботи доимноафзоидаи асъори хориҷиро таъмин қарда наметавонанд.

3.3. Гуногунрангсозии фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ ҳамчун омилҳои таъмини устувории мутобиқшаванда

Новобаста аз он ки низоми бонкӣ яке аз сохторҳои марказии иқтисодиёти давлат ба ҳисоб мервад, он ҳамма вақт зери таъсири як қатор омилҳои манфӣ қарор дорад. Ташаққул ва рушди низоми мукаммалӣ бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳаммадами замони истиқлол буда, он то ҳол дар зери таъсири як қатор омилҳои манфӣ дохилию беруна қарор дорад, ки таъмини устувории фаъолияти онҳо ҳадафи таҳқиқоти анҷомдодаи илмӣ мо мебошад.

Ёдовар шудан бамаҷорид аст, ки баъди барҳам хурдани ҳукумати шуравӣ, соли 1991 дар баробари дигар самтҳои муҳими иқтисодии давлат дар соҳаи низоми бонкии кишвар як саҳифаи ҷадиди барқароршавии ин низомиро дар шакли муосир оғози тоза бахшид. Дар он лаҳзаҳои душвор, ки домангари тамоми соҳаҳои иқтисодӣ буд, бар замми ин, номукаммалӣ ва заифии низоми бонкӣ дар тамоми манотиқи кишвар барғало эҳсос мегардид. Дар умуми низоми бонкии кишвар як қатор камбудҳои ва норасоӣҳо мавҷуд буд, ки самаранокии идоракунӣро қохш дода, суръати рушди иқтисодиро ба ҷойи пеш бурдан, қараёнҳои асосии онро суғуст менамуд.

Дар солҳои аввали соҳибистиқлолӣ марҳалаҳои аввали пешниҳодҳои барои татбиқи ислоҳоти низоми пулино бонкӣ дар кишвар, ки ба васеъ намулдани хиссаи низоми пулино бонкӣ ба рушди иқтисодиёт рағбона шудаанд, торафт мукаммалтар мегардид. Дар солҳои охир рағбонҳои консептуалии рушди низоми бонкии кишвар ва таҳияи стратегияи барқарорсозии онро махсусан бо таваҷҷуҳи махсуси Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҳукумати мамлакат омода намулданд, ки имрӯз ба як низоми қомил расидааст.

Ҳамин тавр, мо дар бораи зарурати дигаргунӣҳои назарраси низоми бонкӣ, гуногунрангсозии фаъолияти бонхҳо ва дигар ташкилотҳои қарзӣ ғайрибонкӣ ва ҳалли муаммҳои ҷашмраси бахши бонкӣ, ки ба баланд бардоштани самаранокии фаъолияти иқтисодии мамлакат ба воситаи низоми бонкӣ, ташаққули рағбонҳои бонмаром ва устувор, ки ба шароити имрӯзаи иқтисоди бозорӣ ва стандартҳои байналмилалӣ мувофиқат менамоянд, бояд дар сатҳи зарурӣ ноил гардем.

Барои дигаргунсозии фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ, ки низоми бонкии кишварро бо рағбонҳои манфӣ рӯ ба рӯ қардааст, ташаққули диференсификатсияи амалиёт ва хизматрасонӣҳои бонкӣ шартӣ асосӣ мебошад. Зеро, дар айни замон, рағбанду хусусиятҳои бузурги истеҳсолӣ ва эҷод намулдани монета дар низоми бонкии кишвар ва хусусиятҳои манфӣи ин рағбонҳо дар амалии муосири бонкии зохиршаванда ба тағйироти назаррас ё мутобиқгардонии он ниёз дорад, ки ҳаммаи онҳоро тавассути гуногунрангсозии фаъолияти бонхҳо ва ба эътидол овардани ваъъи онҳо мувофиқи мақсад мебошад. Дар айни замон, хиссаи

афзалиятноки ташкилотҳои қарзӣ, ки ба меъёрҳои устувории молиявӣ дар сатҳи иқтисодиёт ҷавобгӯ нестанд, зарурати гуногунорангсозии фаъолияти бонҳо ва таътиқи дурусти диверсификатсияи амалиёту хизматрасониҳои бонкӣ шартӣ зарурӣ мебошад.

Илова бар ин, заминаҳои густириш ва рушди устувори иқтисодиёт, аз ҷумла пайвастигии муҳимтарини он - низомии бонкӣ мебошад, ки дар шароити муосир ҳамчун як ниҳоди муҳим ба як қатор мушкелоти замони муосир ва таъсири равандҳои тезу тунди ҷаҳоншавӣ қарор дорад. Аз рӯи таъриба ва мушоҳидаҳои воқеӣ дар баробари рушди бомароми иқтисодиёти ҷаҳон ва афзоиши шумораи бонҳои тичоратӣ ва дигар ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ ҳар сол шумораи зиёди ин институтҳо муфлис мегарданд.

Дар аксар маврид ноустувории иқтисодиёти миллӣ, рушди нобаробари иқтисодии давлатҳои алоҳида бо назардошти таҳримҳо, боиси ба миён омадани як қатор мушкилиҳо дар самти рушди низомии бонкӣ мегардад, ки ин на танҳо ба бухрони бонкӣ оварда мерасонад, балки аксар равандҳои рушди иқтисодиётро аз миён мебарад. Бухронҳо ба монанди як пандемияи бузург ҳама самтҳои иқтисодие, ки ба низомии бонкӣ бастагӣ доранд, ҳаман онҳоро фалач мегардонад. Новобаста аз он ки авзои иқтисодиёти ҷаҳон дар як ҳолати бухрони сарбаста қарор дорад ва он ҳар лаҳза метавонад хатарафзо гардад, Тоҷикистон солимағдронии авзои иқтисодӣ, вазъи макрониктисодӣ, вазъи сиёсӣ, танзими дурусти сиёсати пулино қарзӣ, заминаҳои мусоид барои ташкили фаъолияти соҳибкории истеҳсолӣ, афзалиятҳои рушди низомии бонкиро бағадриҷ фароҳам оварда, пайваста барномаву стратегияҳои навро қабул месозад. Дар ин лаҳзаҳои ҳассос ва душвор, пойдевори устувор ва бозғимодӣ рушди иқтимоии иқтисодии кишвар, низомии бомароми пулино бонкӣ дар асоси гуногунорангсозии фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ ва диверсификатсияи амалиёти онҳо мебошад.

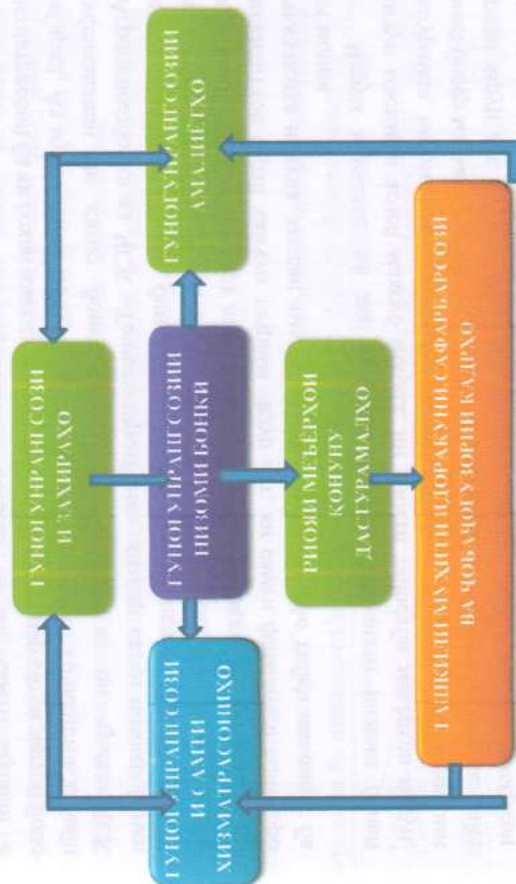
Аз нуқтаи назари илмӣ амалӣ ҳама он омилҳо, ки ба рушди устувори низомии бонкӣ монеа мешаванд, онҳо бояд ба таҳлили мушкилот, ҳамкориҳои бисёрҷонибаи низомии бонкӣ, хусусиятҳои моликият ва сармоия бонк, сатҳи устувории сармоия ва захираҳо, тақсими ҳудудии амалиёти бонҳо, методологияи дурусти баҳодихии фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ ба рушди устувори бонкӣ ва иқтисодиёт бояд дар мадди аввал қарор дода шаванд.

Низомии бонкин Чумхурии Тоҷикистон дар шароити душвори равандҳои ҷаҳоншавӣ қарор дошта, масъалаи таъмини устувории он ва дар ин замина паст кардани шиддати хавфҳо ҳамчун масъалаи асосӣ доим бонкӣ мемонад. Дар иқтисодиёти имрӯзаи Тоҷикистон барои дар сатҳи зарурӣ таъмин намудани беҳатарии фаъолияти низомии бонкӣ, пеш аз ҳама, зарурати мутобиксозии фаъолияти бонкҳо бо шароитҳои бухронӣ тақозо намуда, ба воситаи ин

гуногун кардани амалиётҳои низомии бонкиро бо назардошти амалиёти онҳо талаб менамояд.

Қайд кардан зарур аст, ки таърибаи солҳои охир нишон дод, ки таъсири омилҳои манфӣ, дар айни замон, хусусияти яктарафа дошта, ба як амалиёт ё як самти асосии бонк вобаста мебошад. Аз ин лиҳоз, зарур аст, ки барои дар сатҳи зарурӣ таъмин намудани устувории бонҳо ва ба воситаи ин таъмин намудани беҳатарии бонҳо дар доираи нақша ва стратегияҳои муайян ташкил намудани инфраструктураи гуногунорангсозӣ мувофиқи мақсад мебошад (расми 3.3.1).

Дар шароити имрӯзаи иқтисодиёти Чумхурии Тоҷикистон ва, дар баъзе мавридҳо, осебпазир гардидани низомии бонкӣ зарурати гуногунорангсозии фаъолияти бонкҳо бо мақсади паси сар кардани бухронҳои мавҷуда тақозо менамояд. Вобаста ба ин, қайд кардан зарур аст, ки дар низомии бонкӣ, яке аз роҳҳои берун кашидани низомии бонкӣ аз вазъияти бухронӣ, ин гуногунорангсозии нишондиҳандаҳои асосии низомии бонкӣ мебошад.

Расми 3.1.1. Сохтори гуногунорангсозии низомии бонкӣ дар шароитҳои бухронӣ
Сарчашма: таҳлили муаллиф.
Вобаста ба ин:

Якум, гуногунорангсозии захираҳо. Маъмулан, захираҳо қисмати асосӣ ва устувории фаъолияти бонҳо буда, тавассути онҳо нуфузи ҳар як ташкилоти қарзӣ дар бозори бонкӣ нигоҳ дошта мешавад. Аз ҳамин лиҳоз, дар сатҳи

низоми бонкӣ гуногунрангсозии захирахоро агар, аз як тараф, дар заминаи воситаҳои худӣ ва ҷалбкардашуда ташкил намоём, аз дигар тараф, зарур аст, ки захирахоро пулии бонк бояд аз дороиҳои пулӣ ва ғайрипулӣ, ки дар бозори бонкӣ онҳо бозоргирии баланд доранд, бояд ташкил карда шаванд.

Дуоҷум, гуногунрангсозии амалиётҳо мебошад. Тавассути гуногунрангсозии амалиёт агар, аз як тараф, сатҳи даромаднокии бонкҳо зиёд карда шавад, аз дигар тараф, доираи фаъолияти бонк муҳити бозори бонкиро фаро гирифта, сатҳи амалиётҳо бадириҷ васеъ карда мешаванд. Яъне, дар шароити имруза, гуногунрангсозии амалиётҳо аз истифодаи босамари техникаву технологияҳои муосир вобастагии зиёд дорад. Гуфтан зарур аст, ки чӣ қадаре ки дар сатҳи низоми бонкӣ амалиётҳои нақдӣ ба амалиётҳои ғайринақдӣ мубаддал карда шаванд, то ҳамон андоза самаранокии фаъолияти бонкҳо дар сатҳи низоми бонкӣ бехтар мегардад, ки ин дар натиҷа, пешии роҳи хавфҳои эҳтимолие, ки дар заминаи амалиётҳои нақдӣ ба вучуд меоянд, пешии роҳи онҳоро мегирад.

Сеюм, гуногунрангсозии самти хизматрасониҳо. Таҷриба нишон дод, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон фаъолияти бонкҳо ба як самти муайян ғ хизматрасонӣ ба як соҳаи алоҳида хавфи низоми бонкиро дар сатҳи зарурии боло мебарад. Аз мушоҳидаҳо маълум гардид, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон сабаби муфлисшавии як қатор бонку ташкилотҳои қарзӣ, аз он ҷумла ЧСК «Агроинвестбонк» ва ЧСК «Тоҷиксотириротбонк», ки дар сатҳи низоми бонки бонкҳои низоми бонкҳо буданд, бинобар сабаби ишғоли бемавриди бозори қортҳои пардохтӣ қарзҳои бемаврид ба як соҳаи муайян пардохтпазирии худро дар сатҳи низоми бонкӣ аз даст доданд. Аз ҳамин лиҳоз, барои мо фаъолияти ин ташкилотҳои қарзӣ ҳамчун таҷриба зарур аст, ки самти фаъолияти бонкҳоро гуногунсоха намуда, ҳиссаи амалиёт ва хизматрасониҳоро тибқи имконият ба роҳ монем.

Чорум масъалае, ки дар гуногунрангсозии фаъолияти низоми бонкӣ ҳамчун масъалаи асосӣ махсус мебард, ин риояи таносуби меъёрҳои қонун, дастурамал, низоминома ва қоидаҳои бонкӣ мебошад, ки ин дар сатҳи низоми бонкӣ бисёр масъалаи асосӣ ва ҳалқунанда дар сатҳи иқтисодӣ мебошад. Қайд кардан зарур аст, ки дар аксар маврид риоя нагардидаи таносуби меъёрҳои қонун ва принсипҳои бонкӣ бонси он мегардад, ки бонк ғ ташкилоти қарзии ғайрибонкӣ мувозинаташро дар бозори байнибонкӣ аз даст диҳад. Аз ҳамин лиҳоз, дар доираи меъёрҳои қонун ва дигар санадҳои тобеи қонун амал намудани бонкҳо ва ташкилоти қарзии ғайрибонкӣ ягона роҳи наҷоти онҳо аз шароитҳои бӯхронӣ ва мушкул мебошад.

Панҷум масъалаи муҳимме, ки дар гуногунрангсозии фаъолияти бонкҳо нақши қалбӣ дорад, ин ташкили муҳити идоракунии, сафарбарсозӣ ва

ҷобачогузори кадрҳо мебошад. Дар сатҳи низоми бонкӣ мутахассисони бонкҳо сармои асосии бонк меъёнд. Аз ҳамин лиҳоз, дар сатҳи зарурии таъмин насудани идоракунии бонк бо таъсири захирахҳои кадрӣ оқибати бонк ғ ташкилоти қарзиро ба нобудӣ мувоҷеҳ месозад.

Аз ҳамин лиҳоз, сатҳи менеҷменти бонкӣ ва то чӣ андоза мавҷуд будани захирахҳои кадрӣ ва дар қадом самт амал намудани онҳо ба мавҷудияти бонк дар бозори бонкӣ бастагии зиёд дорад. Таҷрибаи муфлисшавии як қатор бонку ташкилотҳои қарзӣ агар бо таъсири омилҳои беруна, аз он ҷумла бӯхронҳо бонс гардида бошад, дар дигар маврид он аз ба қор ҷалб намудани мутахассисони тасодуфӣ, вобаста ба дараҷаи малака на дониш ҷо ба ҷо накардани кадрҳо, сатҳи пасти касбияти онҳо мебошад. Аз ҳамин хотир, дар гуногунрангсозии низоми бонкӣ сатҳи менеҷменти бонкӣ, муҳити фаъолияти бонк, сатҳи касбияти бонкҳо ва монанди инҳо масъалаи муҳим ва аввалиндараҷа мебошад.

Таҳлилҳои анҷомдодаи мо нишон медиҳад, ки устувории низоми бонкиро аз сатҳи дороиҳои бонк, сифати сандуқи қарзии низоми бонкӣ ва сафарбарсозии захирахҳо баҳо додан мумкин аст. Зеро сифати сандуқи қарзӣ ва дар сатҳи зарурии зиёд намудани захирахҳои пулии бонк аз маҳорати амалӣ ва менеҷери ташкилотҳои қарзӣ вобастагии зиёд дорад. Аз таҳлилу дурнамои факту рақамҳо бармеояд, ки гуногунрангсозии фаъолияти бонкҳо ва дигар ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ ягона роҳи таъмини устуворӣ ва бехатарии онҳо мебошад.

Барои мушаххасоти масъалаи мазкур ва расидан ба ҳадафҳои тибқи модел пешбининамудани мо дар сатҳи зарурии таъмин намудани баънияти расми 3.3.1 мувофиқи мақсад мебошад. Тавассути гуногунрангсозии фаъолияти бонкҳо, пеш аз ҳама, афзоиши дороиҳои низоми бонкиро ба даст овардан имконпазир мегардад (диаграммаи 3.3.1).

Қадавали 3.3.1. - Рушди нишондиҳандаҳои асосии низоми бонкӣ дар муқоиса бо нишондиҳандаҳои ММД дар солҳои 2010-2018 (млн сомонӣ)

Солҳои Номигу	2010	2012	2014	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Дороиҳои низоми бонка	6906	10519	14854	21187	20932	21201	21 975,9	26 307,4	22414,7
Насбати ба ММД	27,66	29,12	32,57	38,80	34,28	30,80	28,41	31,87	22,66
Дороиҳои пардохтпазир	1678	2980	2960	6482	6283	6472	6 068	7 916,02	7 223,86
Насбати ба ММД	6,79	8,24	6,49	11,90	10,28	9,4	7,54	9,59	7,30

Сарчашма: Ҳисоби мултиф дар асоси маълумотҳои Бюллетени оморӣ бонкӣ. - 2014, №12(233); - 2018, №12 (281); - 2020, № 13 (305).

Қайд кардан зарур аст, ки барои ноил гардида ба нишондиҳандаҳои назаррас тавассути амалӣ намудани як қатор чораҳои зарурии мо метавонем низоми бонкиро аз вартҳои бӯхронӣ берун оварда, бехатарӣ ва устувории низоми бонкиро таъмин намоём.

Аз ин хотир, вобаста ба таҳлил ва дурнамо дар заминаи суръати тағйирёбии дороиҳои низоми бонкӣ дар давраи солҳои 2013-2021, барои дурнамои нишондиҳандаи мазкур модели хаттии авторегрессионӣ истифода бурда шуд, ки муодила намуди зеринро дорад:

$$\text{Дороиҳо}_t = 11156,76 + 0,2218 * \text{Дороиҳо}_{t-1} + 942,7597 * T \quad (3.1)$$

дар ин ҷо, t – соли ҷорӣ, $(t-1)$ – соли гузашта ва T – омили вақтӣ мебошад.

Аз рӯйи таҳлили авторегрессионии муодилаи (1) натиҷаҳои зерин пайдо карда шуд, ки дар ҷадвали 1 оварда шудааст (ниг. ба ҷадвали 1):

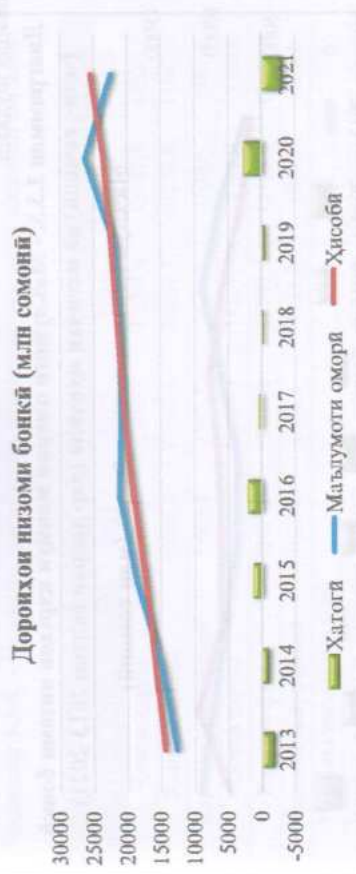
Ҷадвали 3.3.2. - Натиҷаҳои муодилаи 1

Тағйирёбии вобаста	Дороиҳои низоми бонкӣ		Мушоҳида 9	
	Мувофиқати R	Тасвирҳои R-квадрат	R-квадрат	Мушоҳида 9
Буршиш Y	0,89153	0,79484	0,726454	
Дороиҳо _{t-1}				
T-омили вақтӣ				
(1,2..n)				

Маълумот: Ҳисоби муаллиф дар асоси маълумотҳои Бюллетени омили бонкӣ бо истифодабарии барномаи MS Excel.

Аз муодилаи 1 бармеояд, ки ҳамасола аз рӯйи динамикаи тағйирёбии дороиҳои низоми бонкӣ (вобаста аз омили вақт), дар давраи интиҳоби вақт ба ҳисоби миёна 7,3% афзоиширо ташкил медиҳад. Коэффициенти детерминатсионии $R^2 = 0,79$ аз он шаҳодат медиҳад, ки омилҳои интиҳобишуда аз ҷумлаи омили вақт ва тағйирёбии дороиҳои бонкӣ аз рӯйи модели авторегрессионӣ алоқамандии хуб доранд. Маълумоти омили дороиҳои низоми бонкӣ, ҳисоби муодила ва фарқиат байни онҳо дар расми 1 оварда шудааст.

Диаграммаи 3.3.2. - Маълумоти омили дороиҳои низоми бонкӣ (млн сомонӣ) ва натиҷаи муодилаи (дар давраи солҳои 2013-2021)

Маълумот: Ҳисоби муаллиф.

Барои муайян намудани дурнамои нишондиҳандаи сандуки қарзии низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон, муодилаи хаттии дигар таҳия гардид, ки ба сифати омилҳои таъсиррасон дороиҳои низоми бонкӣ ва омили вақтӣ интиҳоб карда шуд (ниг. ба муодилаи 2):

$$\text{Қарзҳо} = 0,57773 * \text{Дороиҳо} - 385,411 * T \quad (3.2)$$

дар ин ҷо T – омили вақтӣ мебошад.

Аз рӯйи таҳлили регрессионии муодилаи (2) натиҷаҳои зерин пайдо карда шуд, ки дар ҷадвали 2 оварда шудааст (ниг. ба ҷадвали 2):

Ҷадвали 3.3.3. - Натиҷаҳои муодилаи 2

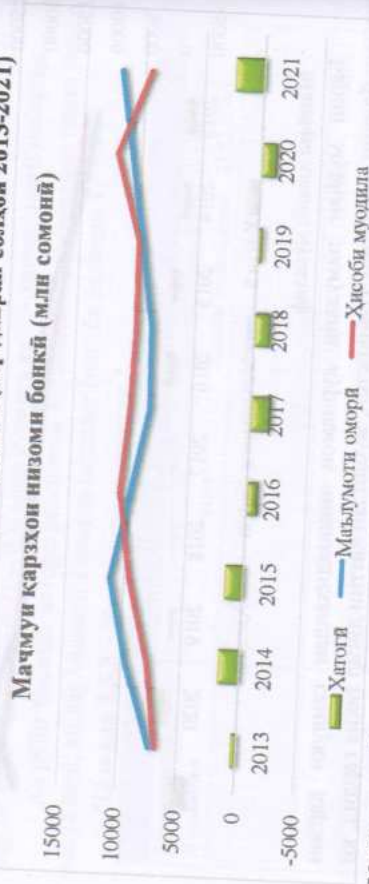
Тағйирёбии вобаста	Дороиҳои низоми бонкӣ		Мушоҳида 9	
	Мувофиқати R	Тасвирҳои R-квадрат	R-квадрат	Мушоҳида 9
Дороиҳо	0,98893	0,97799	0,831988	
T-омили вақтӣ				
(1,2..n)				

Маълумот: Ҳисоби муаллиф дар асоси маълумотҳои Бюллетени омили бонкӣ бо истифодабарии барномаи MS Excel.

Аз натиҷаи муодилаи 2 бармеояд, ки вобаста ба афзоиши дороиҳои низоми бонкӣ ва омили вақт дар давраи муайяни интиҳоби мушоҳидаҳои сандуки қарзии низоми бонкӣ ба ҳисоби миёна 5% афзоиш меёбад. Бо ифодаи дигар, маҷмӯи қарзҳои низоми бонкӣ ба ҳисоби миёна 57% бо фарқиати 385,4 млн сомонӣ нисбат ба дороиҳои низоми бонкӣ нишон медиҳад. Коэффициенти детерминатсионии R^2 ба 0,97 баробар буда, байни нишондиҳандаҳои

интихобшуда вобастагии зич вучуд дорад. Маълумоти омории қарзҳои умумии низоми бонкӣ, ҳисоби муодила ва фарқият байни онҳо дар диаграммаи 3.3.3 оварда шудааст.

Диаграммаи 3.3.3. - Маълумоти омории маҷмӯи қарзҳои низоми бонкӣ (млн. сомонӣ) ва натиҷаи муодила (дар давраи солҳои 2013-2021)

Манбаъ: ҳисоби муаллиф.

Бо истифода аз муодилаҳои дар боло овардашуда, динамикаи рушди дорони низоми бонкӣ, маҷмӯи қарзҳои низоми бонкӣ ва дигар нишондиҳандаҳоро дар давраи то соли 2030 дурнамо карда шуд (ҷадвали 3). Бояд қайд намуд, ки қарзҳои ғайрифазол ва ғайрифазол нисбат ба дурнамои ҷамъи қарзҳои низоми бонкӣ ва дорониҳои пардохтпазир нисбат ба дурнамои ҷамъи низоми бонкӣ дар алоҳидагӣ муайян карда шуд.

Ҷадвали 3.3.3. - Ҷадвали ҳисобҳо ва дурнамои дорониҳои низоми бонкӣ то соли 2030

Ҷамъи нишондиҳандаҳо	2021	2022	2023	2024	2025
Дорониҳои низоми бонкӣ	22414,7	25556,6	27196,3	28502,8	29735,4
Дорониҳои пардохтпазир	7223,9	8236,4	8764,9	9185,9	9583,2
Дорониҳои низоми бонкӣ	30951,6	32164,1	33375,8	34587,4	35798,9
Дорониҳои пардохтпазир	9975,1	10365,9	10756,4	11146,9	11537,4

Манбаъ: ҳисоби муаллиф.

Тибқи пешгӯӣ, дорониҳои низоми бонкӣ, дар давраи солҳои 2022-2030 ба ҳисоби миёна +5% афзоиш меёбанд. Мутаносибан, дорониҳои пардохтпазир нисбат ба дорониҳои низоми бонкӣ дар ҳамон давраи муайян ба ҳисоби миёна 32%-ро ташкил медиҳанд. Вобаста ба натиҷаҳои бадастовадарашуда, қайд кардан зарур аст, ки нишондиҳандаҳои рушди низоми бонкӣ бо дарназардошти таъсири як қатор омилҳо ба монанди таҳримҳои шарикони стратегӣ рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон, бухронҳои молиявӣ, пандемияҳо ва дигар нораҳо

дар умуми дохилӣ ба натиҷаи дурнамои рушди нишондиҳандаҳо мувофиқат мекунад.

Ҷадвали 3.3.4. - Ҷадвали ҳисобҳо ва дурнамои маҷмӯи қарзҳои низоми бонкӣ то соли 2030

Ҷамъи нишондиҳандаҳо	2021	2022	2023	2024	2025
Ҷамъи қарзҳо	11970,4	12935,3	12305,8	12787,4	13228,7
Қарзҳои фазол	10363,6	11389,0	10834,7	11258,8	11647,3
Қарзҳои ғайрифазол	1606,8	1546,3	1471,0	1528,6	1581,4
Ҷамъи қарзҳо	13660,9	14091,2	14521,1	14950,9	15380,6
Қарзҳои фазол	12027,9	12406,8	12785,2	13163,6	13542,0
Қарзҳои ғайрифазол	1633,0	1684,5	1735,9	1787,2	1838,6

Манбаъ: ҳисоби муаллиф.

Ҷамъи қарзҳои низоми бонкӣ дар давраи солҳои 2022-2030 ба ҳисоби миёна 2-3% афзоиш меёбанд. Мутаносибан, қарзҳои фазол ба ҳисоби миёна 88% ва қарзҳои ғайрифазол 12% - нисбат ба ҷамъи қарзҳои ташкил медиҳанд.

Тибқи таҳлилҳои дурнамои мазкур, гуфтан мумкин аст, ки нишондиҳандаҳои мазкур дар муқоиса ба нишондиҳандаҳои воқеии низоми бонкӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон мувофиқати наздик дошта, фарқиати воқеии нишондиҳандаҳо бо дурнамои нишондиҳандаҳо бо назардошти таъсири омилҳо, ки боиси каму зиёд шудан метарсанд, наздик мебошад. Аз ин лиҳоз, барои расидан ба нишондиҳандаҳои рушди низоми бонкӣ зарурати дар амал таъбиқ намудани гуногунрангсозии фазолияти бонкҳоро тақозо намуда, тибқи стратегия ва нақшаҳои пешбинишуда амал намудани мувофиқи мақсад мебошад.

Дар ҳуҷҷа, қайд кардан зарур аст, ки бо назардошти душвор гаридани равандҳои ҷаҳонишавӣ ва таъсири онҳо ба рушди иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон қабули барнома ва стратегияҳои нави соҳавӣ мувофиқи мақсад мебошад. Аз ин лиҳоз, бо ба назар гирифтани натиҷаҳои таҳлил дар таҳқиқоти илмӣ зарурати дар амал қарор намудани гуногунрангсозии фазолияти бонкҳо ва дигар ташкилотҳои қарзиро мувофиқи мақсад мешуморем. Аз рӯи таъриба ва натиҷаҳои таҳлил, гуфтан мумкин аст, ки ягона роҳи беҳатар ва устувори низоми бонкӣ дар шароити имрӯза дар як давраи муайян аз рӯи барномаи гуногунрангсозии фазолияти низоми бонкӣ амал намудани мувофиқи мақсад аст. Ҳамчунин, аз тарафи тамоми низоми бонкӣ фароҳам овардани шароити ташкили муҳити ба ин масъала қабули стратегияи миёнамуҳлат ба манфиати иқтисодиёти давлат ва рушди низоми бонкӣ мебошад.

ХҮЛОСА ВА ПЕШНИХОДҲО

Дар рафти омӯзиши масъалаҳои асосии тақмили механизмҳои устувории низоми бонкӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор нишондиҳандаҳо ва масъалаҳои марбутӣ соҳа таҳлил ва баррасӣ гардида, дар заминаи он роҳҳои имконпазирӣ таъмин намудани рушди соҳа муайян шудаанд. Ҳамчунин, дар диссертатсияи мазкур амалиёт ва хизматрасониҳои муҳимме, ки дар анҷоми онҳо то як андоза осебпазирӣ бонк дар давраҳои оянда эҳсос мегардад, мавриди таҳлил қарор дода шудаанд. Вобаста ба ин, тағйироти соҳаи охир собит намуданд, ки барои фаъолияти самараноки низоми бонкӣ дар сатҳи иқтисодӣ ва ба хавфҳои эҳтимолии кам ру ба ру шудани бонкҳо ҳама вақт механизмҳои самараноки рушд мавриди истифода қарор мегиранд.

Натиҷаҳои асосии илмӣ диссертатсия:

1. Вобаста ба таҳлилҳои анҷомгардида ва паҷуҳишҳои илмӣ маълум гардид, ки ташаққули низоми бонкӣ дар сатҳи ҷомеа вобаста ба равиш ва хусусиятҳои иқтисодии давлат сурат гирифта, рушди он дар заминаи талаботи гуногун ба вучуд омадааст. Ғайр аз ин, аз нуқтаи назари иқтисодӣ ва равишҳои мегодӣ ташаққули низоми бонкӣ дар доираи максали ягона амал намуда, бо равишҳои системавӣ идора карда мешаванд. Новобаста аз он ки ташаққули низоми бонкӣ ба таъри маҳлуд дар ҷамъият амал менамуд, лекин қисматҳои тариқии он дар шакли пурра то ба имрӯз расидаанд ва ин қисматҳо дар диссертатсия мавриди таҳқиқ қарор дода шудаанд. Сарчашмаҳои илмӣ ва дигар паҷуҳишҳои анҷомгардида шаҳодат аз он медиҳанд, ки бонкҳо таърихи қадима дошта, амалиёти он ба таъри пароканда дар соҳаҳои гуногун аз тарафи ташкилотҳои мухталиф анҷом дода мешудаанд.

2. Дар раванди таҳқиқот масъалаҳои ташаққули низоми бонкин Ҷумҳурии Тоҷикистон ва марҳалаҳои рушди он таҳқиқ гардида, дар заминаи он имкониятҳо ва ҳиссаи ин низоми дар сатҳи иқтисодии миллий муайян карда шудааст. Ҳамчунин, вобаста ба тағйирёбии нишондиҳандаҳои низоми бонкӣ ва тағйироти сохторӣ конунгузорӣ рушди низоми пулиҷо бонкӣ 5 марҳаларо аз сар гузаронида, сабабҳо ва оқибатҳои он таҳқиқи ҷамъатарафа гардидааст. Ғайр аз ин, хусусиятҳои таърихӣ ташаққули низоми бонкин Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди таҳлил қарор дода шуда, имкониятҳои рушди он вобаста ба марҳалаҳои таърихӣ таҳлил гардидаанд. Ҳамчунин, зарурат ва аҳамияти конунҳои амалкунандаи соҳавӣ мавриди таҳлил ва таҳқиқ қарор дода шудаанд.

3. Яке аз масъалаҳои асосие, ки суботи қомили низоми бонкин Ҷумҳурии Тоҷикистон ва, умуман, бонкҳо аз он вобаста мебошад, ин пардохтпазирӣ ва устувории низоми бонкист, ки дар заминаи он музаффақиятҳои минбаъдаи бонк ташаққули меёбад. Вобаста ба ин, дар таҳқиқоти анҷомдодашуда масъалаҳои пардохтпазирӣ, устуворӣ ва бозорғирӣ

ба таъри системавӣ шарҳ дода шуда, аҳамият ва алоқамандии байниҳамдигарии онҳо мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Ҳамчунин, дар шакли назариявӣ омилҳои таъсиррасонанда ба устувории бонкҳои тижоратӣ ва алоқамандии онҳо ба яқдигар мавриди баррасӣ қарор дода шудааст, ки дар заминаи он масъалаи суботи ин низоми дар давраҳои оянда имконпазир мегардад.

4. Сохтори соҳавӣ низоми бонкӣ ва дар заминаи ин вобаста ба хавфҳо гуруҳбандӣ кардани бонкҳои осебпазир ва низоми соҳаҳои дигари тақикоти илмӣ буда, вобаста ба меъёрҳои муқарраршуда сатҳи осебпазирӣ ва устувории низоми бонкин Ҷумҳурии Тоҷикистон арзёбӣ гардидааст. Инчунин, хусусиятҳои ҳоси К-2-1 ба таъри конкретӣ арзёбӣ гардида, мувофиқи талаботи меъёри сабабу ҳодисаҳои марбут ба ин масъала дуруст арзёбӣ гардидаанд. Муайян карда шудааст, ки то қадом андоза таъсири уҳдадорӣҳои ҷорин низоми бонкӣ ба сатҳи устувории бонкҳо таъсири манфӣ ё мусбат мерасонад [4-М].

5. Дар шароити имрӯза, нишондиҳандаҳои муҳими низоми бонкӣ вобаста ба тағйирёбии шумораи бонкҳои тижоратӣ ва дигар ташкилотҳои қарзӣ ғайрибонкӣ таҳлил гардида, сабаб ва натиҷаи ин тағйирёбӣ муайян карда шудааст. Ҳамчунин, тағйирёбии раванди пардохтпазирӣ, ки дар айни замон, ҳамчун омил асосии устувории бонкҳо маҳсуб меёбад, таҳлил гардида, вобаста ба он, низоми бонкӣ гуруҳбандӣ гардидааст. Ҳамзамон, вобаста ба таҳлили амиқи устувории низоми бонкӣ омилҳои арзёбии устувории бонкҳо ба таъри нақшавӣ пешниҳод гардидааст, ки ин имконияти минбаъдаи устувории бонкҳо дар сатҳи иқтисодӣ таъмин менамояд.

6. Дар сатҳи илмӣ масъалаи қарздиҳии низоми бонкин Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳлил гардида, дар натиҷа, муаммоҳои дар ин самт ҷойдошта ошкор гардидаанд. Ғайр аз ин, вобаста ба таҳлили нишондиҳандаҳои низоми бонкӣ иқтисодӣ молиявӣ бонкҳо, ҳиссаи бақияи пасандозҳо, бақияи сандуки қарзӣ низоми бонкӣ ва дар заминаи ин сифати сандуки қарзӣ низоми бонкӣ таҳлил гардида, сандуки қарзӣ низоми бонкӣ гуруҳбандӣ гардидааст. Ҳамчунин, вобаста ба паст гардонидани шиддати хавфҳои қарзӣ фонди пушонидани талафоти имконпазир таҳлил гардида, имконияти ҳалли ин масъала баррасӣ шудааст.

Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳо:

1. Вобаста ба таҳлили нишондиҳандаҳои сандуки қарзӣ низоми бонкӣ, механизмҳои асосии паст кардани сатҳи хавфҳои бонкӣ ва дар заминаи ин беҳтар гардонидани сифати сандуки қарзӣ қоркардҳои илмӣ ва амалӣ иҷро гардидаанд. Ҳамчунин, зарурати бештар кардани ҳаҷм ва ҳиссаи қарздиҳӣ ба

субъектҳои гуногуни иктисодӣ бо пули миллӣ шартӣ дигари масъалаи таъмини устувории низоми бонкӣ мебошад.

2. Дар шароити имрӯза, масъалаҳои асосии рушди низоми бонкӣ таҳлил гардида, дар заминаи он мушкилоти ҷойдошта таҳлилу баррасӣ шудаанд. Дар робита ба ин, вобаста ба имкониятҳои мавҷуда роҳҳои тақмили низоми бонкӣ бояд мавриди баррасӣ қарор дода шаванд. Дар таҳқиқоти анҷомгардида меъёри ҷамъбасти таҳлилҳои карзии низоми соҳаи пешниҳод гардида, дар заминаи он имконияти рушди бонкҳои дигар ҷиҳати расидан ба ин меъёр таҳлил гардидааст [6-М, 5-М].

3. Дар заминаи маълумотҳои мавҷудаи молиявии низоми бонкӣ, устувории бонкҳо таҳлил гардида, имкониятҳои рушди он дар сатҳи зарурӣ пешниҳод гардидаанд. Ғайр аз ин, барои таъмини устувории молиявӣ ва суботи низоми бонкӣ бояд масъалаҳои зерин ҳадафи асосӣ бошанд:

- дар шароити баланд будани талаботи аҳоли ба пули нақд масъалаи пардохтпазирӣ ва боғултатминкунии мизочон ҳадафи асосӣ бошад;
- дар шароити имрӯза, зиёд кардани захираҳои пулӣ ва дар заминаи ин зиёд кардани ҳаҷми қарзҳои ба самтҳои афзалиятноки иктисодӣ;
- дуруст ба роҳ мондани идораи умуми дохилӣ ва ба қор ҷалб намудани мутахассисони варзидаи соҳавӣ;
- дар тақвия ба маблағҳои ҷалбшудаи дохилӣ зиёд намудани ҳаҷми сармоягузорӣ;
- арзбёни дурусти амалиётҳои зараровар ва гирифтани пешниҳоди хароҷоти зиёдагӣ.

2. Дар натиҷаи таҳлили ҳолати молиявии низоми бонкӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, метавон тамоқҳои зеринро муқаррар намуд:

- афзоиши сатҳи нокифояи захираҳои пулии низоми бонкӣ бо таъсири шиддатноки омилҳои берунӣ, ки ба таъри возеҳ мушоҳида қарда мешавад;
- ошкор гардидани ҳолатҳое, ки аз ҳисоби ғарави қарзӣ бонкҳоро ба мушкилот мувҷеҳ намуд ва дар ин ҷо мавқеи муҳимтаринро оғебпазирин низоми бонкӣ ишғол менамояд. Аммо, ҷӣ тавре ки қайд қарда шуд, тамоми таҳлилҳои қарзиро зарур аст, ки ба талаботи принципҳои мавҷудаи худ аҳамияти аввалиндараҷа диҳанд [9-М].

4. Таҳлили иловагии нишондиҳандаҳои молиявии устувории низоми бонкӣ ва натиҷагирини он имкон дод, ки барои беҳбудии масъалаи мазкур чораҳои зерин андешида шаванд:

- зиёд намудани механизмҳои ба даст овардани даромади ғайриқонунӣ ва дар заминаи ин афзоиш додани ФПТН;
- ташаққул ва афзоиши сандуки қарзии низоми бонки аз ҳисоби маблағҳои ҷалбшуда бо фонзи паст ва муҳлати дароз;

- ба қадри имкон қам намудани қарзҳои бо як аъори қоричӣ ва зиёд намудани қарзҳои бо аъори гуногуни қоричӣ вобаста ба муносибатҳои иктисодӣ;

- қам намудани ҳиссаи уҳдадорихо бо аъори қоричӣ;

- вобаста ба таҷрибаи қоричӣ, дар заминаи шарикии давлат, таҳкил намудани бонкҳои соҳавӣ ва махсусгардонидашуда.

5. Вобаста ба шароит ва имкониятҳои мавҷудаи низоми бонкӣ дар алоқамандӣ бо равандҳои қамоншавӣ ва тағйирёбии таркиби иктисодиёт, анҷом додани амалиёти гуногун ва дорои ҳавфи паст мувофиқи мақсад мебошад. Аз ҳаҷмин лиҳоз, масъалаҳои асосии гуногунрангсозии амалиёти бонкӣ ба таври нақша пешниҳод шудааст, ки имконияти устувории фаъолияти бонкҳоро дар даврҳои минбаъда таъмин менамояд. Дар заминаи ин, вобаста ба дигаргуносии амалиёти бонкӣ, дурнамои рушди низоми бонкӣ ва устувории таҳкил пешниҳод гардидааст. Вобаста ба ин, дар шароити имрӯза дар самти дигаргуносии амалиётҳои бонкӣ бояд масъалаҳои зерин ба инобат гирифта шаванд:

- ба самтҳои гуногун додани қарзҳои имтиёзноқ;

- вобаста ба имконият маҳдуд қардани қарзҳои ҳаҷман қалон ба як соҳаи муайян;

- пешниҳод намудани як миқдори муайяни маблағ бо қанд аъори қоричӣ, вобаста ба талабот ва муносибатҳои иктисодии қарзгиранда [1-М, 2-М].

6. Қиҳати устувории низоми бонкӣ зарур аст, ки дар ниҳоят, гуногунрангсозии фаъолияти бонкҳоро дар доираи имкониятҳои мавҷуда ба роҳ монда, тибқи он дар сатҳи зарурӣ амал намоём. Ва бо ин роҳ метавон ҳаҷарҳои эҳтимолиро пушти сар намуда, низоми бонкиро дар як сатҳи устувори мутавозин нигоҳ дорем [7-М].

РҶҲАТИ АДАБИЁТ

Санаҳои мезёрии ҳукукӣ:

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Банки миллии Тоҷикистон» аз 28 июни соли 2011, №722.
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Ҷамъияти бонкӣ» аз 19 майи соли 2009, №524. - С. 41.
3. Дастурамали №185-и Банки миллии Тоҷикистон «Дар бораи тартиби додани қарз ва ҳисоб кардани фоиз дар ташкилотҳои қарзӣ» аз 28 апрели соли 2011, тахти №73, бо Қарори Раёсати БМТ тасдиқ гардидааст (аз 10 июни соли 2011, тахти №612, дар Вазорати ақлият ҚТ ба қайди давлати гирифта шудааст).
4. Дастурамали №207-и Банки миллии Тоҷикистон «Онҷ ба тартиби ташкил ва истифодаи захира барои пушонидани талафоти имконпазир аз рӯйи қарзҳои дар Банки миллии Тоҷикистон» аз 1 декабри соли 2014, тахти №298, бо Қарори Раёсати БМТ тасдиқ гардидааст.
5. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 22.12.2017. - [манбаи электронӣ]. - 22.12.2019. - ҳолати дастрасӣ: <http://prezident.tj/taxolomiy/term/5/79>.
6. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 26.12.2018. - [манбаи электронӣ]. - 22.12.2019. - ҳолати дастрасӣ: <http://prezident.tj/taxolomiy/term/5/79>.
7. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 26.12.2019. - [манбаи электронӣ]. - 22.12.2019. - ҳолати дастрасӣ: <http://prezident.tj/taxolomiy/term/5/79>.
8. Азизов, Ф.Х. Устойчивое развитие аграрного сектора экономики: монография [Текст] / Ф.Х. Азизов, Х.У. Умаров. - Москва: Экономическое образование, 2018. - 236с.
9. Абдурашидов, А. Особенности становления и развития системы кредитования сельского хозяйства в Кыргызской Республике [Текст] / А. Абдурашидов // Вестник КРСУ. - 2017. Том 17. - №2.
10. Авилов, О.У. Проблемы современного аграрного кредитования в России [Текст] / О.У. Авилов // Деньги и кредит. - 2012. - № 34. - С. 48-51.
11. Агбалов, А.В. Об оценке эффективности кредита [Текст] / А.В. Агбалов, М.В. Горелкина // Вестник Воронежского государственного аграрного университета. - 2016. - №4 (51). - С. 240-246.
12. Агбалов, А.В. К вопросу об определении понятия «кредитование» [Текст] / А.В. Агбалов, М.В. Горелкина // Финансовый вестник. - 2016. - №4 (51). - С. 240-246.
13. Амрилова, Э. А. Роль региональных коммерческих банков в развитии региона. В сборнике: Современные проблемы и перспективы развития банковского сектора России: материалы II всероссийской научно-практической конференции с международным участием (заочной) [Текст] / Э.А. Амрилова. - 2017. - С. 55-59.
14. Анализ мировых тенденций государственной поддержки сельского хозяйства [Текст] // Департамент агропромышленной политики Евразийской экономической комиссии. URL: <http://www.eurasiancommission.org/>
15. Атлас, З.В. Деньги и кредит [Текст] / З.В. Атлас. - М., 2011. - 203 с.
16. Арсланов, Ш.Д. Малое и среднее предпринимательство: проблемы кредитования [Текст] / Ш.Д. Арсланов // В сборнике: Современные проблемы и перспективы развития банковского сектора России. Материалы II всероссийской научно-практической конференции с международным участием (заочной). - 2017. - С. 59-63.
17. Агапова, Т.Н. Отбор органами власти участников открытых тендеров на получение краткосрочных льготных кредитов и гарантий [Текст] / Т.Н. Агапова // Финансы и кредит. - 2003. - №23.
18. Ашуров, Н. Пул, қарз ва бонкҳо. Китоби дарсӣ. [Матн] / Н.Ашуров. - Душанбе, 2012. - 480 с.
19. Нехамкин, А.Н. Кредитование аграрного сектора: проблемы, перспективы развития: монография [Текст] / А.Н. Нехамкин, И.И. Зайцев. - Брянск: Ладомир, 2008.
20. Бабынина, Г.М. Добавленная стоимость - ключевой фактор финансового здоровья предприятия [Текст] / Г.М. Бабынина // Экономика и управление. - 2014. - №3 (39). - С. 42-45.
21. Баляниц, К.М. Государственное регулирование АПК в условиях подготовки вступления России в ВТО [Текст] / К.М. Баляниц // Современные проблемы, перспективы и инновационные тенденции развития аграрной науки. Международная научно-практическая конференция, посвященная 85-летию со дня рождения члена-корреспондента РАСХН, д.в.н., профессора М. М. Джабулатова. - 2010. - С. 38-41.
22. Бердиев, Р.Б. Денежно-кредитная политика Национального банка Таджикистана [Текст] / Р.Б. Бердиев, Т. Алиева // Вестник Таджикского национального университета. Серия экономических наук. - Душанбе: Сино, 2016. - №2/8 (215). - С.10-14.
23. Бердиев, Р.Б. Правильное и эффективное кредитование рыночных отношений - залог устойчивого развития национальной экономики [Текст] / Р.Б. Бердиев, Т. Алиева // Вестник Таджикского национального университета.

- Серия социально-экономических и общественных наук. – Душанбе: Сино, 2014. – №2/3 (135). – С. 209-218.
21. Бердиев, Р.Б. Экономическая сущность политики начисления процентов за использование банковских кредитов в рыночных условиях [Текст] / Р.Б. Бердиев, Т.А. Имомназарова // Вестник Таджикского национального университета. Серия экономических наук. – Душанбе: Сино, 2012. – №2/8 (100). Т. 2. – С. 72-81.
21. Белов, А.Е. Состояние и перспективы развития микрофинансовых организаций в России [Текст] / А.Е. Белов // Известия Санкт-Петербургского университета экономики и финансов. – Санкт-Петербург, 2007. – №3. – С. 190-196.
22. Белоглазова, Г.Н. Финансовые рынки и финансово-кредитные институты [Текст] / Г.Н. Белоглазова, Л.П. Кроливецкая. – СПб: Питер, 2012. – 165 с.
23. Баранова, С.В. Формирование эффективной системы финансово-кредитных отношений в АПК: автореф. дис. ... канд. экон. наук. 08.00.10 [Текст] / С.В. Баранова. – Орел, 2006. – 22 с.
24. Бондин, И.А. Оценка влияния эффективности использования материально-технических ресурсов на результаты деятельности сельскохозяйственных организаций [Текст] / И.А. Бондин // Международный сельскохозяйственный журнал. – 2010. – №2. – С. 26-27.
25. Бондина, Н.Н. Рациональное использование производственных ресурсов в сельском хозяйстве [Текст] / Н.Н. Бондина, И.А. Бондин, Е.С. Цвиркун // Известия Самарской государственной сельскохозяйственной академии. – 2013. – №2. – С. 60-67.
26. Бондина, Н.Н., Повышение экономической эффективности сельскохозяйственного производства на основе совершенствования финансового механизма: монография [Текст] / И.А. Бондин, О.С. Юдаева. – Пенза: РИО ПГСХА, 2013. – 224 с.
27. Боровинских, В. А. Определение оптимального размера кредита для сельскохозяйственной организации [Текст] / В.А. Боровинских // Вестник Красноярского государственного аграрного университета. – 2011. – №7. – С. 34-38.
28. Бочаров, В.В. Корпоративные финансы [Текст] / В.В. Бочаров. – СПб: Питер, 2004. – 592 с.
29. Инвестиции в агробизнес Таджикистана 2011-2012. [Текст]. – 4 с.

